

A ZAHARÁTÓL AZ ARABÁHIG

UTAZÁS EGYPTOMBAN ÉS PALESTINÁBAN

IRTA

ASBÓTH JÁNOS

Vida Lajos
Budapest
I. Szalay-u. 6.

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1883

404834

UGYANAZON SZERZŐTŐL MEGJELENT:

- Egy bolyongó tárczájából. Svájc és Németország. 2 kötet. 1866. 1 frt.
Párisból. II. olcsó kiadás. 1868. 80 kr.
Baloldal és szabadelvűség. 1868. 50 kr.
Über die Grenzen der Berechtigung des Nationalitäten-Principes.
1869. 25 kr.
1849–1866. A kényuralom ellenes mozgalmak történetéhez. 1871.
1 frt 60 kr.
A szabadság. 1872. 1 frt 80 kr.
A m. k. honvédelmi ministerium működése. A minister ur megbízásából
hivatalos adatok alapján. 1872.
Három nemzedék. Széchenyi és Vörösmarty. — Kossuth és Petőfi. — Deák és
Arany. 1873. 60 kr.
Magyar conservativ politika. Harmadik kiadás. 1875. 1 frt 80 kr.
Irodalmi és politikai arczképek. 1876. 1 frt 80 kr.
Álmok álmodója. Regény. 1878. 1 frt.
Udvarias levelek. 1878. 25 kr.
Új Magyarország. Tanulmányok. 1879. 1 frt 60 kr.
-

ELŐSZÓ

Ifjúságom egyik álma, legrégebb ábrándjaim egyike volt Egyptom és Palestina, országai a csodáknak és meséknek, őshazája a civilisációnak és vallásnak. Talán honvágy volt, a mi oly állandó hatalommal vonzott. Honvágya az embernek az emberiség bölcsője után.

Tanulmányozni a történelmet és az emberiség fejlődését nem csupán könyvekből, hanem a nagy események és erős tettek helyszínén, a nagy és merész eszmék termőföldjén; és kezdeni a tanulmányt a kezdetén. Felkeresni a sivatagok közt folyó Nilust és az örök pyramisok magasáról tekinteni le a völgyre, melynek viruló élete alatt meghalt világok vannak eltemetve, és behatolni, ha lehet, e világok titkaiba. Bezarándokolni a földet, a hol a történelem, a tudomány és a művészet kezdődött. Azt az Egyptomot, mely a történelemnek mindig előterében állott. — Mely titkos hatalommal vonzotta Nagy Sándor után Cæsart, a cæsarok után a kalifákat, a kalifák után Napoleont. A földet, a hol utolsó menedékét találta a görög szellem, a hol a civilisáció apostolaivá emelkedtek Arábia beduinjai, a honnan áthozták a barbarismusba sülyedt Európába a már-már kiveszni indúlt antik tudományt és bölcséletet.

És a hol épen napjainkban mozgalmak keletkeztek, melyek nem kevésbe fontosak a multaknál.

És azután bezarándokolni a civilisatio másik kútforrását: *Jeruzsálemet* és azt a túlvilágiakra intő kopár, de forró szemita földet, a hol a természet fukarsága utalta a képzeletre az embert, a hol a földnek zord nagyszerűsége a legmagasabbra irányozta elméjét, a sivatag magánya, a szigorú forró talaj a prófétai rajongás hőfokára emelte a contemplatiót: bölcsőjét az egy Istent hirdető három világvallásnak, melyek közös eredeténél fogva mindenike közös legfőbb kincsének vallhatja az erkölcs azon igaz elveit, melyek ezen a talajon születtek, hogy majdan találkozva és ölelkezve az antik szellemmel, görög tudomány-nyal és művészettel, római szervező erővel, egy összeütközésekkel és válságokkal telt hosszas és nagyszerű összeolvadási folyamatban megteremtsék a modern szellemet, emancipálják az egyént, és kitűzzék a civilisatio legmagasabb feladatát, azt, a mi korunknak meg nem oldott, de megoldás után milliók nyomorában hangosan kiáltó nagy kérdése: hogy hogyan lehetne egyesíteni az egyenlőséget a szabadsággal?

Az egyiptomi culturából fejlődött a görög, a zsidóságból a kereszténység. Zsidó és keresztény elvek felszívása, a görög tudománynak egyiptomi földön való elsajátítása okozta az arabok magas szellemi röptét.

És midőn az alsó osztályok felülkerekedése és a velejáró cæsarismus egyfelől, a kereszténység egyenlőségi és testvériségi tanai másfelől aláásták az antik aristocraticus civilisatio fényes és nagyszerű épületét, úgy hogy a vad hordák ostromaira össze kellett dőlnie és az egész emberi nem vérengző barbarismusba süllyedt, akkor a felebaráti szeretet ugyanazon elvei, melyeket a kereszténység a zsidóságból tovább fejlesztett és szűk korlátokból felemelve generalizált, kezét fogva az arab cultura által közve-

tített görög tudománynyal és szellemmel, és a pápaság által megőrzött római szervező erővel: megmentették az emberiséget és lerakták a modern civilisatio alapjait.

E civilisatio nem olyan fényes és derült, mert nem olyan eszményi, mint a régi. Hanem hizelgünk magunknak azzal, hogy általánosabb, szilárdabb. De meg fogja-e állani vajjon a nagy válságot, melynek a régi áldozatúl esett? Az alsó osztályok fokozatosan, de ellenállhatatlanul haladó felülkerekedését, a modern megváltók egyenlőségi, testvériségi, vagyonközösségi propagandáját? Nem fognak-e alapjai megrázkódni, hogy szintén újabb vad hordák áldozatául essék?

Ezek a modern nagy problémák, melyek mellett maga a nagy keleti kérdés is csak mellékes epizód, és csak akkor nyer jelentőséget mellettük és bennük, ha nem a közönséges korlátozott értelemben, pusztán mint török kérdést fogjuk fel, hanem bele foglaljuk az orosz birodalom hódító törekvéseit, — Britannia ázsiai imperiumát, Japán emelkedési kísérleteit, Éjszak-Amerika és Oroszország félelmét a «sárga embertől», Chinától.

És a modern civilisatio mysteriumait és problémáit is csak e területeken, a régiek nagy mysteriumainak és problémáinak őstalaján lehet igazán átérteni és átérezni.

De közvetlenebb, a közfelfogásban is gyakorlatibb érdek is vonzott a Kelet bensejébe.

Mindaz, a mit a szerb-török és az orosz török háborúk alatt a hadakozó felek táboráiban, Bulgária csatatérein láttam, csak fokozhatta bennem a kívánságot, hogy alaposabban ismerkedjem meg a három világrészbe terjeszkedő ottoman birodalom viszonyaival; a kívánságot hogy a közvetlen szemléletből tájékozzam magamat az iránt is, hogy minők az uralkodó állapotok e birodalom ázsiai és afrikai részeiben? Élénken osztozkodtam mindig nemzetünk azon ösztönszerű tudatában, hogy valamint

a magyar múltnak egykor, úgy a magyar jövőnek is egyik főkérdése, hogy mi történik, mi lehetséges és mi szükséges délkeleti határainkon? Más szóval, mi az ottoman uralom életereje, mi hátvéde, támasza, segélyforrása? Mert ettől függ, hogy mi a mi politikánk, nehogy ez életerő elégtelensége esetében reánk nézve ellenséges hatalmak és törekvések emelkedjenek délkeleti határainkon uralomra.

Látni akartam, mi történik Szaloniki háta mögött?

És meglepett szemem előtt egész nagyságában tárult ki a tény, hogy az ottoman uralmat talán még komolyabb veszélyek fenyegetik Ázsiában és Afrikában, mint Európában. Hogy Anglia, Franciaország, sőt Olaszországnak is számtalan hivatalos és félhivatalos ügynöke zajtalan, de lázas tevékenységet fejt ki mindenütt, Kis-Ázsiában, Syriában, Egyiptomban, sőt le egész Yemenig, Arabia déli csúcsáig, egy mohó osztozkodási politika érdekében, mely már-már megnyitlnak tekintti a nagy örökséget. E politikának sikerei a francziák tuniszi, az angolok egyiptomi hódításai. Azt láttam, hogy ezek a törekvések semmivel sem kevésbé veszélyesek, sőt talán válságosabbak a stambuli szultánok uralmára nézve, mint Oroszország hagyományos keleti politikája.

Láttam, hogy a nemzetiségi kérdés fennáll, egész intenzivitásában, a mohamedán világban is, semmivel sem csekélyebb horderővel, mint a keresztyén világban. Sőt, hogy fokoztatik a felekezeti ellentétek és a vallásos rajongás oly hőfoka által, melyet Európa a középkor óta nem ismer többé!

Valóban, az ottomán uralom Európában kitünő támaszt talál az európai egyensúly érdekeiben; az európai egyensúly érdekei, ha valahol, itten nem képeznek pusztá szót. De Európán kívül méltán igényli a birodalom megerősödése azon fáradhatatlan tevékenységet és komoly gondot, melyet e czélnek a jelenlegi uralom alatt Konstantinápolyban szentelnek.

És még egy érdekes szempont tárult fel előttem. Az, hogy Kelet benseje a történelem tanulmányozására olyan, mint egy növénykert a növénytan tanulmányozására.

A figyelő utasnak alkalma van közvetlen egymás mellett, kölcsönös érintkezésben, néha alig közvetített átmenetekben látni az emberi társadalom különböző fejlődési fokait. A tengerparti nagy városokban, ha másképp nem, mint vendéget látjuk a modern nyugoti civilizatiót, forgalmi és technikai legnagyobb vívmányaival. Itten és beljebb saját szemünkkel látjuk, kézel foghatjuk, hogyan fejlődnek és alakulnak át lassan és küzködve bár, szülve számtalan abnormitást és paradoxont, de mégis állandó haladásban, modernekké a középkori állapotok.

Látjuk beljebb elevenen, valósággal a tiszta középkort, társadalmilag és politikailag, saját középkorunk sok tekintetben hű tükrét és ha még mélyebbre hatolunk be a sivatagok világába, találunk egyes nagy területeket, a hol nem könyvből, hanem valóságból láthatjuk, hogyan élt az ember, mi volt a társadalom évezredek előtt, szervezetlen, vagy csak kezdetleges szervezettü állapotában.

A ki a történelmet akarja megérteni, annak többet nyújthat felvilágosításban a Kelet, mint egész nagy könyvtárak.

De még egy: ha Nyugat-Európa beutazása után behatolunk Kelet bensejébe, meggyőződünk, hogy sok tekintetben nemcsak fajunk eredeténél, hanem a hosszas török uralomnál fogva is, még mindig közelebb állunk Kelethez, mint Nyugozhoz, keleti jelleme van nemcsak néha gloriosus világítási tünetekkel ékített, de rendszerint fehér-fakó egünknek, nagy síkságunk fátlan fakó pusztáinak, némely szélesen elnyuló kopár hegyeinknek, hanem sok tekintetben keletiek életmódunk, szokásaink, hajlamaink, felfogásaink is. A Keleten kapjuk meg ezeknek igaz magyarázatát.

Nem lévén semmi igényem a tudós czímére, a szakembereknek újat mondani nem fogok semmiféle szakban, hanem ha legfeljebb egyes társadalmi és politikai szempontokban. Az utóbbiakban sem lehet jogom a nyilvánosság elé hozni egyes európai, egyiptomi és török államférfiak és hivatalos egyének bizalmasabb közléseit és nézeteit. Utazván, mint egyszerű magyar turista, adom azt, a mi minden művelt embert, de különösebben a mi bennünket magyarokat érdekelhet. És ebből van Keleten igen sok. A mi az előadás módját illeti, kerültem a szorosán tudományos műben szükséges rendszeres tárgyalást. Inkább azon hatásnak elérésére törekedtem, hogy az olvasó olyan elevenen, színgazdagon lássa a dolgokat, mintha maga utaznék. Hogyha mindamellett törekedtem minden fontosabb dolgot és kérdést a maga helyén áttekinthetően tárgyalni, összes tényezőiben és összefüggésében megértetni, talán sikerült a két törekvést összhangba hoznom.

Ime ezek azon szempontok, melyek vezettek, és csakis ezeknek lesz köszönhető, ha e szerény utirajznak sikerül a magyar közönség figyelmét és a nálamnál illetékesebb férfiak jóakarátát megnyerni. De fokozni fogja bizonyára soknak szíves figyelmét az is, hogy csaknem ugyanazon útról szólnak e lapok, melyet egy évvel később a magyar trón örököse tett meg.

A szerző.

TARTALOM.

ELSŐ RÉSZ. EGYPTOM.

I. Az «*Espero*» fedélzetén.

	Lap
Budapesttől Triesztig. — Egy magyar festő. Ristori. — Trieszttől Corfúig. — Tájképek az Ión tengerről. Corfú. Ithaka. Zante. — Cap Matapan. Mare morte. — Candia. Goza. — Capt. Burton. Társalgás Chináról	1

II. *Alexandria*.

Az első keleti tájkép. — A kaikok ostroma. — Bevonulás számaron. — A «frank» typus. — <i>Pompejus</i> oszlopa. — Az antik és a modern <i>Alexandria</i> . — <i>Cleopatra</i> túje	13
---	----

III. *Kairó*.

Utezai élet. — A szamár szerepe. — Iszmailia. — Ezbekiéh. — A Subra-sétatér és a Geszíréh kertje. — Az arab városrészek. — A Muszki. — Forgalom. — Az egyiptomi typusz. — Népek és fajok. — El-Gijusi.	25
--	----

IV. *Kairói mecsetek*.

<i>Kazr-el-Ain</i> . Az ugató dervisek mecsetje. A mohammedán mysticismus. A «dzikr». — <i>A kalifák és a mamelukok sírjai</i> . Egyptom a kalifák és mamelukok alatt. Az arab építészet. — « <i>El Azhar</i> », az arabok egyeteme. A legrégebb és legnagyobb egyetem. A rivakok. Az ulemák főnöke. A liván. A tanmódszer. A mohammedán tudomány. A Korán. Az arabok a művelődés élén. A hanyatlás. Az elemi oktatás. A nyelvtan. Hittan és jogtudomány. Scholasticismus	43
---	----

V. *Látogatás a khedivnél*.

Az uralkodó család. A khediv	67
------------------------------	----

VI. <i>Kairói magyarok</i>	76
----------------------------	----

VII. *Fantazija.*

Lap

Mi a fantazija? — Rhapsódok. Énekesek. — Az ének és a sémiták. — Az utcai előadások és a köznép. — A tánczosnők 80

VIII. *Sivatagi kirándulás.*

A sivatag. A Mokattam. A kövült erdő 86

IX. *Heliopolis.*

Egyiptomi földművelés. A nagy birtok. A földadó. A felláhk. 5000 éves eke. Galambtrágya. Csatornázás és öntözés. A Nilus. Három aratás. Állattenyésztés. A Mária-fa. A nap városa. Az obeliszk 93

X. *A gizei pyramisok.*

Omar sejk és a gizei beduinok. — Cheops pyramisa. — Megmászás. — Mik a pyramisok? — A pyramis-irodalom. — A pyramis belseje. — Kafr-falva . . . 105

XI. *A sphynx.*

Abul-hol, a borzalom atyja 115

XII. *Memphis.*

A pyramisok sora. — Bedrasén. — Memphis nyomai. — Ptáh temploma. — A régi Memphis és Menezs. — A király-listák. — A hieroglyphák. — A vallási eszmék fejlődése és az egyiptomi mythologia. — Fetisismus, állat- és napimádás, polytheismus, pantheismus, monotheismus. — Memphis és a monophy-sisták. — Memphis pusztulása 121

XIII. *Zakhára.*

Zakhára. — A necropolis. — A lépcsős pyramis. — Mariette és háza. — Az Ápis-sirok. — Ti sírja. — A hieroglyphák 133

XIV. *Sziút.*

Felső-Egyptom fővárosa. — Konzulátusi ügynökünk. — Az amerikai iskola. — Arab háztartás. — A bazár. — A kopt püspök és a koptok. — Rauf és Hasszan basa. — *Egyptom és Abessynia.* — Az antik *Lykopolis.* — Beduin költészet . . . 150

XV. *A szuezi csatorna.*

Zagazig. — A régi *Bubastis.* — Az édesviz-csatorna. — *Gozen* országa. — *Izmailia.* — A nagy csatorna. — Története. — Statistikai adatok 162

MASODIK RÉSZ. PALESTINA.

I. *A «Vesta» fedélzetén.*

Lap

Port-Szaid, — A kikötő. — A vihar. — Hajótörések... .. 173

II. *Bejrút.*

A város és a tájkép. — A Libanon. — A régi Berytos. Augusta Felix. — A bejrúti nők. A bazár. — Drúzok és maroniták. — A felekezetek az iszlámban. — Egy régi ismerős 182

III. *Jaffába.*

A viláfgorgalom útjai. — Monarchiánk és Szaloniki. — Az Euphrát-vasút. — A szentföld kikötője. — Jaffa. — A konzul «nyemsze», — A német templáriusok. — Török basák. — kávéházak és a piac. — Jaffa kereskedelme és története. — A népfaj. — Filiszteusok, assyrok, zsidók * 191

IV. *Jeruzsálemben.*

Keleti utazás. — Sáron síksága. — Az egyiptomi betörések. — Dsázúr. — Lydda. — Ramle és a régi Arimathia. — A földközi tengernek és az ázsiai pusztaságnak növényzete. — Emausz. — Báb-el-vádi. — Oláhul beszélő arab. — Az abesszyniai király miniszterelnöke. — Abu Gós. Középkori feudalismus a XIX. században. — Nebi Szamvil. — Jeruzsálem 202

V. *Jeruzsálem.*

Az eszmények városa. — A tájkép. — A város jelleme. — A lakosság. — A vallási fanatizmus 213

VI. *Jeruzsálem. Az osztrák zarándokház.*

A hospitiumok. — Áron és Mózes Hornstein. — Az osztrák zarándokház és főnöke. Gróf Caboga 223

VII. *Jeruzsálem. A szent sír temploma.*

Az előtér és kápolnái. — A harang-torony. — A porták. — A kenet köve. — A világ közepe. — Az épület dispositiója. — Története. — A szent sír. — A latin templom. — A katholikon. — Szent-Ilona kápolnája. — Golgotá a. — A szent helyek hitelessége 227

VIII. *Jeruzsálem. Az abesszyniai klastrom* 240

IX. *Jeruzsálem. A haram-es-serif.*

Lap

Via dolorosa. Birket Iszrain. Báb-el-Aszbát. — A szent terület. — Kubbet-esz-Szakhra. — Moriah hegye. Salamon temploma. — El-Aksza. — A föld alatti üregek ... 243

X. *Jeruzsálem. A siralom fala.*

A moghrebin városrész. — Salamon templomának külfala. — A zsidók siralma 254

XI. *Arabok és Beduinok.*

Kelet, a múltnak tükre. — A társadalom fejlődési fokozatai. — Fegyver és művelődés. — Török és arab. — Az ottomán uralom consistentiája. — Középkori és modern állam. — A nemzetiségi kérdés az iszlámban. — A szultán és a mekkai főserif. — Az arab faj felsőbbsege és fegyelemhiánya. — A sémita faj és a theokratia. — Zsidók és beduinok. — A sémita individualismus. — Az államfentartó erő hiánya. — A különböző beduin törzsek és szervezetük. — Vagyon és életmód. — Harcz és háború. — Vérboszú. — Rablások a Jordánon. — Előkészületek a sivatag-útra. — A khuvve ... 260

XII. *Jerikóba.*

Bethania. — Lázár sírja. — Az utolsó forrás. — Az arab ló. — A judæai mészhegység. — Ebéd a sivatagban. — A moábi hegység és a holt tenger. — A Jordán völgye. — Jerikó hajdan és most. — A Ghór. — Tropikus növényzete. 271

XIII. *A Jordán és a Holttenger.*

Világítási tünetek. — Teve-gulya. — A Jordán. — Vándor beduinok. — Az arabok. — A Jordán és a zarándokok. — A fehér síkság. — A Holt-tenger. — Szodoma és Gomorha. — Lynch expedíciója ... 280

XIV. *A Judæai sivatag.*

Geológiai alakzatok. — Beduin táborok. — Beduin földművelés. — Már-Szába, zárdavár a sivatagban. — Szent Szabbász, — A zárda története. — Zárdaélet. — Modern anachoréták. — A Kidron völgye holdvilágnál ... 290

XV. *Bethlehem.*

A bethlehemi völgy. — Boáz völgye. — Bethlehem. — A bethlehemi barátok. — Sinai apáca. — A Mária-templom. — A templom és a felekezetek. — Krisztus születési helye, — A tej-barlang. — Rákhel sírja. — Hazafelé .. 299

ELSŐ RÉSZ.

EGYPTOM.

I.

AZ «ESPERO» FEDÉLZETÉN.

Budapesttől Triesztig. — Egy magyar festő. Ristori. — Trieszttől Corfúig. — Tájképek az Ión tengerről. Corfú. Ithaka. Zante. — Cap Matapan. Mare morte. — Candia. Goza. — Capt. Burton. Társalgás Chináról.

— decz. 7.

Több mint két napja és két éjjele, hogy az Adria ringatja hajónkat és két óra múlva, — mostan háromra jár, — Corfú szigetén fogunk kikötni.

Ha az ember december elején Budapestről Afrikába utazik, akkor az első feltűnő tárgy egy fehér lap, mely a Gellérttől a styriai hegyekig terjed. Olyan nagy, hogy evvel talán a horvát testvérek is megelégednének. Kanizsa előtt találkozik az ember a Balaton hűlt helyével. Nincs. Csak olyan fehér lap, mint a többi. A styriai határnál a vidék emelkedik és sötétedik, Pragerhofnál pedig az ember már a hegyek és a sötétség kellő közepén van.

Azt találom, hogy éjjel-nappal tartó vasútazás alatt egy pár órai megállás, alapos séta és alapos vacsora minden modern sietés mellett is igen elfogadható dolog. A pragerhofi kurta korcsmában pedig, mely púposan púpos dombra építve, a ho-

málynak és hónap kettősen festői és a tárgy szépségére nézve egyaránt jótékony hatása alatt elég regényesen néz ki, igen víg élet folyt.

Két olasz muzsikus húzta a nótát harmonikán és hárfán, — a «Weidlingau» híres melodiája volt, — a benszülöttek a hegylakók együgyű jámbor mosolyával élvezték, egy pár magyar vonatvezető hangosan éltette styriai bor mellett az édes magyar hazát. Mind ennél azonban jobban megörültem, mikor megszólított egy fiatal magyar ember, *Paczka*, a festő. — Tanúlmányokra utazik Olaszországba. Váltig nógattam, hogy ne menjen Olaszországba, hanem jöjjön velem Afrikába: az neki való, a kinek ereje a színezésben van; ott vannak az igazi tündöklő színhatások, csak el tudja találni; ott lehet bibliát festeni természet után. Egész Nabrezináig folyton nógattam és itt is avval váltunk el, hogy Velenczében még alaposabban meggondolja a dolgot és talán még ugyanazon a hajón megyünk.

Ebből semmi sem lett; talán visszajövet találkozunk megint valamelyik olasz városban, akkorra majd még erősebb színekkel festhetem neki, milyen kár volt velem nem jönnie, megnézni a vörös tengert és a sivatagot, az utat, a melyen a zsidók elhagyták Miczrajim országát és a melyen Mária menekült Heródes elől. Nem is fogja előbb festeni legjobb képét, míg ott nem járt.

Trieszt, melyet télnek közepén is láttam már tavaszi napban úszni, mostan harapható ködben és hólében úszott. Így örömhír volt, hogy este *Ristori* játszik a Polytheamában. Ez elég csinosan kiállított arena, mely «Elisabetta di Inghilterra» előadására a zsufolásig megtelt. *Ristori* a címszerepben még mindig töretlen erővel a hatások mesteri oeconomicájával és fokozásával játszott. A közönség mindaddig, míg az erős hatások nem jöttek, feltűnő hidegséggel fogadta és valami tomboló színpalaszagot tüntetett ki fölötte; de az előadás második felében lelkesedése nem ismert határt. Azt találtam, hogy Jókainé, a

mint utóbbi éveiben láttuk, igen rokon a mai Ristorival, kivált nemes megjelenésében, tömör, meleg hangjával.

A másnapi délelőttöt vásárlásokra fordítottam, déli pont tizenkettőkor pedig nagy zaj és robaj, búcsúzás és kendőlobogtatás közt fölemelte horgonyát az «*Espero*» és lassan-lassan kibontakozott a trieszti kikötő árbocterdejéből. Hajónk a közös-ügyes «Lloyd» egyik legszebbike, bizalomgerjesztő hatalmas egy épület; minden lehető kényelemmel és pompás ellátással utazunk. Időnk igen tisztességes, a szél kedvező, hogy a vitorlák csak úgy dagadoznak tőle.

Az «*Espero*» folytonosan ringatózik jobbra-balra, de rendszer egyenletességgel. Erősebben csak az első éjjel tánczolt, úgy, hogy néha mesterség volt a keskeny ágyból ki nem esni. Hasonló körülmények közt szárazföldön is tengeri betegségtől lehetne tartani: hánykodó fekhely, erős petróleumszag a cabinban, a szomszédban pedig asszonyok, a kik a legkellemetlenebb hangokkal élnek. Az asszonyok, egyet kivéven, valamenynyien szenvednek és láthatatlanok. A regényes Capo d'Istria és Tirana voltak az utolsó helyek, melyeket még a fedélzetről néztek. Csak most, midőn *Corfút* már látjuk, kezdenek ismét elébújni a szegények. Vagy ki vannak hevülve, vagy igen halványak. Magam az eddigi ringatást elég kellemesnek találom. Jól lehet mellette aludni, az ember szinte visszaemlékezik a bölcsőre. Hogy hogyan lesz, mire a gonosz *Cap Matapanhoz* érkezünk és az udvariatlanabb földközi tenger talán egy kis viharral mutatja be magát, majd megválik. Így a tengeri út egyhangúságában is kellemes, kimondhatatlanul csillapító, megnyugtató és elég változatos. A tenger színe, a szerint, hogy a nap éri, vagy felhőt tükröz, az ezüst fénytől a fekete tentáig váltakozik, a soha nem nyugvó hullámok fehér tarajukkal az alakok végtelen játékát nyújtják és éjjel bűvös hatású, hogyan hányja tüzes szikráit a hajó nyomában a phosphoresceáló takték. Ha feltűnik egy-egy érdekes pont és a tenger nem a pusztá-

óriás víz-karika többé, akkor ez valóságos esemény. Mindenki megbámulja *Lissa* magaslatát, egy-egy felvétődő dalmata vagy olasz szigetet. Ma dél óta folyton az albán partok kimondhatatlanul zordon, kopár, tépett bérceinek és tündöklő havasainak panorámájában gyönyörködünk. A felhőkön áttörő nap néha operaszerűen világítja meg a látványt, mely fenséges némaságában még a tengernél is idegenebb elemnek látszik. Órákon át csak egy falut fedeztünk fel a látcsővel, mintha e bérceket csak a fehér tengeri sirály lakná, mely tömegesen jön át hajónkat körülszárnyalni.

Az útasok közt a legérdekesebb egy csinos magánzó bécsi kisasszony és a trieszti angol consul, a híres Afrika-utazó, *Captain Burton*, a ki itt a hajón *Magyar Lászlónak Hunfalvy* által kiadott afrikai utazását angolra fordítja. Arábiai útra készül, melyen Schweinfurthtal fog találkozni.

A hajó áll. Itt van *Corfú* és itt a postás.

— decz. 10.

Épen leveletem fejeztem be, midőn hajónk megállott. *Corfú* előtt voltunk. Mindenki szaladt a fedélzetre. Az előrehaladt estének mély sötétségében folyta körül hajónkat a nagy öböl. Közvetlen előttünk *Corfú* városa nyújtogatta felfelé hatemeletes vékony házainak tömegét, a fellegvár által őrizve: kísérteties látvány az utczei lámpások és kivilágított ablakok rezgő világításában. A parton fekvő ladikok és egy-két nagyobb hajó csak sötét tömegeket mutattak. Az öböl többi részén, mely messze elkanyarodott hátunk mögé, csak itt-ott rezgett egy-egy elhagyatott méces-csoport. De annál élénkebbek voltak a vizek közvetlenül alattunk.

Alig eresztettük le a röpülő lépcsőt és máris egy egész csomó bárkából tolongtak fel a mély homályból kibontakozó alakok. Igazi pirát-alakok. Leírhatatlanul ronda, de vadregényes görög és olasz viseletekben, élesen metszett ravasz és me-

rész arczokkal. De a tengeri rablók legártatlanabb fajából valók, csak corfúi gyümölcsöket és mindenféle élelmiszereket akarnak lehetőleg drágán az útasokra sózni. Útas itten csak egyetlen egy szállt be. Mióta az angolok elhagyták az Ión szigeteket és *Corfú* is Görögországgá vált, rohamosan hanyatlak. A benszülöttek az idegenek kiaknázásában rablógazdaságot üznek és ezek kezdenek elmaradni. Feljött a «Lloyd» ügynöke is. Ennek adjuk át leveleinket és ezekhez egy darab pénzt. Ő majd gondoskodik elindításukról. Régebben postahívatalnok jött a hajóra, de most ez is megszűnt. Valamivel utánunk érkezett be a «Jupiter», a Lloydnak konstantinápolyi gőzöse, mely előttünk indult Triesztből, de melyet az úton elhagytunk. Miután felvettük a főkép halzsír-ból álló néhány hordónyi szállítmányt, ez egyetlen rövid tartózkodás után ismét folytattuk útunkat Alexandriába.

Másnap reggel tudtuk meg, hogy elaludtuk egyéb apróbb szigetek közt *Ithakát* is. De néhány óra múlva gazdagon kárpótolt bennünket az Ión szigetek egyik legszebbike, *Zante*. A görög földre beláthatatlanul benyúló patraszi öblön túl dél felé egy szűk csatornába jutunk. Keletnek, tőlünk balkézre *Moréa* magas partjai nyomúlnak előre, ott, a hol éles sarokban befejezik a patraszi öblöt, megkoronázva a *Castro Tornese* ódon fellegváranak falai által. E merész magaslatról lesimúlnak a lankások és hosszas vonalokban nyúlnak el, messze-messze előre mutatva útunkat a moréai roppant félsziget, a mai Görögország déli részének öblös partjain végig.

A hol a partok az előtérbe jutnak, ott a tengertől lemosott sárga szélek fölött ligetek zöldelnek, a hol a part visszavonul a tenger elől, ottan párázatos kékbe folynak össze a színek, de e kettőnek árnyalatai változnak az egymás mögött elhúzódó gerinczek távolságai szerint. Itt-ott a messze távolban a hónap ezüstjében villog egy-egy magas bércz. A csatorna másik oldalán pedig szőlőkertekkel és közéjük elhintett villákkal egészen

beborítva, *Zante* szigete mosolyog a tündöklő napban, mely itt már édes-langyossá teszi a levegőt. A mint a szigethez közeledünk és a csatornába bejutunk, a szigetnek a mazsolaszőlőn meggazdagodott fővárosa terül el szemünk előtt, narancsfák közül kifehérlő házaival emelkedve fokról-fokra, kígyózó utak mentén föl egész a sziklafensíkről letekintő fellegváráig. Átlátszó nemesak a levegő, hanem átlátszónak, csak úgy könnyen odaleheltnek mutatkozik minden szín az egész tájképen, a mint jobbról-balról kifejlődik az egymással szemközt álló avatag fellegvárak, a *Castro Tornese* és *Zante* vára közt. Mintha aquarell színekben volna minden odafestve. A mint tova haladunk, *Zante* városa mindinkább elbújik a színfalak módjára előrenyomuló szikla tömegek mögé, úgy, hogy már-már csak a fellegvár bástyakoronája látható.

De messzebb bár, beljebb a szigeten, mely a buja kertek és szőlők mozaikja, újabb helységek vetődnek fel, vagy szélesen elterülve, vagy egy-egy keskeny völgyből kikandikálva, és az egész sziget, előntve a napnak sugarai által, úszik minden színben, a tengerpartok okker-sárgájától a magaslatok violaszínű derengéséig. De a mi e színeknek, a mi e körvonaloknak varázsát adja, az az, hogy minden enyhítve, szelídítve van a párázatos levegőn áthatoló világítás által. Az egész kép, mintha nem is valóság, hanem csak a délibáb által volna odalehelve, annyira nincsen benne semmi éles, semmi rikító, annyira titokzatos, meseszerű a maga átlátszó könnyűségében. És hogy még meseszerűbbé váljék, a mint lassan-lassan búcsúzni készül a távozó hajósoktól, az égboltozat, — mely itten ebben az évszakban szeszélyes és kaczer, mint az asszony, úgy, hogy minduntalan eső fenyeget s újra kisüt a nap, és az illúziós felhők mint valami nagy bálteremben folyton ide s tova lengnek, s majd erre, majd amarra csoportosúlnak, — e szeszélyes égboltozat tehát egész felhőtömegeket, melyekből még az imént sűrű sugár-kévéket kül-

dött le a nap, a háttérben tömörít össze, távol eső szürkíti az éjszaki láthatárt, a fölöttünk ragyogó nap pedig a fekete fátyolra óriás szivárványt vet, mely mint diadalkapú köti össze *Zante* szigetét a szárazföldi partokkal.

Ottan hátul feketült a tenger is, köztünk és a sziget közt élénk ultramarín, a távolabb partok felé aczélszürke, legtávolibb déli karéjja pedig mint az ezüst villog a napsugaraktól és az arra egészen derült és átlátszóan tiszta égtől.

Így távolodik, tűnik, foszlik és oszlik *Zante* és a *Castro Tornese* és sokáig látja még a képzelet, mikor a szem elől már rég elmerült a tenger mélyébe.

Erősen éjfélre siet az idő. Sötét az ég. Alig bukkan ki egy-egy csillag. Egészen magamra maradtam a fedélzeten. A tenger ismét óriás fekete karika, melynek a hajó mindig és változatlanul a kellő közepén van. Csak keletnek elmosódott a karika körvonala. A part szürkül ottan, messze-messze távolban. Magasra felnyúlik a két árbocz, mécsesel az első, de a vitorlák be vannak húzva. A kürtöből vastagon ömlik a korom-fekete füst. Hogy a hajó nemcsak hánykódik, hanem halad is, azt csak hátul letekintve venni észre, mert a csavar nyomában széles hosszú vonalban, mintha a tenger főne, úgy tajtézkik a zajgó-sajgó fehér hab, tüzes szikrákat vetve éktelen dühében. E zugáson kívül semmi nesz, semmi élet. Csak a kormányos van fenn és ez is a hajó közepén, bódéjában elrejtve dolgozik. Az ember egyedül van. Roppant egyedül a néma hajón, a néma tengeren. A röpjő hollandi jut eszébe

Egész éjjel borzasztón hánykódott a hajó. Nem lehetett aludni, mert egy perczig sem lehetett egy oldalon feküdni. A hajó annyira átfekszik majd jobbra, majd balra, hogy az ember csak azért nem gurúl le az ágyból, mert mire le akarna gurúlni, már a másik oldalra kezd fordúlni. Erős eső veri a fedélzetet. Mindezt a *Cap Matapan* teszi. *Moréa* ama kiszögellő sarka, melyen az Ión tenger a földközivel, és az ádriai légáram-

latok az afrikaiakkal és a levantiakkal találkoznak. Itt kivált télen mindig nyugtalan, gyakran viharos az idő. A hajós örül, ha túl van rajta. Másnap is egész délig tart az az állapot, hogy a hajó két partja váltakozva majd magasra fel-, majd mélyen lemegy. A tengertől szenvedők száma ismét megszorodott. Pedig az idő kitisztúlt. Szél is alig van, csak épen annyi, hogy egy irányban menvén a hajóval, megszüntesse a hajó haladása folytán vele szembe jövő légáramlatot és a teljes szélcsend érzését adja.

A tenger is alig mozog; minden esetre sokkal kevésbé, mint a mikor sokkal kevésbé ingadozott a hajó. Ez a «Mare morte», a holt tenger. Ezen a helyen vihar dühöngött. Elmúlt, nem látszik semmi sem, a mi a hajót ide s tova hányja. Még csak hullámok sincsenek a tengeren. De egész nagy tömege láthatatlan, mert tömeges mozgásban van, még nem tudott lecsillapúlni. Ezért hánykódik a hajó.

Néhány óra múlva ismét szárazföldet látunk. Messze távolban kerüljük meg *Candiát*. Csak ködös tömeget mutat. De annál inkább emelkedik ki mind élesebben két szirt. Az egyik a kis *Goza* szigete. A másik a fia. Tán neve sincs. Nem látunk rajtuk semmit, mint pusztá sziklát, sárgás-szürkében és violaszínben derengve. De ennek is megörül a szem, mert pihenőt talál rajta a szüntelen tengeren. Mikor először feltűnnek, akkor mint a hajók és minden kisebb tárgy, nem a tengerből látszanak felmerülni, hanem mintha a tenger és a láthatár fölött, a levegőben állnának. A hosszabb partvonalok két vége is mindig mintha a levegőbe felgömbülne és az összekötő vonal sem emelkedik a tenger színéből, hanem mintha a part és a tenger közt üres árok volna. Így a tengeren szabad szemmel lehet látni, hogy gömb a földgömb.

Ez a két szirt Európa vége. Itten találkoztunk két nagy vitorlással és az «Ettore» nevű Lloyd-gőzössel, mely Konstantinápolyból jött haza. A mint a két Lloyd-gőzös elhalad egymás

mellett, egymást köszönteni fel- és lehuzigálják a vörös-fehérezöld közös osztrák-magyar lobogót. Ezentúl aztán két napig nem láttunk többé semmit sem egész *Alexandriáig*. Csak egy sólyomforma madár röpült el hajónk mellett mintegy 120 mért-földnyire *Alexandriától*, büszkén és magányosan. *Gozán* túl tegnap és ma egész nap e madáron kívül mindig csak tenger és égbolt. De azért az ember el nem únja magát.

Először öt különböző helyen mozoghat. Vagy a szalonban, vagy a cabinjában, mert ez most már nem hideg, valaminthogy a szalont sem fűtjük többé. Vagy a hajó hátulján, az első osztályú fedélzeten, vagy lent a hajó orrán, a másodosztály fedélzetén. Azután négyszer eszik az ember. Az elsőt inkább elal szom. A második 10, a harmadik 5 órakor és 8 órakor thea. Harmadszor bizonyos vegetáló élet vesz erőt az emberen, ebben a tétlenségben és örökös ringatásban, kivált itt, a hol a levegő már édesen-langyosan czirógatja arczát, melengeti tagjait. Napok múlnak és az ember szinte nem is tudja, hogyan múltak el.

Végre ha az ember kifáradt a semmit tevéstől, tanulhat arabusúl és hieroglyphákat. És ha az ember naponkint csak tengert és eget lát. akkor megtanúlja még ezeket is változatosnak látni. Gyönyörködik a tiszta déli égboltban, éjjel pedig constatálja, hogy az éjszaki félgömb sűrű csillagboltozata és tarka-barka csillagképei ugyancsak megritkúltak, hogy feltűnt a déli láthatáron a ragyogó Sirius, mely olyan világésikot vet a tengerre, mint akár a bágyadt hold, míg ellenben a gönczölszekere, mely nálunk magasan fennragyog, itt már alig képes magát a szemkörön tartani.

Aztán a mi a fő, az útasok társasága nem nagy, de van köztük egy pár érdekes ember. Itt van *Fiedler*, a neves orientfestő. Királyi várpalotánkban is van egy érdekes kairói képe. Főkép azonban *Captain Burton*. Útazott *Grönlandban, Indiában, Chinában, Afrikában, Arabiában, Kis-Ázsiában*. Tartózko-

dott e területeken mint katona, mint consul, mint kutató. Volt *Mekkában* a próféta sírjánál, a hova halál terhe alatt nem szabad menni kereszténynek. Ő elmehetett mint arabus, mert nemcsak a keleti nyelveket, hanem a tájszólásokat is tökéletesen beszéli. Beszél tizenöt nyelvet és harminczon el tud beszélgetni.

Érti a cigány nyelvet is és egyik tanulmányában azt vitatja, hogy a cigányok a régiek getjei, a későbbi gótok. — Magyarországon feltuczatszor volt. Először a krími háború alatt, mint angol tiszt. Egyik mély sebhelye bal orcáján a krími hadjárat emléke. A többi, mert van sok, afrikai. Mikor kérdeztem, vajjon háborúban, vagy utazáson kapta-e, — egyszer egy aszagai keresztül ment mind a két orcáján, — azt felelte, hogy Afrika belsejében háború és utazás mindegy: «Travel in Afrika, and you have the fight».

Tegnap éjjel az ő dublini whiskyje és egy csomó havannah mellett hosszasan elbeszélgettünk vele és egy brémai nagykereskedővel, a ki Indiába megy, hogy felfrissítse gyapotpiaczi ismereteit, mert már 9 éve nem volt ott. Érdekelte, hogy mind a ketten teljesen nevetségesnek tekintik azt a feltevést, mintha Oroszország veszélyessé válhatnék az angolok indiai birodalmára nézve. Angolországnak szilárd védelmi alapja van magában Indiában. Oroszország támadási alapja mindig csak a távol európai Oroszország és minél tovább terjeszkedik ettől, annál gyengébb lesz támadási képessége.

Arra az ellenvetésre, hogy legalább idővel, lépésről-lépésre terjeszkedve, újabb hódításait megszilárdíthatja és így végre szilárd támadási alapot hozhat közel Indiához, az a válasz, hogy a sivatagon való hódításokat megszilárdítani egyáltalán nem lehet. Hanem, — mondja Capt. *Burton* és ezt igen érdekesnek tartom, — Oroszország középázsiai terjeszkedése nagy veszély magára Oroszországra nézve és a veszély — Chinában van. Most már csak *Kasgár* van China és az előrenyomuló orosz

hatalom közt. (Mert Szibériában Oroszországnak nincs hatalmi posztója, legalább nincs aggressív.) Az oroszok meg fogják hódítani *Kasgárt* is. De akkor aztán a chinai fal előtt állanak és azon betörhetik a fejüket. Az összeütközés nem lesz elkerülhető és *China* a legnagyobb veszély Oroszországra nézve.

Megvallottam, hogy e felfogás új előttem. Tudom, hogy az éjszakamerikaiak félnek a chinaiaktól, kik a délnyugati államokat elárásztják bevándorlókkal, a kik félelmes módon versenyeznek a fehérekkel minden munkatéren; hogy a nagy köztársaságban a chinai teljesen jogtalan, mert a fehér ember fél, hogy ha egyenjogúvá teszi, nem tud tőle megélni. De hogy *China*, mint katonai hatalom váljék veszélyessé *Oroszországra* nézve, az a *China*, melyet veszteglő birodalomnak, elaggott nemzetnek szeretnek feltüntetni, ez a felfogás meglep. Utaltam a párhuzamra *China* és *Japán* közt; Japán meglepő lendületnek indul, rohamosan igyekezik a modern európai culturára emelkedni; *China* passiv ellenállást tanúsít. Érintettem, hogy minő vereségeket szenvedtek a chinaiak az angol-francia csapatoktól. Kérdeztem, vajjon a chinai ügyesség mellett megvan-e bennük az erkölcsi erő is?

És Capt. Burton kifejtette nézetét közelebről is. A japániai radikálisak. Ők rohamosan reformálnak. «They go on rather too fast.» És azért bele fognak bukni. A chinaiak igenis tartózkodók, óvatosak, scrupulózusok. A chinaiak conservatívek. De hogy stagnálnak, vagy elvénültek volna, épen nem áll. Reformálnak és haladnak ők is, de mint conservatívek, úgy, hogy ne tegyék ki magukat válságoknak és veszélyeknek. És azért a reformmal boldogúlni is fognak. Az angol-francia hadjáratból és azóta hihetetlenül tanultak; és most már nem igen volna olyanforma lefolyása az akkori hadjáratnak.

A chinaiak megtanúlnak mindent, a mit látnak. És nem-

csak az ügyesség, hanem igenis megvan bennük az erkölcsi erő is. Nélkülözések elviselésében pedig, — középázsiai hadjáratokban a legfontosabb tényezők ez egyikében, — minden más fajon messze felül állnak. És ha oroszot számítunk 80 milliót, chinait számíthatunk 300 milliót. A találkozás a chinaiakkal az orosz birodalom romlása lehet. *Angolország* nem hiába kerül minden összeütközést *Chinával*, sőt támogatja rendszeresen.

Virradat felé érkezünk *Alexandria* alá. Oda érhetnénk még ma este is. De hiába volna, mert csak világos nappal lehet a kikötőbe bemenni. Az utat meg lehetett volna tenni jóval rövidebb idő alatt is. De a kapitánynak kímélni kell a Lloyd szenét és gépeit és így óránként csak 9 mértföldet teszünk.

II.

ALEXANDRIA.

Az első keleti tájkép. — A kaikok ostroma. — Bevonulás számaron. — A «frank»
typus. — *Pompejus* oszlopa. — Az antik és a modern *Alexandria*. — *Cleo-
patra* tüje.

— decz. 11.

Éjjeli 2-re járhatott, midőn békés alvásból a hajónak erős ingására ébredtem. Ez volt a jele, hogy megérkeztünk. A hajó csak világos nappal mehet be a kikötőbe, ekkor is csak pilóta vezetésével. Addig künn kell mozognia a nyílt, de már sekély tengeren és mivel nem haladhat, a sekély tenger pedig a partnak közelében folyton hánykódik, visszaverődik, azért fogunk himbálódzni, míg a nap föl nem kelt.

Mire világosodni kezdett, felugrottam, ellenére minden elhatározásomnak, hogy még jól kialszom magamat a hajón. Elvesztettem a hidegvéremet attól a gondolattól, hogy két napi sík tenger után megint partot látunk és pedig olyant, a hol kiszállunk és a vízi élettől megszabadulunk, ezenfelül afrikai partot, s hogy ezen a parton már mostan látható a legrégebb városok egyike, város, mely attól az időtől fogva, hogy a diadalmas makedóniai Nagy Sándor megalapította, a földközi tenger népeinek találkozója és versengéseinek tárgya volt, nevezték akár *Alexandriának*, akár *Iszkenderiének*.

Egyedül voltam a hátulsó fedélzeten, hogy a meseszerű

látványt bámuljam. De lent már sürgött-forgott a hajó népe. Jó messze előttünk hosszan elhúzódó város lebegett a tengeren. Ebből a távoból Velenczére emlékeztet, úgy úszik a vizeken mint a tóvirág, nem látszik sem mögötte, sem jobbra-balra semmi föld. Mert hiszen jobbra-balra s mögötte sivatag van, végtelen sivatag s a Nilus ágainak sokasága, és az egész szárazföld nem emelkedik annyira a tenger színe fölé, hogy a városnál magánál egyebet látni lehetne. Az egyik végén, tőlünk balra, terjedelmes palota fehérlik, közelében hatalmasan felmagasodik a világító-torony, aztán jön a fehér, lapos háztömegek hosszas zúrzavara és ettől a sivatag egy partosabb darabja vezet el egy óriás sárga épülettömeghez, azontúl aztán a tenger s az égbolt találkozása csak annyi közt enged a sivatag végtelen vonalának, hogy alig lehet megkülönböztetni.

A tenger hullámzik, a várost majd itt, majd ott magosan felcsapó zuhatag nyaldossa és fehér tajtéktömegei főképp ama magasabb partok sárgás színén távolról és élénken látszanak. Valamivel a város fölött annak egész hosszán át könnyű vékony felhő nyugszik, ezen kívül tiszta az egész égbolt, de színe még hideg, aczélos, csak mögöttünk, nyugatnak, hirdeti egy violaszín derengés, hogy velünk szemben, a város mögül nemsokára föl fog kelni a nap. A képnek gyér színei, a világító-torony s a szürkés-fehér város, a sivatag partok s ama nagy épület sárgája, a kékes-feketés szürke felhő, minden csak lehellet, — sejtelem-szerű.

És mostan a város kellő közepe fölött felvetődik egy tüzes pont és óriás nagyságában gyorsan emelkedik a napnak vörös tűzgolyója. Már egészen rajta ül a városon, két nagy félkörre metszve a keskeny felhő által. A házak szürkés-fehér zúrzavara egyszerre nem színeket ugyan, de határozott körvonalokat kap, mély árnyakon élesen verődnek ki a fehér falak, az azelőtt fehér palota most ezüstben és vörösben ragyog, a túlsó végen pedig a nagy sárga épület fénylik mint az arany.

És gyorsan közeledik a hajóhoz a sebes kis vitorlás kaik, lépcsőnket leeresztjük, mint a macska mászik fel rajta egy sárga, hideg arczú görög, a gép elkezd dolgozni, megindul a sűrű füst, a kegyetlen hánykódás egyszerre megszűnik, a hajó indul, a pilóta átvette vezetését.

A hátulsó fedélzet is élénkül lassankint az útasoktól. Néhányan a hajó orrához sietünk, hogy onnan nézzük, hogyan kigyózik a hajó a sekély vizeken és majd a kikötőn át a város felé, és mint bontakozik ki az odalehelt kép mind erőteljesebben, gazdagabban, impozánsabban.

A két végpont, de most már nem egy vonalnak, hanem egy óriás félkörnek végpontjai, még mindig a két palotaszerű épület, melynek most már mindegyike fejedelmi arányokat vett; a khediv palotája mindenik. Az újabb, a város közelében, messze elterülő hófehér falak közt nagy fehér kupola. A fehér falak közül tömegesen sötétlenek a szikomorák és sudaras pálmák lógatják fejüket. A város előtt árbocterdő. A város és a régi sárga palota közti sivatag partokon egy lapos czitadellának ágyúkkal megrakott bástyái s tovább a forgó szélmalnok sűrű sorai emelkednek. Belebb egy pálmaerdő mély ünnepélyes komolysága. A mi ez előtérén túl van, mind sokkal alacsonyabb, semhogy látni lehetne.

Csak két ponton mintha ágyút sütöttek volna el, kavarja fel magasra a sivatag homokját a szél.

Egy egész kaik-raj evezik, vitorlázik erőnek erejével hajónk felé. Alig hogy megállunk, turbános-fezes tarka-barka alakok rohanják meg a fedélzetet az arczbőrök minden színével. Tizenkét egyaránt érthetetlen nyelven kínálják csónakukat, vendéglőjüket, mindenféle szolgálatukat. A ki nem vigyáz, annak a podgyászát öt ember is ragadja hat különböző kaikba.

A megérkezés után elhagytam telni vagy másfél órát, mielőtt partra szálltam volna és poggyászatomat ekkor is még egy-

előre a hajón hagytam. El akartam kerülni a rettentő harcztot, melyet vívni kell először a sajkásokkal, kik mint a tengeri rablók rohanják meg a kikötőbe érkező hajót, hogy leírhatatlan lárma közt verekedjenek meg az útasok fölött, aztán a hotel-dragománokkal és városi dragománokkal, kik a világ minden nyelvén ostromolják az embert, hogy ebbe, hogy abba a vendéglőbe szálljon, és a legkisebb helyi kirándulástól a legmerészebb sivatag-utazásig teszik ajánlataikat, ajánlják szolgálataikat; végre az útlevel- és vámhivatalnokkal, a hordárokkal és szállítókkal, kik az embert majd széttépik, poggyászát pedig annyi felé czipelik, a hány darabból áll. Jaj a jövevénynek, a ki elkábulva az előtte elterülő látványtól, a kikötő óriási hajórajaitól, az egyiptomi ragyogó napban tündöklő első minaretektől és keleti palotáktól, a pálmáktól és szikomoráktól s a háttérben elvesző sárga sivatagtól, elveszti fejét ebben a leírhatatlan zürzavarban, melynek hatása kétszeres a hét napi tengeri út egyhangú békéje, rendje és csendje után. Ember legyen a talpán, a ki együtt tud maradni poggyászának minden darabjával, fináncz-genie, a ki valamennyi operáció végén csak körülbelül is tudja a sok követelő közt, kinek mit fizetett, ha nem tartotta jobbnak minden operációt és fizetést a hotel-dragománra bízni és utólag egy keleti fantáziával készült számlát fizetni, melyben mint rendes tétel a vámhivatalnokok megvesztegetésére járó baksis is szerepel.

Fékeztem inkább partraszállási vágyamat és néma, teljes mellőzéssel fogadva az ajánlatok ostromát, a felkelő napnak sugaraitól elárasztott délibábos látványban gyönyörködtem. Mikor aztán lecsendesültek a partraszállítás küzdelmeinek első hullámverései, mikor már legnagyobb része az útasoknak, a kik egy heti összeszorúltság alatt megbarátkoztak, búcsút vett egymástól, hogy tán soha többé ne találkozzanak széles e világon, mert az egyik Arabiába, a másik Indiára, a harmadik a Nilusra készült; csak akkor alkudtam meg egy hosszú szakállú

sovány arab kaikossal, a ki félig meztelen, csupán csak rongyos piros nadrágba és fezebe öltöztetett szerezsen legényével hamar kiszállított. Útközben arab-angol nyelven biztosított, hogy igen jól emlékezik reám, a múlt évben is ő vitt a partra; nagyon örül, hogy megint találkozik régi jó barátjával, reméli, hogy jó baksist fog kapni. Most voltam először Egyiptomban, de mivel nem látta rajtam a megérkezési lázt, azt hitte, otthonos vagyok és rám foghat régi ismeretséget. Ráhagytam.

Miután elszedték útleveletem, biztatva, hogy Kairóban majd visszakapom a főkonzulnál, átbocsájtottak a vámháznak árúkkal, poggyászszal, hivatalnokokkal, katonákkal, szolgálkkal megtelt sötét csarnokain és kiléptem az első alexandriai utczára. Dísztelen avatag házak; asszonyok hosszú sötétkék köntösben, antik alakú korszó a fejükön, vagy kis gyermek a jobb vállukon, fejükbe kapaszkodva; a teherre várakozó tevék, mély közöny-nyel tekintve mindent; félénken ólálkodó sovány kutyák; egy kaszárnya előtt, mely fölött a félholdas piros zászló lobog, katonák csupa fehérben, csak a fez piros; az egyik őrt áll, mások sétálnak, kedélyesen kis ujjuknál fogdosva egymást; utczaik kereskedők hirdetik árúikat; dragománok, kocsisok, számárhajcsárok itt is nekem esnek.

Az utóbbiak közül választok egy jókedvű fiatal kölyköt. Mentől előbb benne lenni az ország szokásaiban, az a fő. Egész Egyiptom samaron jár ma is, mint akkor, mikor Mária menekült Egyiptomba. Az alacsony szürkén jókora magas, egészen kényelmes nyereg van, mely elöl még magasabbra púposodik; ide vannak kötve a kantárszarak; az ember a kezébe foghatja ezeket, de voltaképen feleslegesek; miután megmondtam a fiúnak, hogy hová akarok, a számár azonnal elkezd vígan galopozni, a fiú folytonos kiabálással utána szalad és botjának hegyével dirigálja hátulról hol jobbra, hol balra egyik utczából a másikba. Eleintén arab városrészek zűrzavara, majd tágasb, európaias utczák. Végre díszes nagy téren, parkkal, Mehemmed

Ali lovasszobrával a közepén, megállunk a Hôtel de l'Europe verandája alatt.

Itten a reggelinél találkozom az útitársak némelyikével. Mások mindjárt tovább mentek az első kairói vonattal. Méltányoljuk az apró tengeri rákokat és a banánák édes-savanyús, olvadó pastaforma ízét. Aztán leülünk a tér egyik arab kávéháza elé és az égető nap elől — deczember elején — menedéket keresve a ponyva alatt, kedélyes keletiek társaságában szürcsöljük 10 páráért — a mi 2¹/₂ krajczár — a kitünő arab kávé és nézzük Mehemed Ali terének díszes épületeit, szemléljük élénk életét.

Ha az ember Európából jön, akkor *Alexandria* keleti város. Ha az ember Kairóból jön, akkor európai. Akkor veszi az ember észre, hogy igen sok az európai ember és pedig nem is idegen, hanem honos, sőt ott született; hogy a keleti emberen is igen sok az európai ruha; hogy az arab, a szerezsen is hűvös időben angol plaidet csavar a nyakába; hogy végre a kereskedelemben összpontosúl az egész élet és hogy e kereskedelem inkább európai, mint keleti, hogy a keleti ember csak a segéd, a munkás szerepét játssza benne.

Az európai építkezéstől, talán a Mehemed Ali tér egyedüli kivételével, átvette az egyhangúságot, a nélkül, hogy átvette volna a kényelmet. Az arab építkezéstől átvette a rossz anyagot, likacsos mészkövet és nilusi iszaptéglát, a nélkül, hogy átvette volna a fantasztikus eleganciát, melyet csak a tengerparton a várostól jobbra-balra fekvő alkirályi palota képvisel, jobbra a «*Raz-el-Tin*», a «fügefő», balra «*Meksz*» vára. A város se nem angol, se nem francia, se nem olasz (ámbár, mint a földközi tenger legtöbb kikötőjében, itt is e nyelv, ha nem is uralkodik, legalább általános), se nem görög, arab vagy török, hanem «frank». A török az európaít nevezi franknak. De hogy a frank szó jelentését méltatni, a töröknek és arabnak az európai iránti

megvetését érteni tudjuk, ismernünk kell azt az európaiat, a kit ők ismernek, az állandóan Keletre települt európaiak nagy tömegét, typusát; ez pedig a leghaszontalanabb csőcselék a világon, hogyha bár nagyrésze milliomos is; ezek az Európában lehetetlenné vált kalandorok, csalók, váltóhamisítók, kártyások; kereskedők, kik között ritka az európai értelemben vett tisztesség, kiknek csaknem valamennyie uzsorás; oly népség, mely a vallásos keleti embert megbotránkoztatja vallástalansága és semmi által nem korlátolt erkölcstelensége által; a nők nagyrésze csak európai viharos múlt után érkezik ide; de az itt született «nagy parthiek» déli temperamentumát sem korlátozzák erkölcsi fogalmak, melyek e társaságban alig léteznek; a férfiak isznak, kártyáznak, hazudnak, csalnak, a hol csak lehet és semmi egyébre nem gondolnak, mint hogy pénzt csináljanak minden áron, minden eszközzel; mind e keleti kikötővárosokban vannak fényes salonok, formákra kifogástalan, habár kissé kalandos ízű társasággal, — Alexandriában több és fényesebb mint bárhol, — de a biztosan tisztességes elemet leginkább csak az idegen kormányok ügynökei képviselik, és ha az ember kezét fog egy gróffal, egy milliomossal, nem tudja, nem-e váltóhamisító, nem-e kerítő volt? A civilizáció előőrseit itt is, mint egykor a régi Rómában, mint később Amerikában, Ausztráliában is, a műveltebb tartományokból kilökött csőcselék képezi. A tulajdonképeni görög városrész éjjel életveszélyes, ha pedig az arab-maláji városrészben megtámadások történnek, akkor azok bizonyára máltaiaktól erednek. *Alexandria* 200,000 lakosa közt 50,000-re teszik az európaiak számát, kiket többnyire a kereskedelem tart itten, öröksége amaz időknek, midőn *Alexandria* volt a világ legnagyobb kereskedelmi városa, a közvetítő a római birodalom és India közt.

Rövid nyugalom után előhívtam megint szamaras kölykömet, a ki mindeddig a fáknak árnyékában pihent és egy pár látogatást tettem. Consulunknál külügyminiszterünk levelével,

a Credit Lyonnais bankfióknál, melyhez hitellevelem volt a pesti leszámítoló-banktól és a hol *Holl* igazgató úr külön ajánló-levelére a legelőzékenyebben fogadtak, bevezettek a keleti pénzforgalom titkaiba és felajánlottak minden felvilágosítást a város kereskedelmi viszonyairól; Sophokles Achilopoulosz nagykereskedőnél nem adhattam be ajánló-leveletemet, mivel éppen Kairóban volt; és így még maradt elég időm, hogy tovább nézzem a várost.

Mindenekelőtt *Pompejus* oszlopát akartam meglátogatni, mely az arab külvárosokon túl kopár magaslaton állva, már messze a kikötőből is látható, a régi klasszikus Alexandriának utolsó fenmaradt emléke. A város mindinkább elveszíti civilizált jellemét: arab vályog-kunyhók, arab élet; a nők közül sokan födetlen arccsal, nagy fekete szemek, barna arcbőr, az állak indigószín levelekkel tetovirozva. — Mire kijutunk a Nilus-kapun, a régi Egyptomnak nyomai is mutatkoznak. Már nem létező régi épületek romjain, mészköveken és szeméten haladunk át; már látszik az oszlop gyönyörű arányaival: de előbb még egy arab temető mellett kell elhaladnunk. Sem ciprusfa, sem szikomora, sem márvány. Csak meddő, szürke föld, sárga mészkő-táblák, egyik sír olyan mint a másik. Bak-sist kiabáló gyermekrajok — egészen a mi cigányaink — kezdenek körülrajzani és a sírok mögül rongyokba öltöztetett női alakok emelkednek, mert az alexandriai arab prostituczió alja itt tanyázik, míg a teljes sötétség beálltával a vonító sakálnak át nem engedi a tért.

Felérkezve a dombra, alig tudjuk távol tartani a koldulók tömegét; csak a fenyegetés, hogy nem lesz baksis, ha háborgatnak, tartja őket egy darabig tisztességes távolban, de azért az imponáló látványt mégis folyton zavarják tolakodó magyarázatok; az egyik követ kínál emléktől, a másik ajánlkozik, hogy elvezet a közel katakombákba. Az oszlop az arányok műremeke. Erős kövekből épült alját megviselték az idők; de az oszlopnak

magának assuani vörös gránitján ki nem foghattak. Magassága a corinthetai capitállal együtt 31.8 m; a szára fölül 2.3 m, alul 2.7 m. Régi rajzok szerint valamikor férfi-szobor állott felső lapján. A nagy Pompejushoz, a ki a pharsalusi ütközet után az egyiptomi partokon öletett meg, semmi köze sincs. Görög felírata mutatja, hogy Pompejus római praefectus állította «a legszentebb autokratának, a város geniusának, a győzhetlen Diocletiósnak» tiszteletére. Midőn Diocletian 296-ban 8 havi ostrom és a vízvezeték lerombolása után bevette Alexandriát, azt parancsolta a hóhéroknak, hogy addig mészárolják a lázadókat, míg lovának térde vérben nem áll. De a mészárlás közben elbukott az imperator lova és térde véres lett; ekkor Diocletian megszüntette a vérengzést. Ezért az alexandriaiak szobrot emeltek lovának is. Az oszlopot később állították.

Előttem a város és a tenger. Mögöttem a lybiai sivatag. Balra a városon túl egy pálmaerdő. Fölöttem az antik oszlop, körülöttem koldusok, romok, törmelék. A természet nem változott. De változtak az emberek és műveik, az évezredek eltörték a régit nyomtalanul és csak ez egy árva oszlop maradt reánk késő unokákra, hogy bús magányában, néma panaszában is büszkén beszéljen régi nagy időkről. Igaz, hogy Nagy Sándornak magának a városban magában fenmaradt monumentuma, mely túlélte az évezredek és megkisebbedve, megváltozva mégis ma is a legnevezetesebb kereskedelmi városok egyike és máig hangosan hirdeti alapítójának lángelméjét. De az új épületek anektálták a régieknek anyagát és a sok nagy embernek, a sok nagy műnek csak régi iratok és egy pár omladék őrzik ma már emlékét. Sok vihart látott Alexandria és kíméletlenül haladt el fölötte a világhistória.

24 éves volt Nagy Sándor, midőn Kr. e. 322-ben Alexandria alapítása által egyiptomi hadjáratát minden időkre kihatóvá tette. Királyi szemmel volt a hely arra kiszemelve, hogy az új görög világbirodalom középpontja legyen, kincsekkel árasz-

totta el Görögországot és hozzáfűzte a gazdag Egyiptomot. Sokáig kérdezték, hogy miért a nilusi Delta nyugati oldalára, miért nem inkább a keletre építette, a hol egyfelől Szíriához, másfelől a vörös tengerhez és Indiához közelebb esik, oda, a hol ma a suezi csatorna éjszaki végén Port-Szaid áll? Ma tudjuk, hogy a földközi tenger áramlata Gibraltártól keletnek mossa az éjszakai partokat és a nilusi Delta iszapját folyton kelet felé sodorva, eliszaposit minden kikötőt, mely Alexandriától keletnek fekszik. Így ment tönkre Pelusium, Ascalon, Sydon, Tyrus kikötője és fenyegetve van az ifjú Port-Szaid is.

Ptolemaeus Soter volt a város alapításával megbízva és az ő utódjaira maradt egész Egyiptommal együtt, miután Nagy Sándor birodalma felbomlott.

Az erélyes vezér nemcsak nagy kereskedelmi várost alapított, hanem 20 esztendő alatt 20,000 darab könyvet gyűjtött a könyvtárba, melyet utódai megkettőztek és később 90,000-re emeltek; múzeumot alapított, melyet Strabo leírásából ismerünk. Alexandria, mint a görög irodalom központja, Athen helyébe lép. Pharos szigetén világító-tornyot emelt, mely a tizenharmadik századig a világ csodái közé tartozott; az általa teremtettkikötők egyike ma is használatban van. A zsidóknak külön városrészt adott és ezáltal nemcsak Alexandria kereskedelmi erejét növelte, hanem letette alapját a zsidó és hellen szellem azon találkozásának, mely a neoplatonismust szülte, a kereszténység hódító terjedését előkészítette, a művelődést azóta folytonosan dominálta. Állandóan társaságában voltak a művészek és tudósok, köztük Apelles, a festő, Euklides, a mathesis atyja. Utódja *Ptolemaeus Philadelphus* alatt 70 tudós fordítja már a bibliát. A harmadik *Ptolemaeus*, *Euergetes*, miután már az első Egyiptomhoz csatolta Palæstinát, Phœnicziát, Coesyriát, meghódítja a Seleucida birodalmat és a ciliciai Kis-Ázsiát. De a nagyság a hanyatlás kezdete. A bukást példátlan erkölcsi romlás előzi meg. Végre midőn XIV. *Ptolemaeus* bele-

fült a Nilusba, testvérnénje és egyúttal özvegye, VI. *Cleopatra* uralkodik Egyptomon, kitartott nő a királynék, királyné a kitartott nők között, kit Cæsar protectióval, Antonius egy világgal fizet. A római ráteszi az országra erős kezét. Ekkor Alexandria hatakkora volt, mint ma. Daczára a gyakori felkeléseknek és zsidó-heczczeknek, nem szűnik meg a szellemi élet központja lenni és majd a keresztény tudomány, de a kereszténység nagy benső harczainak, az Arianismusnak is központja lesz, míg végre az új Konstantinápolynak kénytelen átadni az elsőbbséget. Valamint a pogányok üldözték a kereszténységet, úgy most a keresztények a pogányokat, de velük együtt tudományukat, művészetüket is. — A tudósok elűzetnek, a műreemek megsemmisülnek. De Alexandriának a byzancezi fejlődésben sem lehet része, mert Byzancz alá régi gögijében hajólni nem akarván, a monophysis tana alapján megalapítja a kopt-egyházat, mely egész Egyptomot meghódítja. 619-ben a perzsa *Chosroes* hódítja meg Alexandriát, 641-ben *Omár* kalifának hadvezére *Amr-Ibn-el-Aszi*. — Alexandria folyton hanyatlik, először az arab Kairó alapítása, aztán Vasco di Gama és Columbus nagy felfedezései által, melyek más utakat adnak a világforgalomnak. De miután 1517-ben a törökök hódítják meg Egyptomot és a mamelukok gyalázatos gazdálkodása alatt csatornák és kikötők elpusztúlnak, a város mocsár és sivatag lesz, lakossága lesüllyed 5000-re. — Így találta az újkori Cæsar, I. *Napoleon*. Mert ő is, mint minden, a mi az emberiség történetében legnagyobb volt, ez ellenállhatatlan vonzerejű földre tette lábát. A mai újra felvirúlt Alexandria a nagy Mehemmed Ali műve. — Kikötőt épített és a Mahmudiye-csatornát, melyre 1814-ben 250,000 embert és 7 $\frac{1}{2}$ millió frankot fordított. Utó dai folytatták művét és az amerikai háború, mely Alexandriát emelte a gyapot főpiaczává, gyorsan fölvirágoztatá a várost.

A mai város tehát egészen új város. Csak egyetlen ősi emlékét láttam még. Ma már az sincs ott. «*Cleopatra tüjét*», az

óriás obelisket, miután párját már régen elvitték az angolok, a mostan száműzött elébbi alkirály, *Ismail* pasa oda ajándékozta New-York városának az alkalomból, hogy *Grant* tábornok őt meglátogatta. Az ajándék elszállítása több százezer frankba került. Én a tenger partján a maga helyén, de már lefektetve és faburkolatba bepakolva találtam.

III.

K A I R Ó.

Útczai élet. — A szamár szerepe. — Iszmailia. — Ezbekiéh. — A Subra-sétatér és a Gesziréh kertje. — Az arab városrészek. — A Muszki. — Forgalom. — Az egyiptomi typus. — Népek és fajok. — El-Gijusi.

Alexandriából a Deltán és a sivatagon át vasútaztam Kairóba, belevetettem magamat az óriás keleti városrészek néptengerébe, melyben Európa, Ázsia, Afrika minden részeiből egyesülnek a folyamok, de úgy, hogy mindenik megtartja a maga színét.

Lehet-e Kairót leírni olyan tarkán és olyan impozánsan, mint a minő?

Próbáljuk meg.

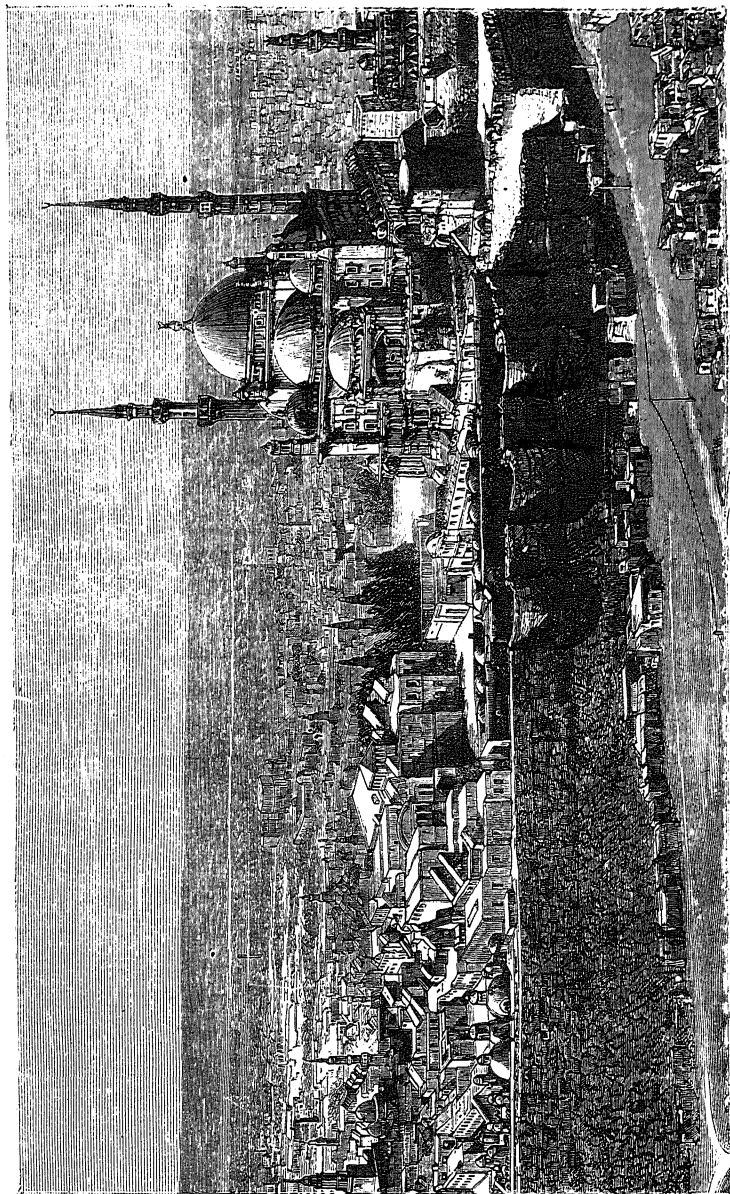
Valamint az építésznek, úgy az írónak is, ha biztosan akarja felépíteni művét, mindenekelőtt a helyes alapot kell megtalálni.

Nem mondhatok egyebet, minthogy a kairói életnek az alapja a szamár. Abban, hogy mikép fejlődik és hogyan alakul a köz- és magánélet, a forgalmi eszközök fő-fő tényezőit képeznek. A vasútak megváltoztatták a világ képét. Nem csak az anyagi, hanem a szellemi élet alakulására is a legnagyobb befolyással voltak. A kairói élet, mindenekfelett az utczaei, elvezítené jellemét, teljesen átalakúlna, lehetetlenné válnék a szamár nélkül. Az óriás város szűk és tekervényes utczáiban

vasút, lóvasút, omnibusz nem képzelhető. A fogat a rajzó tömegeken nehezen, néhol egyáltalán nem hatolhat keresztül, a ló e zsidobongó és zsidvajgó életben a legnagyobb zavarokat idézné elő, daczára annak, hogy máskép mint lépést nem is haladhatna, és minden embernek gyalog, azaz a legnagyobb idővesztéssel és a nagy városban tetemes fáradsággal kellene haladni, a mit az időt becsülő európai, a kényelmet becsülő keleti egyaránt sinlene, ha nem volna az az apró, sovány, de példátlanul ügyes, okos, jámbor és fürge, minden kis résen átjutó egyptomi szamar, mely a hol csak nincs a forgalom a tömeg által teljesen megakasztva, a fél négyszög mért földnyi városon át fáradhatatlan galoppban viszi az angol lordot, a német professornét, a francia diplomatát, az olasz kereskedőt, arabot, törököt, görögöt, cserkeszt, szerecsent, háremhölgyet, két kosár gyermeket, zöldséget, minden néven nevezendő árúcikket, szóval mindenkit és mindent, a nilusparti kikötőtől egész a város másik végeig, és itten, ha kell, még föl a 200 méternyire emelkedő Mokattam-lánczolatra is, melynek vörhenyes bástyázata elválasztva a Nilus-völgyet az arábiai sivatagtól, egyúttal határt szab Kairó kiterjedésének is. Mert a város egészen a jobbparti nilusi síkságon terül el, és csupán a czitadellával és Mehemmed Alinak messze tekintő büszke mecsetjével húzódik fel a Mokattam egyik kiszögellő, alacsonyabb sziklabordájára.

És ki ne tévedne el ennek a félmillió embertől nyüzsgő városnak zürzavarában, melyben a legkevesebb utcának van neve, a házaknak egyáltalán nincs száma, ha rá nem bízhatná magát a mindent tudó és szamaránál nem kevésbé okos, fürge és jókedvű szamarasgyerekekre, a ki az állatot, utána szaladva, hátulról igazgatja hegyes botjával.

Ha lóval lehetne is haladni, ló Egyiptomban alig van. Igen jól tudjuk a hieroglyphákból, hogy a Nilus völgyében — és ez Egyiptommal azonos, mert rajta kívül jobbra-balra csak sivatag, és néhány árva oázis van — ló egyáltalán nem

Kairó,

volt és csak igen későn, t. i. valami 2000 esztendővel Krisztus előtt — mert ebben az országban egy pár ezer esztendőn alól az ember nem is beszél — hozták be a «hyksosok», a görögök szerint «pásztor királyok», újabb magyarázat szerint «hak-sasz», beduin-seikek, kik a XIII. dynastia alatt mind tömegesebben szakadva Arábiából Egyiptomba, meghódították az országot és 500 esztendeig uralkodtak fölötte. A XIII. dynastia előtti hieroglyphákon mindenféle állatot, szamarat is eleget látunk, de lovat soha. Most is keveset és elégtelen ápolás és táplálék miatt csak hitványat találni. A városi fogatokba Angolországból, katonai czelokra most már leginkább Magyarországból hozzák. Az igaz telivér arab a nagy urak ritka fényűzése.

De annál több és kitünőbb a szamár. Kairóban magában 90,000-re teszik a számát. Ezek közt van aztán *díszszamár* is. Nem szürke, kicsiny és sovány, mint a közönséges, hanem hófehér, fényes-sűrű szőrű, magas, kövér, kiválóan nagy fülekkel, de ezért aztán szamarabb is; se nem olyan fürge, se nem olyan jámbor és tanulékony, mint a közönséges. Nagy urak lovagolják bársonyos, aranyos, drágaköves nyergen és szerszámmal. Olyan, mint nálunk az úri fogat, vagy a számozatlan fiakker. Ilyen állatnak az ára fel is megy 4—800 frtra, míg a becsületes paraszt szamárnak az ára csak 40—80 frt.

Ezek a szamarak mindig és mindenütt rendelkezésére vannak az embernek. A vendéglők, a középületek és mulató helyek előtt éjjel-nappal, és a forgalom főpontjain is tömegesen állnak, minden utcán czirkálnak. A hajcsárok a különben is nehezen járható tömegben egyenesen az ember útjába állítják, és bottal kell néha fenyegetőzni, ha az ember gyalog akarja folytatni útját. Nem lehet olyan késő éjjel, olyan elhagyatott hely, hogy az ember «chomár» kiabálására kettő-három nyomban elé ne rugtatna. Ajánlják és dícsérik minden nyelven, mert az arab, ha idegennel van dolga, hamar eltanúl egy pár szót min-

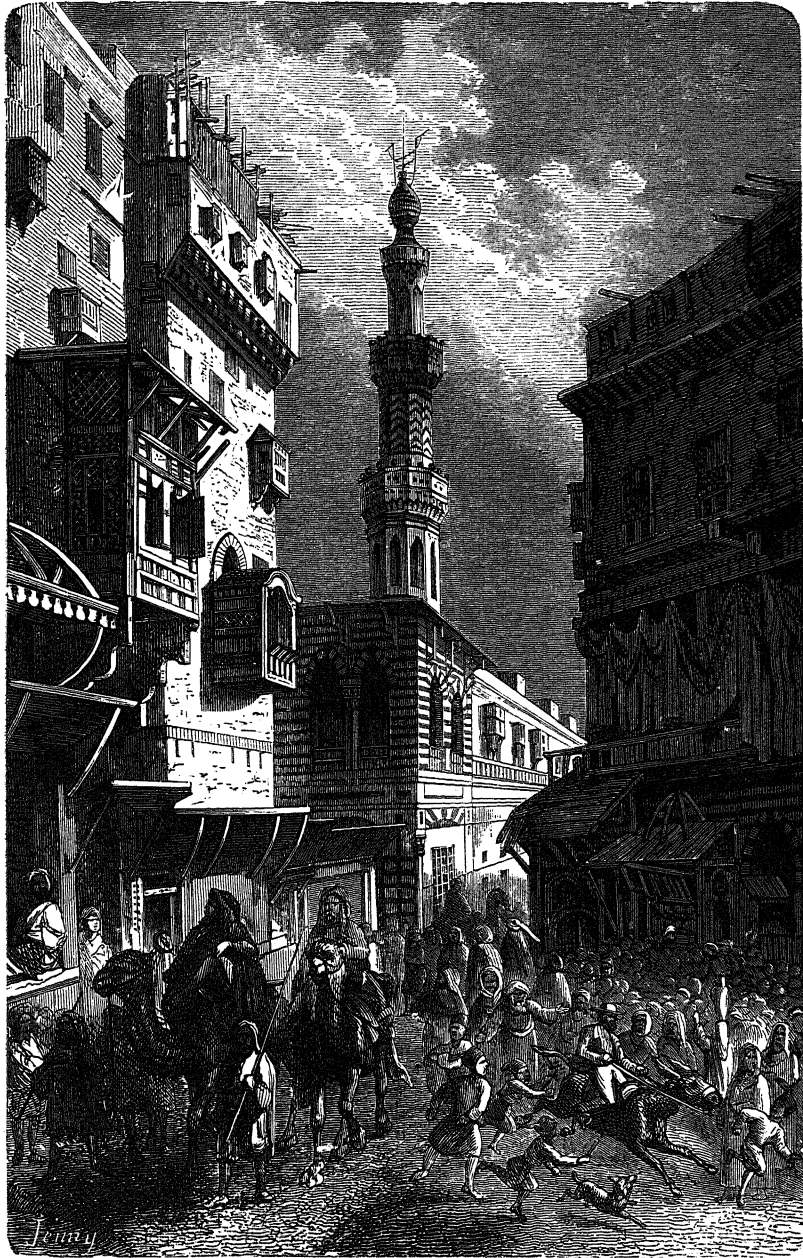
den nyelvből: «very good donkey» — «muchiu» — «besoin d'ane?» — «gut Esel, heisst Bismarck». — De olcsók is; rövid útert egy piasztert, a mi csak egy piczula, órára négyet, egész napra 24-et fizet az ember, persze mindig külön baksissal, a mit a jókedvű, szolgálatra kész suhancznak mindig szívesen meg is adunk.

Van is neki drága dolga. Nemcsak, hogy egész nap maga is galoppoz, hanem ő a gondviselés, urára is, a publikumra nézve is. A szűk utcákban, melyekben néhol két lovas bajosan tér ki egymásnak, és a szemben álló házak hárem-erkélyei csaknem egymást érik, a forgalom főbb vonalain, a hol három-négy súlyosan megrakodott teve messze kimerevített nyakkal, krantig pofával szedegeti lábát hosszú pulykalépésekre, a fogat nehezen halad, daczára az előljáró kengyelfutó eszeveszett minden kiabálásának és fenyegetésének, számtalan álló és mozgó utczai kereskedő állja el az utat, és soha nem nyugvó emberáramlatok hömpölyögnek egymáson át: az arab hihetetlen simulékonysággal tolja magát keresztül, de hihetetlen úri phlegmával ignorálja a kiáltást. A szemben jövőket és elől ácsorgókat mind külön kell megszólítani. Így tehát szaladva is folyton kiabál a hajcsár: «riglak ja seikh!» — a lábad oh seikh! — «semálak ja bint!» jobbról (t. i. jobbról fog meg-lökní a szamar) oh leányzó! — «jemine ja szitt!» balról oh asszonyság! — «dahrak ja seriff!» a hátad oh utódja a prófé-tának! s így tovább in infinitum.

Az ember néha lehetetlennek tartja, hogy le ne gázoljon valami jámbor hadzsit, vagy hogy a saját térdét össze ne zúzza. De sohasem történik semmi baj. Csak egy baj van ezekkel a szamarakkal. A mintegy lábnyi magas nyereg nincs mindig kellőleg meghúzva, a nyereg alatt átvont széles talpú kengyel pedig néha úgy jár fel és le, mint a vedrek a két vedrű kútban, úgy, hogy gyakran az utcza közepén fordulnak le a szamara-golók.

A Nilus felé, azaz a nyugatnak fekvő *Ismailia* külvárosban, az új európai városrészben, persze csak ritkábban lép fel a számár.

Ismailiát az arab városrészek zömétől egy kis square választja el, melyre amazokból éles szögben két egyenes főútca vezet, és pedig a czitadellától az egyik, a boulevard Mehemmed Ali, a czitadellától északnak, a szintén a Mokattam alatt fekvő kalifa-síroktól pedig a *Muszki*, a városnak legfőbb forgalmi vonala. A hol e két fővonal találkozik, ott még a demolációnak az ég felé tátongó romjai képezik a square nyugati oldalát. De már jobbra-balra és szemben európai modorú nagyvárosi épületek környezik, a square maga pedig, Mohammed Ali lovas ércszobrával, bármely európai városban állhatna. Nincs azonban európai főváros, mely a square mögött elterülő *Ezbekiéh*-térrel vetélkedhetnék. Mondják, hogy Szt-Pétervárott van oly tér, mely nagyságban és díszben hasonló, csak hogy északon az *Ezbekiéh* parkjának tropikus növényzete nem is képzelhető. Ez a tér egyetlen a maga nemében. A több mint 8 hektírnyi parkot nyolcszögű és ugyanannyi kapuval ellátott magas rácsozat, az egész tért pedig fényes vendéglők, lakházak, kávéházak, színházak veszik körül. Pálma, szikomora, lebach, tamarisk, az Egyiptomban tenyésző és meghonosodható minden fa és bokor díszlik benne; a keleti pompájú csarnokok előtt minden este zene csödití össze a közönséget és a pénteki és vasárnapi kivilágításnál 2500 gázláng világítja meg a park közepén elterülő tavat és a hatalmas szökőkutat. Az egész tért az elébbi alkirály, *Ismail* pasa, Egyptom regeneratora teremtette 1870-ben. A hős *Ezbeki* emir után elnevezett régi mecset állott e helyen, mely azelőtt az arab élet központja volt. Az újítás elkergette a benzülötteket és eleintén csak európaiak látogatták; de most már a keletiek is kezdik látogatni, délután persze, mikor egy piasztorny belépti díjat kell fizetni, a mi a takarékos és pénzszerető arabnak drága multság, csak a vagyonosabbak, kiknek fehérbe

Kairói úteza.

öltözött és a fátyol alól kíváncsian kikacsintó asszonyaikkal sűrűn lehet itt találkozni.

Az Ezbekiéh rácsozatán tehát, kivált az arab városrészek felé esőkön, még csoportostól ácsorognak a hajcsárok, lesve, ha kell-e valakinek szamaruk. De az Ezbekiéh túl szélesen és messze egészen a Nilusig, a nagy Bulak-szigetig, a Kazr-el-Nil, az alkirályi Nilus-palotáig elterülő *Ismailia* külvárosnak a párisi champs-elysés-re emlékeztető boulevardjain csak elvétve száguld végig számár hátán valami idegen. Mert az arabnak itten ritkán van keresni valója, az itt lakók pedig többnyire fogatot tartanak. Forgalom nincs e városrészben, melyben maga az alkirály, a miniszterek, az európai ízlésű basák, a diplomaciai testület, a bérelt vagy tulajdon maguk házukban lakó legvagyonosabb idegenek, az európai bankárok és nagykereskedők laknak. A csupa kertekben álló díszes épületek által beszegett széles utcákon előkelő csend, nyugalom és tisztaság uralkodik. Csak portások, kavaszok és örök ácsorognak a házak előtt; néha egy-egy gyalogossal, gyakrabban találkozni díszes fogatokkal, melyek előtt cifra bársonyba, aranyba öltöztetett, de mindig mezítlábos kengyelfutó szalad. Olykor az alkirály fogatja megy végig zajtalanul a macadamon, dobogó lovas gárdája által kísérve. Csaknem mindig találkozunk gazdag üveges hintókkal, melyek előkelő háremhölgyeket, alkirályi hercegnőket visznek ki kettesével, négyesével a fürdőbe, a nilusi palotákba, vagy a Nilus túlsópartján messze elterülő hatalmas sétányokra, a Subra- vagy a Gesziréh-kertbe. A fehér selyemburnuszba burkolt és csak könnyű átlátszó fehér fátyollal alig fedett hölgyek kíváncsi nagy szemekkel állják az idegenek merész pillantásait és elég gyakran utána is nyujtják nyakukat, daczára a kocsis mellett ülő eunuch minden mérgeződésének. Ezek a keleti dámák mélyen át vannak hatva attól a felfogástól, hogy erényük fölött örködni nem ők, hanem a férjek és eunuchok vannak hivatva. Idegen férfit a hárembe csempészni

alig lehet, az igaz. De jó pénzért mindig akad kereskedő, a ki azalatt, míg a kocsi s a cselédség várja a hosszas vásárlás végét, átenged egy hátulsó szobát egy kis találkozóra. Ez idő szerint azonban könnyebben is hozzá lehet jutni egy-egy ilyen hercegnőhöz. Mikor a nyugati hatalmak keresztül vitték az előbbi alkirály deposedálását, állítólag pazarlásai miatt, valósággal azért, hogy könnyebben rátehessék Egyiptomra kezüket, akkor nagy takarékosági rendszabályokat is foganatosítottak. Megszűnt az opera, meg a ballet, a háremeket pedig redukálták, úgy, hogy maga Ismail basa is csak húsz hölgyet vihetett magával a számkivetésbe. Az útczára tett szegény hercegnők most úgy élnek, a hogy lehet.

De menjünk vissza oda, a hol a szamárnemcsak vendég, hanem otthon van. Menjünk például a Muszkiba.

Az arab városrészek egyik legszeleesebb útczája, — körülbelül mint a mi váci útczánk, — és a leghosszabb is, ha hozzá számítjuk a «Rue neuve»-öt, melyet az azelőtt rövid Muszki folytatásául Mohammed Ali egész Kairón áttöretett, ki a kalifa-síroki. A házak magasak, architecturái díszben nem ékeskednek, de rendetlen építkezésükben és némelyiknek avatag ódonságában kápráztatóan tarkák. A Muszki elején, ott, a hol a forgalom a legélénkebb, magasán fent az egyik házsortól a másikkra gerendák, deszkák, pálmalevelek vannak átfektetve, hogy a nap heve ellen árnyékkal védjék az útczát. Az útcza itten, ha nem is épen sáros, mert erre a legesősebb időben sem esik eleget, de többnyire nedves, ha nem az esőtől, a vízfordók tömlőitől és a kiöntött mindenféle folyadéktól. Jobbra-balra boltok foglalják el, többnyire európaiak, némelyik párisi fényűzéssel; mert a keleti kereskedők nagy tömege a bazárookban van. De azért a nagy szabó- és divatműhelyek, könyvkereskedések és dohánytözsdék mellett van még elég apró fülke, melyben az arab kereskedő vonja meg magát keleti árúival. Tömérdek gyümölcsös bolt, némelyik a kapukban, de kint az útczán is, a

hol garmadákban áll az apró, de pompás egyiptomi mandarin-narancs, melyből huszat adnak egy piaszteren, füge, datolya, banána stb. Mint az ó-kor városaiban, minden utcásarkon ül a pénzváltó alacsony asztala előtt, melynek üveggel fedett számtalan fiókjában külön-külön tartja mindazt a számtalan pénznemet, mely itt forgalomban van. Mihelyt az ember vásárolni kezd, azonnal tele van a zsebe a legkülönfélébb pénzekkel — néha hamisakkal is —, melyeken eligazodni bajos, de melyeket néha értékesíteni is nehéz. Ilyenkor mindig a pénzváltó segít, az értéknél legalább annyival kevesebbet számítva a felváltásnál, a mennyivel többet számított az, a ki a pénzt nyakadba sózta. Jár itt valamennyi angol, francia és olasz pénz, kivéven a pápait, melyet épúgy mint a görögöt, csekély értéke miatt nem akarnak elfogadni, spanyol durosz, osztrák arany, Mária Terézia lázsiástallér, minden török pénz, mely az által, hogy az egyiptomihoz hasonló, de *értékben* mégis valamivel eltérő, sok zavart okoz; kapni ezenfelül orosz rubelt, indiai rupiát; érthető tehát, hogy e pénzváltók, a kik különben uzsorával is foglalkoznak és pedig magassal, mert 12°/_o a *rends* kamatláb, gyorsan gazdagodnak és némelyik sokra viszi. Mondják, hogy a híres *Nubár* basa, az egykori miniszterelnök, később a hazafias ellenzék vezére, a ki örmény létére is épen az araboknál nagy népszerűségnek örvendett, valamikor szintén ilyen pénzváltó lett volna.

Ez tehát a kerete oly életnek, melynek a legélénkebb farsangi álarczos jelenet is legfőlebb ha halvány tükörképe. Lép-ten-nyomon látjuk, hogy Afrikának és az egész arab világnak legnagyobb városában vagyunk. A városi lakosság zömébe, mely vegyüléke a régi egyiptominak az arab vérrel, úgy, hogy teljesen elarabosodott ugyan, de a típusban uralkodik a régi egyiptomi, belevegyül a tiszta arab beduin, a kopt és a földművelő fellah, a kik bár nyelvre és az utóbbiak vállalásra is, szintén elarabosodtak, de a legtisztábban őrizték meg a régi egyiptomi

vért és tyпуст; akárhány alakot és ábrázatot látunk, mely a hieroglyphák rajzaira és a régi istenszobrokra emlékeztet; néha, bár ritkán, találkozunk egy-egy törökkel, a ki testessége által válik ki a Nilusvölgy és a sivatagok sovány lakói közül; büszke cserkessel, czifra albánnal, komoly hosszú tunisziakkal, a kik ismert csikos szőnyegekkel háznak; gyakrabban éjszakafrikai berberekkel, a legkülönbözőbb fajú és színű szerecsenekkel, de syriaiakkal, perzsákkal és a finom, szelíd kinézésű indussal is. A viseletek, ruházatok, sőt a ruhátlanság végtelen tarkasága. Itten senki és semmi sem feltűnő. Végy magadra akár pusztán csak egyszerű lepedőt, végig mehetsz az utcán, senki sem fog veled törödni. Ez az igazi világváros. De mégis van valami, a mi feltűnik. Ez a czilinder. Az európai kalapok legfurcsább nezeit — és milyen furcsák vannak az angolok közt! — békén nézik, de a czilindert megcsudálják. Egyik barátomat elnevezték «abu-burnetá»-nak, a «kalap atyjának», mivel czilinderben járt. Az «atya» jelzés ép oly sajátsága az arab nyelvnek, mint a mienknek a «fia». Ha mi azt mondjuk, hogy asztalfia, vásárfia, az arab a szappanyozót a fürdőben a szappan atyjának, a spanyol duroszt «abu-medfá»-nak nevezi, az ágyú atyjának, mivel a rajta látható oszlopokat ágyúknak nézi. — Czilindert nem is visel itt senki sem. Annál több turbánt, mely ismertetőül is szolgál. A felekezetek, családok, dynasztiák megkülönböztetése a turbán színe szerint ősrégi szokás az arabok közt. Zöld turbánt visel a seriff, a próféta rokonainak utóda, de a «hadzsi», a Mekkában járt zarándok is; az ulemák és szofták többnyire élénk színű korrekt, azaz igen terjedelmes turbánt viselnek, mert a korrekt turbánkendőnek olyan nagynak kell lenni, hogy a meghalt igazhivőnek egész testét fedhesse és így mintegy szemfedőül szolgálhasson. A koptok sötétkék, a zsidók sárga turbánt viselnek. Átalában a fez és a hosszú kék ing, melynek nyitott melle alatt kilátszik az apró gombokkal a nyakig begombolt fehér ing, az uralkodó viselet, melyet sárga

vagy piros csolnakforma papucs, néha tarka öv egészít ki. Az előkelő nő gazdag öltözékét, melynek élénk színű és hímezetű selyembugyogó és dolmány képezi főrészeit, az útczán mindig nagy fehér vagy fekete dominó, a «habara» alá rejti, és ha nincs kocsin, akkor csodálatos módon felhúzott lábakkal guggol a szamár hátán. A köznép asszonyai csak a kék inget, és fölötté még kék köpenyt viselnek és feltűnök a sajátságos fátyol által. Míg az előkelő nő stambuli divat szerint viseli a fehér gaze-fátyolt, az igazi egyiptomi fátyol sötét keskeny háromszög ;

Fellah nő.

két szöge a fülbe van akasztva, a harmadik lelóg egészen a lábakig; az orr fölött a fátyol a fejkendőhöz van erősítve néhány szál által, mely rövid arany csövön, gyakrabban csak aranyozott, vagy egyszerűen sárga facsövön van áthúzva. A kéz- és láb-csuklókon ezüstből vagy rézből kígyó-forma perczeket viselnek, körmeiket sárgás-barnára festik. A külvárosokban jobban látni őket, fátyol nélkül is, úgy, hogy a homlokon és állon kékre tetovirozott barna arcot csak akkor födik el, ha az ember rájuk néz. A vén asszonyok azonban rendesen fátyol nélkül

járnak, nemkülönben az apró lánygyermek is, de ezek már inkább ingecskéjükkel fődik el arcukat és a legfurcsább állapotban mutatják magukat, semhogy állják a szembenézést.

A legfestőibb alakok mindenesetre a száraz, de aczél természetű, merész arczatú sivatag-beduinok, a népből való fiatal lányok, kiknek némelyike korsóval fején, ruganyos karesű természetével valóságos ó-testamentomi alak, és a szaisz-ok, a kenyelfutók; ezek hosszú bojtú fezen, övvel megszorított, térdig érő fehér ingben, az uraságiak gazdag dolmányban is, de térden alól mindig mezítlen futnak a kocsik, és pedig a közönséges bérkocsi előtt is, kiabálva és pálczájukkal hadonázva. E csinos fürge legények közül kevesen élnek túl a 30-dik évet, a legtöbbje meghal tüdővészben. De nélkülük a kocsi alig tudna haladni az emberek, szamarak és tevék sűrű tömegében.

Hogy e tömegben a zaj sem kisebb, mint bármely olasz karneválon, azt el lehet képzelni. Hallani minden keleti és nyugati nyelvet. Kairóban 7000 olasz, 5000 görög, 4000 francia, 1600 angol, 2000 német lakik a jövőmenő idegeneken kívül. A vízhordó bivaly-tömlőjével a hátán, a narancsvíz és csemege-árús, a gyümölcs-, zöldség- és virágkereskedő és az utczaizak szakács, mindezek folyton hangosan, fáradhatlan tüdővel és kifogyhatlan fantáziával kínálják, dicsérik, énekelik meg árúikat. «Czukrocskákat, régi vasszögekért czukrocskát!» — «Mézes narancs, mézes narancs!» «A lupina édesebb a mandulánál, oh mi édes a folyó fia!» — «Ez a rózsa tövis volt, a próféta izzadságától virult ki.» — Egész szónoklatok tartatnak azonban, ha valamely jámbor ember, hogy istennek tetsző cselekedetet tegyen, megfizeti a vízhordót, hogy ingyen osztogassa vizét: «Jőjjetek mind ti szomjasok szabadon inni. Allah bocsássa meg bűneidet oh adományozója az áldozatitalnak, isten könyörüljön szüleiden!» «Amin», mondja rá, a ki ivott. Az utolsó csészét a fizetőnek adja: «A maradékot a bőkezűnek, a paradicsomot az egységshivőnek. Isten fizesse meg neked jókedvű adakozó!»

Mind e recitativákhoz és solókhoz állandó kíséretet képez az útczai koldús jajveszékő bőgése; valamennyi énekelve koldul, szakasztott olyan melódiákra, mint a délmagyarországi hetivásárokon az oláh koldúsok.

Ilyen az útczai élet egész Kairóban, nemcsak a Muszkiban, bár itten a legélénkebb, a legtarkább. De másutt az útczák szűk és kacsARINGÓS volta fokozza a zavart, tágasabb tereken pedig útczai komédiások csődítik össze a népet mutatványokra, melyeken Aristophanes is pirúlna, míg itten asszonyok és gyermekek is a legnagyobb elfogulatlansággal és fel-felviharzó nevetéssel gyönyörködnek bennük.

Kifelé a város szélei felé persze itt is csöndesül az élet, és a háremkertek végtelen falai, egy-egy régi mecset alatt, melynek szaraczen architecturája az ezeregy-éj meséire emlékeztet, csak féktelen gyermekcsoportok verik fel a csöndet, ostromolva az idegent baksis-kiáltással, melyet sem pénzzel, sem szidással, sem phlegmával nem, csakis tréfával lehet elnémitani: «V'allahi baksis!» — Allahnál a baksis! vagy «Bukra» — holnap! Erre aztán nevetve szétfutkosnak.....

Rövid kirándulásról az arábiai sivatagból tértem vissza, erőszakolva nyargaltunk a Mokattamnak Kairó felé húzódó gerinczén, nehogy reánk borúljon az éj, mielőtt a kőbányákon át lejuthatnánk a városhoz; alig vettem magamnak időt, hogy egy-egy pillanatra letekintsek a szédítő sziklászakadásokon túl messze délnek kanyargó Nilusvölgyre, mely a folyam ezüstszalagjával mint keskeny smaragd-sík húzódik a két sivatag közt, behálózva ezer csatornával, tarkázva megszámlálhatlan apró, fekete arab falú és itt-ott egy-egy magasan emelkedő pálmaerdő által, csillogva mindenütt az egyiptomi napnak fehér fényében, mely a sárga sivatagot megaranyozza, minden színt fokozott erőre emel és a levegőt oly átlátszóvá teszi, hogy hihetetlen távolságra élesen, plasticusan emelkedik ki a zöld veté-

sekről és a felhőtlen fehér égről minden épület és minden fa.

Amint vágatunk, egyenesen neki a felkerekedett hűvös esti szélnek, mely e magaslatokon füttyülő viharrá fokozódik és időről-időre nehéz homokfellegeket zúdit reánk, a sárgás-fehér mészkő-talajról egyszerre egy magányos omladéknak sötét, nehéz tömegei emelkednek fel zordonan, és amint odaérünk, hirtelen leesik a szikla, s mélyen alattunk messze elterülve látjuk Kairót ezer minaretjével, és az egész nilusi síkságot, el a lybiai sivatag szélén emelkedő pyramisokig.

A Gijusi mecsetje ez, mely a sivatag szélén, a Mokattam kinyuló gerinczének végén, elhagyatott őrszemként áll és tekint le komolyan és mogorván, ki tudja mióta, a völgynek vidám gazdag életére. Romokban áll, megsötétült minden köve, de mindennél inkább vall ősrégi időkre egész alakja, mely massiv tömegeivel, rövid kúpalakú minaretjével oly nehézkes és zord, mintha nem is az arabok építették volna.

De a sötét, rejtélyes mecset nem képes hosszasan lebilincselni a tekintetet, mert azt ellentállhatatlanul vonzza magára az alatta messze elterülő fényes látvány. A kilátás, melyet nyújt, teszi a Gijusi mecsetjét a világ egyik legnevezetesebb pontjává.

Legközelebb és legmagasabban, ámbár jóval alattunk a citadella húzódik fel a Mokattam végső kiugrására, melyet nehéz bástyáival és Mohammed Ali fényes mecsetjével koronáz. Jobbra-balra tőle, mélyen lent a sziklatömegek alatt, részben már a sivatag előrenyomuló homokján, a kairói nekropolis, a sziklákban ősrégi egyiptomi sírűregek, a kalifák és mamelukszultánok büszke mauzoleumai, az «Imam saffei», az új temető kupolái, melyek közül magasan emelkedik ki Mohammed Ali sírja, és a köztemetők messze szétszórt oszlopos kő-katafalkjai: ünnepélyes, komoly és nagyszerű előtér. A balszárnyon délnek, már egészen a széles Nilus partján, ott, a hol Róda szigete kez-

dődik, csatlakozik ódon magas falaktól körülvéve Kairó legrégebbi része, az ősi *Babylon*. Nem a bibliai *Babylon* ez, hanem ugyanannak emlékére emelték 525 évvel Krisztus előtt a babyloniaiak Kambyses alatt, midőn meghódították Egyiptomot. Mert az ország régi fővárosa innen délre s a Nilus túlsópartjára esett, a nagy *Memphis*. *Babylon* volt a neve a rómaiak idejében is, kik itt szállásolták el a három egyiptomi légió egyikét. Mai sötét épülettömegei közül csak *Amr-ibn-el-Azi* mecsetje emelkedik ki, tág udvarának ezer oszlopával. Midőn *Omar* e hadvezére 638-ban meghódította Egyiptomot az arabok számára, Alexandriát akarta fővárosnak meghagyni. De *Omar* nem bízott a nyugtalan görög városban, az ország központjától igen távol esőnek is találta, és így *Amr* visszatért sátrához, melyet *Babylon* ostroma alatt ütött, e körül emelkedtek a többi sátrak, és így támadt lassanként egy új város, mely magába ölelte a régi *Babylont*, és a sátor után az araboktól a «Fosztat» nevet nyerte. De a keresztések még sokáig *Babylonnak* nevezték, és frank írók babyloni szultánoknak is nevezik Egyiptom urait. *Ahmed-ibn-Tulun*, a ki a bagdadi kalifák helytartói közül 870-ben először veti fel magát független szultánná, újra tágítja a várost, és az általa emelt épületek közül ma is látjuk az ő mecsetjét, a legszebbek egyikét. De mindez csak csekélység a mai városhoz képest, mely a régi *Babylontól* kezdve lefelé a Niluson és fel a Mokattamig húzódik ezer minaretjével, tömérdek palotájával és 400,000 lakosával, elfoglalva az egész síkságot, mely köztünk és a Nilus közt fekszik, sőt átnyúlva a folyam egyes ágain annak terjedelmes szigeteire is, és csak lassan-lassan veszve el éjszak felé, kertek, falusi, paloták, culturák és sűrűn elhintett apró falvak között.

Dsohár, az első egyiptomi Fatimida-kalifának, *Muiz*-nak hadvezére, emelte urának székvárosául. Épen akkor, mikor a körfalakat építeni kezdték, ment át a Mars az új város meridiánján. Az arabok mindig nagy csillagászok voltak. A sivatagon,

mint a tengeren csak a csillagok mutatják az útát. A Mars neve náluk «Kahir», a győzelmes. Ezt jó előjelnek vették, és elnevezték a várost «*Mazr-el-Kahiré*»; *Mazr*, azonos a zsidó miczraimmal, Egyiptomnak neve. A *Mazr* nevet már Fosztat is viselte, azóta pedig *Mazr-el-Atika*, a régi Kairó nevét kapta. Az építkezés gyorsan haladt; nilusi iszapból készültek a téglák, mint a pharaok idején, és mint ma; a Mokattam kőbányái kitűnő építkezési anyagot adtak; a régi Memphis romjaiból összehordták, a mit csak használni tudtak. 973-tól fogva állandóan innen kormányozták Egyiptomot. 1170-ben *Szaladdin* megerősíti a várost a czitadellával és azóta folyton növekszik, bár kevés városnak van olyan viszontagságos és véres története, mint Kairónak. A 11-dik, a 13-dik és a 14-ik században a pestis pusztítja; egy arab író szerint 1348-ról 49-re 900,000 ember vész el ez irtóztató ragályban. A czitadellában uralkodó mame-lukszultánok közül alig egynéhány múlik ki természetes halállal; minden új kormány útczai harcokkal kezdődik; az utolsó ilyen útczai harcok közül való volt az, midőn a mamelukok felkeltek Napoleon hadserege ellen és 1798 szeptember 23-tól 25-ikéig folyt az egész városban a szakadatlan vérengzés; és midőn Mohammed Ali 1811 márczius 1-én lemészároltatta a magához hitt 480 mamelukfőnököt. Azóta mostanáig semmi sem zavarta Kairónak azon békés fejlődését, mely Keleten s Nyugaton a legszebb város egyikévé, valóságos tündéryárossá tette.

Hasonlíthatatlan látvány e kép a *Gijusi* magaslatáról tekintve, naplementekor. Jobbra-balra a sivatag; a város és a czitadella felett gyenge rózsás lehellet lebeg; de azért jól ki lehet venni a sűrű háztengerből kiemelkedő fehér palotákat és pompás mecseteket. *Iszmailia* külvárosa egyetlenegy végtelen nagy kertnek látszik. Közvetetlen alattunk a kalifák és mame-lukok sírjai már mély árnyékban fekszenek; de a *Nilus* hosszú síksága élesen meg van még világítva, és a jobb parton délnek

a heluani fürdőig, északnak *Heliopolisig* látunk; a *Nilus* magatele van háromszögű, fehér vitorlával, a balparton a dús növényzetet hirtelen állítja meg a lybiai sivatag, és a végtelen homoktenger szélén, messze-messze, élesen és fenségesen emelkedik a biborvörös láthatárról a ghizei három pyramis.

Késő, sötét est volt már, midőn nyaktörő úton lépdelünk lefelé az évezredek óta kivájt kőbányák között, nézve hogyan villog fel megszámlálhatatlan világ fenn a csillagos égen és lent a nyüzsgő városban.

IV.

KAIRÓI MECSETEK.

Kazr-el-Ain. Az ugató dervisek mecsetje. A mohammedán mysticismus. A «dzikr». — *A kalifák és a mamelukok sírjai.* Egyptom a kalifák és mamelukok alatt. Az arab építészet. — «*El Azhar*», az arabok egyeteme. A legrégebb és legnagyobb egyetem. A rivakok. Az ulemák főnöke. A liván. A tanmódszer. A mohammedán tudomány. A Korán. Az arabok a művelődés élén. A hanyatlás. Az elemi oktatás. A nyelvtan. Hittan és jogtudomány. Scholasticismus.

DSÁMA KAZR-EL-AIN. AZ UGÁTÓ DERVISEK MECSETJE.

Épen péntek volt az első nap, melyet Kairóban töltöttem és figyelmeztettek, hogy e napon tartják 2-től 3-ig rendes «dzikr»-jüket a dervisek, úgy a tánczolók, mint az ugatók. És minthogy azt mondták, hogy az ugatók tánczolnak is, de a tánczolók nem ugatnak, könnyű volt a választás. Az Iszmailia szellős, tágas, kertes, gyönyörű városrészén át hajtattunk a Nilus partjához, Roda szigetével szemben. Ott áll a «Kazr-el-Ain», «a forrás palotája», egyike a városi kórházaknak és ennek kápolnájában — Gáma, vagy a mint a kairói arabok lágyítva mondják, «Dsáma Kazr-el-Ain» — jönnek össze az ordító, vagy ugató dervisek.

Csöndes, elhagyatott hely, nagy kapú, mely előtt már több fogat és egy pár fölnyergelt szamár várakozik, tágas, de egészen dísztelen udvar, három oldalt körülvéve hasonló jellemű épületekkel. Rövid folyosón át, melyben vén arabok papucsot húznak lábamra, kupolás, de különben szigorúan, ridegen egyszerű csarnokba lépünk. Ez a Dsáma Kazr-el-Ain. Az egyik oldal

hosszában padok és lyukas szalmaszékek vannak. Ez a kényelem a hitetlen idegeneknek tett engedmény, kiket a dervisek igen szívesen látnak, mert Kairóban a mozlim fanatizmus már régen helyt adott a világfias türelmességnek, és a dervisek megvetik ugyan a hitetlen idegent, de becsülik a baksist, mely minden idegen után kezükben marad. E padokban turisták, nők és férfiak foglalnak helyet. Szemben velük nagy szőnyeg van kiterítve, és azon készülnek a dervisek a «dzikr»-re.

Velünk szemben, a Kibla, a Mekka felé tekintő imádkozó fülke előtt, az arabok közt szokatlanul testes, tekintélyes agg áll, tarka öltözete daczára komoly alak, nagy fehér szakállával, zöld turbánjával. Alighanem török. Mellette, de egészen a falhoz vonúlva, guggol egy fiatal ember, a ki már egészen az arab typust mutatja; nyúlánk, szinte sovány; sárga arcza, nagy méla fekete szeme, kettős hegyben gyűrűző finom fekete szakálla és bajusza erősen emelkedik ki a hófehér turbán és talár mellett. E láthatólag fontos személyek körül állnak félkörben, nekünk hátat fordítva a dervisek, vagy 25—30-an. A félkörön kívül egy nagyhasú vén dobos és egy ocsmány, buta pofájú szercecsen áll, valami dудаforma hangszerrel. A bejárat előtt több mezitlábos fiúgyerek guggol.

A dervisek öltözete a legkülönfélébb. Feltűnő köztük néhány fanatikus alak, egyszerűen öltözve, némelyik félig meztelen, minden főveg nélkül, hosszú bozontos hajzattal, valóságos sörénnyel. Mások turbánt vagy hegyes sapkát viselnek, de a nagyobb rész a közönséges fezen és sötétkék ingben van, és semmiben sem különbözik a kairói közönséges arab nyárs-polgártól. Becsületes vízfordók, kereskedők, kézművesek ezek. Mert nem kell a derviseket külön zárkózott rendnek képzelni, jóllehet hasonlóképen a mysticismusból és ascesisből keletkeztek, mint a mi szerzetes-rendeink. A hol a nemzetek egész csoportjainak nevelése, főképen egy szent íratnak, a Koránnak, magyarázásából és tanulmányozásából áll, a hol ezenfelül már

a sivatag-élet külviszonyai is fantasztikus merengésre, szörszálhasogató okoskodásra, rajongásra és az ascesisra viszik az embert, természetes, hogy korán és hamar kifejlődött a mysticismus és az ascesis. Valamint a kereszténységben és pedig részben ugyanazon a talajon és hasonló körülmények között, úgy az iszlamban is kétfelé ágazott ez az áramlat. A mysticus elmékedés, a nehezen érthető vagy épen ellentétes íráshelyek mindig továbbmenő magyarázatokra vezettek, úgy, hogy az allegorikus magyarázat végre túltette magát a vallás pozitív tételein és eljutott az iszlamban is csak úgy mint másutt, egész a pantheismusig. E folyamatban egyfelől felekezetek támadtak, melyek véresen üldözték egymást, keletkeztek másfelől titkos tanok, valódi mysteriumok is, melyekbe csak lassankint avattattak be a tanítványok, de melyeknek mesterei és hívei, akár a hatalomtól való félelmükben, akár mivel valósággal nem tartották igazságaikat a tömegnek valóknak, a vallásos külsőségek szigorú megőrzése mögé rejtették veszélyes, gyakran egészen vallástalan magyarázataikat. Másfelől voltak mysticusok, a kik hitükkel megmaradtak az orthodoxia kebelében, de a végletekig vitték a vallás szigorát, különösen pedig a Koránban is, mint minden semita eredetű vallásban feltalálható azon felfogást, hogy a földi élet értéktelen csalódás, legfőlebb súlyos küzdelem és megpróbáltatás. A *szigorú istenről* szóló tanok, maga az istenfélelem fokozta ezt a pesszimiztikus világnézetet. A világi életnek és örömeinek megvetése, a testnek előlése, érzéketlenné tévése volt a nagy törekvés, mely által épen úgy, mint a keresztény zarándokok és barátok, az istenség közvetlen, intuitív, extatikus megismeréséhez, a túlvilági élet megnyeréséhez akartak jutni. Mielőtt véglegesen szabadúlhattak volna a földi bilincsektől, ezen bilincsek ideiglenes levetése által akarták legalább ideiglenesen elérni az istenségben való felolvadást.

Kiváló szellemek, mint *Hafiz* a költő, ápolták ez irányt, mely az iszlamban is rendes szervezetekre, már a XII. század-

ban számtalan dervis-rendek alakulására vezetett. Később kivesszett belőlük a szellem, az extasisba jutásnak úgyszólván csak mechanikus eszközei maradtak meg, de azért a népnél nagy tiszteletben állanak. A felvétel egyszerű és könnyű, az illető dervis-seiknél való jelentkezés és imádságok által történik, és az illetőt sem családi, sem polgári életében és foglalkozásában nem gátolja; mindamellettt magasabb tiszteletben áll a «*fakír*», a szegény, a ki feleségek tartásáról és minden keresetforrásról lemond és abból él, hogy dzikrjét temetéseknel és egyéb ünnepelekenél végzi, a jó lelkek könyöradományait várja, de soha meg nem köszöni, mert hiszen *a jó Isten úgyis vissza fogja fizetni*, vagy a ki épen kimegy a pusztába, és ottan mint szent János és a próféták, csupán valami bőrrel fedve és doronggal fölfegyverezve él és bolyong, csak ritkán tévedve be az emberek lakta helyekre. A legnagyobb tiszteletben az örültek részestülnek, mivel ezeknek már sikerült szellemüket állandóan az istenséggel egyesíteni.

Kezdődik a «dzikr». A zöldturbános hangosan éneklí ugyanazt a confiteort, melyet a muezzin hirdet a minaretről. «Allahú akbár», mondja háromszor: Alla a legnagyobb. «Ashadú anna: la ila ill' Allá», — «Ashadú anna: Muhammed raszulu 'llá», mondja kétszer: tanúskodom, hogy nincs más Isten, mint Alla, — tanúskodom, hogy Mohammed Allának küldötte.

Ezalatt a dervisek kezdik fejüket lassan és röviden bólintani és minden fejbólintáshoz szuszognak egyet.

«Hajja alaszszalá», jöjjetek az imához, folytatja kétszer az öreg. «Hajja alalfalá», jöjjetek az isten szolgálatára, «Allahú akbár», isten a legnagyobb, «la ila ill' Allá», nincs más Isten, mint Alla.

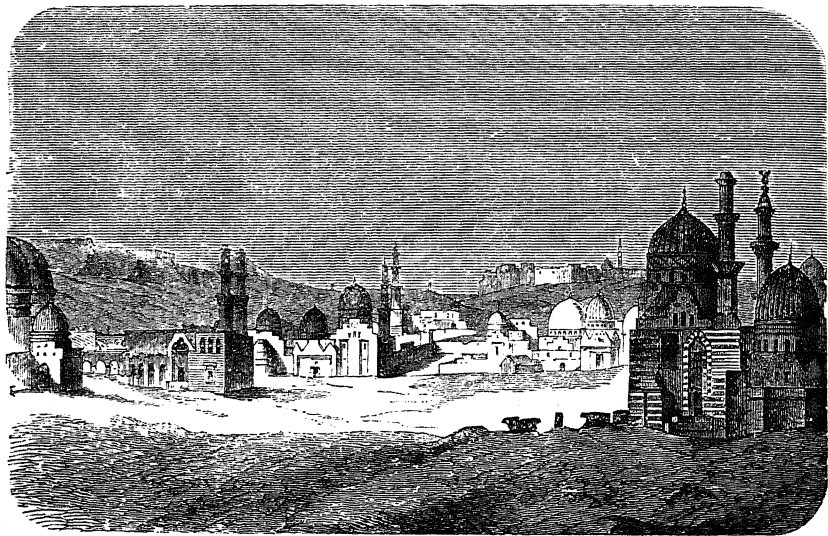
Minthogy az utóbbi mondatok is kétszer ismétlődtek, idejük volt a derviseknek fokozatosan gyorsabb tempóba jönni. Mélyebben, hamarabb hajtogatták fejüket, mind hallhatóbban szuszogtak. E mozdulatok azonnal fokozódnak, mihelyt az ének

végeztével a *dobnak* egyes hatalmas ütései adják hozzájuk a taktust, a szuszogás pedig hangos lihegessé fajul. Mozdulatnak és lihegésnek egyszerre kell történni és a mutatvány ebben a részben is kifogástalan. Minden mozdulatnál már a fejen át- és ismét visszavetődnek a sörények. Egy pár fez és turbán elrepül. Mostan gyorsabbodik a tempó, a duda is belenyávog, a lihegés olyan hangos és annyira egyszerre történik, hogy versenyez a dudával. Már az egész felsőtest hajlong. A lelógó karok a földet érintik. A lihegés nem lihegés többé, hanem hangos «hu», annyi mint «ő», t. i. az Isten. Az extasis kezdődik. A chorusnak folytonos hu-jába, mely már-már valóságos ugatás, belevegyül egy-egy lelkesültnek hosszú «allahá»-ja. Az izzadság csorog, némelyiknek a szája tajtékzik, van, a ki téglavörösre pirul, míg a másik egészen halavány lesz. Mostan felugrik a fehér taláros fiatal ember, szétterjeszti karját és a félkör közepén elkezd forogni, mint az orsó, mindig sebesebben és sebesebben. A félkör abbahagyta hajlongását, egy pillanatig kiszuszogták magukat és aztán elkezdik elébb fejüket és a mint a tempó gyorsabbodik, egész felsőtestüket váltogatva jobbra-balra fordítani. E mozdulatok örült sebességgel mennek, örült sebességgel ütik a dobot, fújják a dudát, a dervisek ismét huhognak, közbe egy-egy «allah», egy-egy hosszú felkiáltás, sikoltás. A fehér taláros ezalatt folyton forog, mint az orsó, némán, egyenesen, égnek meresztett szemekkel, szétterjesztett karokkal. Sápadtabb lesz és sápadtabb. Most már fakó, mint a halál. Szeme be van húnnya. De mindig gyorsabban és gyorsabban forog. Az ember mindig várja, hogy összerogyik. Egy pár angol az órát nézi. Minden másodperczre egy forgást tesz, hatvanat egy percz alatt és folytatja csaknem félórán át.

Ekkor ismét felhangzik az öregnek tompa éneke, az örült muzsika elnémul az ordítással együtt, a mozdulatok megszűnnek, a dervisek némelyike a földhöz veti magát, a «dzikr»-nek vége van.

A KALIFÁK ÉS A MAMELUKOK SÍRJAI.

Ha a Muszki-nak és folytatásának a Rue neuve-nek tarka, nyüzsgő életén végighatolva, kijutunk a város elé, magas és messze elhúzódó törmelék, cserép- és homokhal-
mok állják el útunkat, alkotásai egy lehanyatlott múltnak

A mamelukok sírjai.

és az előrehatoló sivatagnak. Ha felkapaszkodtunk a halmokon álló szélalmokig, csodás látvány terül el előttünk. Balra, észak-keletnek a sárga sivatag húzódik el; Arábia belsejéig vége nincs. Előttünk a Mokattam vörhenyes szikláinak évezredek óta aknázott kőbányái, jobbra a Mokattamra felhúzódó citadella zárja el a látkört. A széles üregben pedig, melyet a halmok, a sivatag buczkái, a Mokattam szikláinak és a cita-

della képez, romladozó, élettelen, néma város terül el, melynek láttára nem tudjuk, mi hat meg inkább: a mély okkersárga romok fenséges architecturája-e, a szaraczén építészet e sehol felül nem haladt varázsa, avagy a temetői béke, mely e fantasztikus romok fölött titokzatosan lebeg?

Hasonló csoport áll a czitádellán túl, csakhogy ottan messze elterülő újabb és régibb temetők között. Itten csak egy pár sírcsoport és egy pár nyomorult felláh-kunyhó szegélyzi a külön-külön szabadon álló, kupoláikkal és minaretjeikkel romjaikban is büszkén emelkedő épületeket.

Mik ezek az épületek? Mausoleumok. Valamint túl a Niluson, Kairótól nyugatnak, a lybiai sivatag szélén a fárások mausoleumai, a piramisok, úgy emelkednek itten az arábiai sivatag szélén Egyptom régi mohammedán uralkodóinak síremlékei. Mindenik egy-egy nagyszerű mecset; mindenikben kalifa vagy mameluk-szultán alussza, nagy és merész tettek után pihenve, örök álmát.

Midőn az Abbasszidák felkelnek az Omayadák ellen, valamint ezek felkeltek volt az első kalifák ellen, elébb csakhamar elvész a kalifátus egysége, utóbb pedig a mamelukok uralma alá kerülnek a kalifák. A kipusztított Omayadák közül csak Abd-er-Rahmán menekül meg életével és ő alapítja 756-ban Cordovában a spanyol kalifátust. A győzelmes Abbasszidák Medinából Bagdadba teszik át a kalifák székhelyét és innen uralkodnak Arábia, Syria és Egyptom fölött. De már egy század múlva harczolniok kell vazallusaik és helytartóik ellen, kik Egyptomban ép úgy, mint Syriában önállóságra törekednek. E harczok közt a Tunisban uralomra került Fatimidák hódítják meg Egyptomot, és 969-ben harmadik kalifátust alapítanak Kairóban. 1169-ben meghal az utolsó Fatimida, és egy szerencsés hadvezér, a kurd Szaladin, a ki már addig is tényleg uralkodott, szultánnak kiáltatja ki magát és új dynastiát alapít. De míg utódai egymás ellen harczolnak, a mamelukok, szó szerint

«rabszolgák», kik a szultán testőrségét és a sereg zömét képezik, egészen mint a római praetoriánusok, 1240-ben saját maguk közül *Melik-esz-Szaléh*-t emelik a trónra. Ennek van annyi esze, hogy lemészároltatja őket, de nemsokára újabb mamelukgárdát alakít, és már utódját letaszítja a trónról 1260-ban ezeknek főnöke *Bibarsz*. Hogy uralmát megerősítse és egyúttal a törvényszerűség fényével vegye körül, Kairóba hozza a mongolok elől menekülő bagdadi Abbasszida kalifát, elismeri fensőbb-ségét, és az ő nevében uralkodik. Így tehát ismét kalifák vannak Kairóban és pedig csakis Kairóban. Helyre van állítva a kalifátus egysége, mert minden más kalifátus megszűnik, és senki sem vonja kétségbe, hogy a kairói kalifa az összes iszlám világi és vallási feje. Csakhogy ez árnyék-kalifák alatt valósággal folytonosan a mameluk-szultánok uralkodnak, kiknek egyike a másikat taszítja le a trónról, míg végre 1517-ben *I. Szelim* török szultán meghódítja Egyiptomot, az 1382-ben Barkukkal uralomra jutott cserkesz mameluk-szultánok utolsóját megfosztja a tróntól, *Mutavakkil* utolsó Abbasszida kalifát pedig arra kényszeríti, hogy ráruházza minden jogait.

Így lesznek a török szultánok kalifák. De a török szultánok és az általuk küldött basák tekintélye csakhamar hanyatlak és tényleg ismét a cserkesz mamelukok utódai uralkodnak. A török helytartó 24 félig független mameluk-bey jóakaratótól függ, 1771-ben Ali bey ismét egyiptomi szultánnak kiáltatja ki magát, a törökök által megveretik ugyan, de midőn 1798-ban Napoleon hódítja meg az országot, akkor is csaknem függetlenül uralkodnak fölötte Murad és Ibrahim mameluk-beyek.

Ezek tehát azon kalifák és mamelukok, a kik itt el vannak temetve. Hogy mennyire jelentéktelenek voltak a kalifák, kitűnik abból is, hogy az ő mausoleumaikról semmi pozitív adat nincs, míg a kiváló mameluk-szultánoké névszerint ismerve van. Hogy a nép azokat, melyek előttünk állanak, kalifa-síroknak, a citá-

dellán túliakat mameluk-síroknak nevezi, csak önkényes felvéte-
telen alapúl.

Mindez épületek az arab architectura legjobb idejéből va-
lók és ha valahol, itten, a hol tömegesen állnak műremekei
egymás mellett, lehet szellemébe és sajátásaiba legjobban be-
hatolni, eltekintve persze az arab építészet külön spanyol fej-
lődésétől.

Az arabiai sivatagok beduinjai világhódító útjukon minde-
nekelőtt a byzanci műveltségre akadnak, s majd a perzsa mű-
vészettel ismerkednek meg. Így természetes, hogy midőn városi
lakókká és hatalmas urakká lesznek és a művészetet maguk is
ápolni kezdik, byzanci és perzsa motívumokat karolnak fel.
De a felfogást, a szellemet, az alapokat magukkal hozták a
sivatagból, ama motívumok inkább csak ezeknek díszítésére
szolgálnak és ezekhez simúlnak, idomúlnak, átalakúlnak.

Az arabnak mégis a sátor első sorban volt azonos a lakás-
sal, és az első arab építész nem tudta kiverni fejéből a sátrat,
követői pedig ragaszkodtak hozzá. A terjedelmes síma lapok, —
melyek kizárják az erős profilokat, az egymást átható nagy
tömegeket, mindazt, a mi az építésmódnak súlyt és tömegessé-
get ad, a mi tulajdonképen természete a kőépítészetnek, a mit
könnyen tanul el sziklától a bérczlakó, de a mivel nehezen
barátkozhatik meg a nagy síkokhoz szokott sivataglakó, — és
e síma könnyű falak szőnyegszerű díszítése, ez az arab építé-
szetnek mindenütt legfőbb uralkodó vonása. A sivatag nomádja,
ha állandósult és a monumentális művészethez fordult is, elő-
szeretettel ragaszkodik a könnyűhöz még a szilárdság rovására
is, e könnyűség kedvéért merész a támasz és a teher közti
arányban, és a könnyű síma falak mellé kitalálja vékony karc-
sú oszlopait, melyek mint a karók a sátorfedeleket, hordják a balda-
chin-kupolát. Ezekon kívül örömet használgják fel az antik
világból fenmaradt oszlopokat, melyeket nagy tömegekben ta-
lálnak útjukban, mert a könnyűség bája nem hiányzik ezekben

sem. De maguk már ritkán készítenek ilyeneket, csak a meglevőket használják fel. Az egyiptomi régi építészet nehéz oszlopaít egyáltalán nem használhatják és ilyeneket nem is foglalnak be saját építményeikbe soha. A csúcsívet és a könnyű kupolát az Euphrát völgyében készen találják, és mivel a könnyűség kiváló bája ezekben is uralkodik, készséggel elfogadják. De valamint a könnyű, síma falakat szövet- és fonadékformára díszítik, hogy emlékeztessenek a sátorszőnyegre, melyhez a nomád emlékezet örömet visszater, úgy a csúcsíves ablakok rácsait, az ajtók és erkélyek faragványait a háló, a fonadék, a gyékény finom mintáira készítik.

Továbbá valamint a csúcsívet, úgy a kupolát is könnyebbé, karcsúbbá teszik, mint a hogyan találják. A nehéz, nyomott byzanci kupolát természetük nem veheti be. Nyújtják alúlról-hengerrel, fölfelé pedig az által, hogy behorpadó hegyes csúcsban hagyják végződni. Elfogadják a tornyot is. De mivé alakul a torony nehéz, tömeges alkotmánya a karcsú minaretben? Valósággal átváltozik a sivatag pálmásudarává. Keskeny négyszögű alapról emelkedik mindig keskenyebben és keskenyebben, egyik emeletről a másikra, míg a nyolczszögű és végre a hengeralakba át nem megy, hogy vékony ujj gyanánt mutasson az ég felé. Csak keskeny csigalépcső fér el benne, hogy feljuthasson a muezzin az egyes emeletéken körülfutó filigrán erkélyekre, melyek legmagasabbikáról mindenfelé pálcák nyúlnak ki, hogy ünnepi éjeken a rájuk akasztott tarka lámpák még fokozzák a fantasztikus látványt.

A nehéz tömegeket nem tűrik a fedélzeten sem. A szelíd, esőtlen, hótalan éghajlat megengedi a lapos fedelet, és rendszeresen ezzel, csak kivételesen földnek nagyobb, egymáson áthatoló boltzatokkal tágasabb osztályokat. Kifelé ormokkal vagy hegyes háromszögekkel vannak szegve a fedelek. Belül könnyű gerendázaton nyugosznak; még könnyebbé teszik e gerendákat az által, hogy csak végeiket hagyják meg 3—4 lábnyira négy-

szögüen, a többit alól kerekítik és ezentúl is még faragványokkal diszítik.

A mi átalán a diszítést illeti, ez kiválóan az épületek belséjébe vonúl. A magánépületeknél az irigység és a hatalmasok kapzsisága előtti félelem is arra intették az óvatos tulajdonost, hogy a díszet és fényt befelé vonja. Csak a kapúkra, a csücsíves ablakokra és erkélyekre szorúl az ékítmény. És ez a szokás átment a nyilvános épületekre, a mecsetekre is, melyeknek külső díszé többnyire csak a karcsú minaretből és kupolából, a sarkokba épített márványoszlopokból, a díszes ajtókból és ablakokból áll; legfőlebb, hogy a téglák és kövek, melyekből a falak épültek, váltakoznak színekben, és sárgás-barna sorokra vörösek és feketék következnek. Fényes és színgazdag majolikával kívülről csak ritka, kiváló épület van borítva. Annál gazdagabb a benső diszítés azzal a fantasztikus diszítéssel, mely az araboktól kapta az arabeszk nevet. A plasztika hiánya, mely bizonyos értelemben és más architektúrákhoz képest már a konstrukeziót magát is jellemzi, annál inkább uralkodik a diszítésben; a faragott képeket, de festetteket is kizárja a Korán; és ez is ok, hogy a fonadék-, szőnyeg- és hímzésszerűre szorítkozzék a diszítés. Ilyen motívumok azonban egyenesen utalnak, sőt teljes érvényrejutásukhoz rászorúlnak a színekre. Nem is hiányzanak a gazdag színek e diszítésekben. Alakra három főcsoportra oszthatók; levelek, melyek gazdagon stylizálva főképen déli növényzetre mutatnak; mértani alakok, melyek vagy kaleidoszkop módjára csoportosúlnak központ körül, vagy mint keretek vonúlnak nagyobb síkok körül; végre arab és különösen régi kúf írásjelekre, melyek a stylizálásra kiválóan alkalmasak és párkányzatokon s a falak tetején hosszú sorokban vonúlnak végig, egy-egy Korán-mondatot hirdetve. Az aranyos vagy színes nagy betűk élénken lépnek ki az alaptól, mely finomabb arabeszekkel bevonva, gyakran a csipke áttört munkájára emlékeztet. A színek átalán teljes színek, virító piros, kék,

arany, sárga. Színesen azonban e diszítések leginkább csak a benső falakon fordulnak elő; színek nélkül könnyű faragványokban a kapukon, ajtókon, ablakokon, a kupolákon, minareteken és fedélzeteken, a fából vagy kőből készült mimbáron, azaz szószéken és a kiblán, a Mekka felé forduló imádkozó fülkén. Mimbár és kibla gyakran van különböző színes kövekkel, márvánnyal, porphyrral, gyöngyházzal, emállal, ébenfával, elefántcsonttal, bronzsal gazdagon kirakva. A padlatot dús márványmozaikok, ezeket ismét drága szőnyegek fedik és nemcsak a helynek szentsége, hanem ez is érthetővé teszi, hogy az útczai sarúval belépni nem szabad.

Az egyetlen diszítés, mely plasztikát mutat, de azért is említésre méltó, mivel eredeti, kizárólag arab és igen gyakran fordul elő, a cseppkőforma stalaktit-diszítés; az átmenetet az egyenes részekből az ívezetbe, a síma falból a párkányzatba rendszeren ez közvetíti.

Még valami kiválóan jellemző és nagyban fokozza a fantasztikus élénkséget és könnyűséget, az t. i., hogy a symetria épen mint a keleti szőnyegekben, megvan mindenütt nagyjából, de soha sincs részletesen és következetesen keresztülvive. Áll ez az épület egész elrendezésére és áll a diszítésekre nézve is, de legfeltűnőbb az oszlopokban; korinthiakat és jóniakat, hosszúkat és rövideket gondtalanul állítottak egymás mellé, úgy a mint az antik épületek romjai közt találták.

Minden mecsetnek változatlanul elengedhetlen részei: a tág, nyílt udvar, és ebben vannak rendszeren a pompás oszlopsorok; az udvar közepén a díszes kút, az udvar keleti oldalán a liván, a szentély; a szentélyben a kibla, a mimbár, a kurszi — asztal, melyen a Korán fekszik —, a dikke — emelvény, melyről a Korán szavait a távolállók számára ismétlik — és nagy számmal a tarka lámpák. A liván közelében van a szintén kúttal ellátott medreze, iskola, és a makszúra, a mecset alapítójának mausoleuma; a márvány katafalk fölött itt is két rövid osz-

lop van, a fej fölött álló a megholt állását jelző turbánnal, nevét és korát mutató írással.

Már most képzeljen az olvasó csupa ilyen épületet, valamennyiét mind e közös vonásokkal, de oly gazdag változataiban a dimenzióknak, a kivitelnek, a részleteknek, hogy valamennyi egy geniusnak, de mindenik magára külön egyéni kifogyhatlan fantáziának teremtménye, és a közös mintán belül minden épület erőteljes külön kinyomatú egyén; képzelje e hol egészen kicsiny, hol messze kiterjedő különben is fantasztikus épületeket fantasztikus rendezetlenségben, változó távolságokra összevisszaépítve; képzelje a mausoleumok e városát sivatag talajon, romokban, elhagyatottan, élettelenül, mint az egész környezetet; mert az a pár gyermek, a ki a romok közt kúszik, az a rongyokba burkolt sötét pár alak, a ki az omladozó ívek alatt, a pusztuló udvarokon és a szomszédos felláh-kunyhók előtt lézeng, az az ör, a ki a czitádella bástyáiról álmosan letekint, a röpülő kutya, mely a Mokkalam üregei körül verdesi bőrös szárnyát, a tevesor, mely a sivatag távolában ingatag léptekkel igyekszik a boldog Arábia felé, — mindez nem élénkíti, csak kiemeli a magányt; képzelje az olvasó mindezt együtt és előtte fognak állani a «Kalifák sírjai».

Régebben megvolt minden mausoleumnak a maga alapítványa, melyből fentartatott az épület, melyből elélt a családjával együtt benne lakó ör, kényelmes hivatal, mely apáról fiúra szállt.

De az állam felfalta az alapítványokat. Mint mindenütt, úgy az araboknál is a mai építészek művészetre csak gyöngé, tehetetlen, gyakran izléstelen utánzói a régieknek; de nemcsak hogy a régi művészetet nem tudják fentartani, nem gondolnak a régi műreemek fentartásával sem; a fentartást a kedvező, meleg, esőtlen éghajlatra bízák. Az alkirályok csodákat műveltek nagyszerű, modern építkezésekben, de talán épen ezért sem pénzük, sem gondjuk nem maradt a régire. Az örök egy része elvonúlt, a ki megmaradt, beéri a romok közt való lakás-

sal, a baksisból való tengődéssel. A hol az örök családja elvonult vagy kipusztult, ottan éjjel a sivatagból bekullogó sakál turkál a romok közt; *Hakím*, a mystikus fatimida kalifa mecsetjének födeleszakadt termében az Arábiából érkező tevék pihennek, a nagy *Bibarsz* mausoleumának minaretje összeroskad holnap, ha le nem dőlt még ma, és a hatalmas *Barkúk* mecsetjét csak a hosszú sivatag-gyík és a skorpió őrzi.

De ha túl a városon és túl a Niluson a lybiai sivatag mögé készül vonulni a leáldozó nap, és piros lángba borúl az egész nyugati láthatár, akkor e meseszerű romok aljának mély, fekete árnyaiból ragyogó tűzben tündökölve emelkednek ki a kupolák, nyúlnak az égnek azúrja felé a karsú minaretek, és sokáig utána sajgó aranyban fénylenek még, mikor a háttérben már elsötétülnek a Mokkatam sziklái, és ridegen fakulni kezd az imént még mélytüzű lilaszínbe borított sivatag.

Leszáll az éj és vele együtt a halál angyala, hogy társalogjon a halottakkal.

EL-AZHAR, AZ ARABOK EGYETEME.

A világ legrégebb és legnagyobb, már legalább a tanulók számát tekintve, legnagyobb egyetemét látogatjuk. Minthogy a hely kétszeresen szent, először is mint egyike a legrégebb mecseteknek, de mint a tudomány szentélye is, nekünk hitetleneknek csak a miniszterium külön parancsára nyitják meg kapúit. Úgyis csak a jól felfegyverkezett, természetes kavasz kíséretében tanácsos megjelenni, és tanácsos nem sokat nézegetni, ácsorogni, kérdezősködni, mert a tisztelendő szofták közt százával vannak olyanok, a kiknek semmi sem okozhatna olyan lélekemelő örömet, mint ha a hitetlen gyaur ürügyet adna arra, hogy neki essenek és a legeslegszelídebb esetben legalább kilökhessék.

Kairó és Egyptom átalán a világ legtoleránsabb helyei közül való. De az *el-Azhar* mecsetje és egyeteme a mohamme-

dán fanatizmus fészke, ide tömörül a mohammedán világ minden részéből, és innen sugárzik megint ki.

A Muszkitól jobbra jutunk a tudomány e szentélyéhez. Kívülről nem mutat sokat. Csak két tarkára festett minaretje emelkedik ki az elibe épült háztömegek mögül. A nyugati főbejáraton belépve, azonnal megértjük, hogy miért nevezik ezt a borbélyok kapujának. Itten beretválják bámulatos gyorsasággal és ügyességgel a tudomány fiainak koponyáját. Érdekes, mulatságos látvány, de komoly arcczal, ácsorgás nélkül kell tova haladni, mert a legkisebb indiscretió kitörő vihart okozna, és a hitetlen kutya künn volna, mielőtt benn lett volna. Mintegy ötven öl széles és ötven öl hosszú épületbe lépünk, mely a középben terjedelmes udvarból, és köröskörül fődött oszlopcsarnokokból áll. A bejáratunkkal szembeeső oszlopcsarnok a legnagyobb, ez a «liván», magára 3000 négyszögméter, és 380 gránit- és márványoszlopon nyugszik. Mindez oszlopok antik épületekből eredők, alakra a legkülönbözőbbek és minden rendszer nélkül vannak kilencz hosszú sorban egymás mellé állítva. Az összes oszlopcsarnokokat hajóélszerű csúcsívek fődik; a liván nyomott, sötét benyomást tesz. A többi három oldalon az oszlopcsarnokok csak négysorosak, de közzől közre el vannak osztva deszkákkal és rácsokkal, s minden ilyen osztály egy külön nemzetnek vagy tartománynak van kiadva; a német egyetemek «Landsmannschaft»-jai tehát itten találhatják legősibb példányképüket. Egy egy ilyen «rivakban» (oszlopcsarnokban) elkülönítve élnek együtt az illető nemzet vagy tartomány fiai. Az *el Azhar* az iszlam legfőbb, mert legrégebb, legnagyobb és legtekintélyesebb egyeteme és ide sereglenek a tudomány szomjuhozói a szélrózsa minden irányából. Csak a bagdadi volt régebb és tekintélyesebb, de ma már nem létezik többé. A rivakok főbbjei, — valamennyit felsorolni igen sok volna, — a következők: Rivak el-Turk, törökök, 60 tanulóval; rivak el-Magháreb, nyugat-afrikaiak, 118 tanulóval; rivak el-Savvam, syriaiak, 250

tanulóval; rivak el-Baghdadije. bagdadiak, 3 tanuló; r. el-Hinud, hindúk, 4 tanuló; r. el-Akrád, kurdok, 15 tanuló; r. el-Darfurije, darfuriak, 11 tanuló; r. el-Gabart, kelet-afrikaiak, 260 tanuló; r. el-Haramen, a szent városok, Mekka és Medina, fiai, 2 tanuló; r. el-Jemen, dél-arábiaiak, 90 tanuló; r. el-Sarakve, az egyiptomi Serkije tartományból, 420 tanuló; r. el-Fasnije, ily nevű egyiptomi tartományból, 480 tanuló; r. el-Fajume, az egyiptomi Fajum oázisból, 200 tanuló; r. el-Baharve, Alsó-Egyptomból, 475 tanuló; r. el-Szaidije, Felső-Egyptomból, 1160 tanulóval stb. Az utolsó kimutatás szerint 10,780 tanuló volt az egyetemen és hallgattak 321 seikhot, tanárt. Bécsnek, Páris után a legnépesebb egyetemnek, csak 4300 hallgatója és 230 tanára van. De a mohammedánok az összes emberiségnek egy hetedrészét képezik, és a ki közülök csak teheti, idejön a magasabb tudomány elsajátítására. Az alapítójuk után elnevezett szertartásokra és némely jogi magyarázatra egymástól eltérő, de egyaránt igazhitű és orthodox négy felekezet közül a safeitákra esik 5651, a malekitákra 3826, a hanefitákra 1278, a hambalitákra 25 tanuló. Az iszlámban létező számtalan többi felekezet igazhitűnek nem lévén elismerve, az igaz tudomány forrásaitól el is van zárva. E négy felekezetnek a *Mekka* felé álló livánban, mely semmiben sem különbözik más mecsetek livánjától, külön imádkozó helyük is van és ezekhez nemcsak a tanulók, hanem mások is járnak istenitiszteletre.

Aziz Billah kalifa, ki a hedzsra 378-ik évében, tehát már a X. század végén *Abul-Farag Jakub* vezér javaslatára állította fel a már akkor létezett *el-Azhar* mecsetben az egyetemet, ellátta ezt gazdag alapítványokkal, melyek a későbbi uralkodók alatt is növekedtek. *Mehemed Ali* megnyirbálta ugyan ez alapítványokat is, de azért az egyetem ma is képes szegény tanulóit eltartani. Persze csak a rivakok és az udvar pusztja földjén, legfőlebb saját takarójukba burkolva hálhatnak, kevés készpénzt, kenyeret, olajat és a legegyszerűbb eledelt kapják. A vagyono-

sak vagy keresettel bírók a városban laknak és maguk gondoskodnak magukról. Rosszabbul állanak a tanárok, nekik az alapítványokban semmi részük nincs: sem fizetést nem kapnak, sem tandíjakat; a gazdag tanulók ajándékaira, magánórákra, könyvmásolásra vannak utalva, ha nincs valami egyéb hivataluk; az egyetemen csupán a tudomány iránti szent buzgalomból működnek; csak a seikh-el-Azhar, a rector úr kap 20 zacskó ezüstöt, a mi éppen 1000 forint.

Ő maga, a tudományok fényes szövétneke, az ulemák főnöke, *Musztafa-el-Arusszi*, vette át leereszkedő szives mosollyal vezetésünket. Szalmapapucsainkban, melyeket a szent helyre lépve, fel kellett vennünk, végig csoszogunk az udvaron; hosszú kék ingben, fehér turbánban ülnek és guggolnak itten egyenkint és csoportosan a tanulók, ki eszik, ki ingét foldozza, ki leczkéjét ismétli a felső testnek folytonos hajlongása közt. De a livánban, a hol az összes előadásokat tartják, van az igazi élet, valóságos méhkas. Tanárok és tanulók a földön guggolnak, minden tanár a könyvével, mely apró deszkaállványon fekszik; minden tanár előtt félkörben hallgatói, kik vele együtt olvasnak, vagy utána jegyeznek, vagy csak figyelmesen utána mormognak; egyik raj a másik mellett, végig az óriás csarnokon; minden tanár igyekszik túlkiáltani a szomszédját, hasonlóképcselekszik a tanuló is, ha valamit el kell mondania; és valamennyi beszélő, valamennyi mormogó szakadatlanul gyakorolja a felső testnek automata hajlongását. Ez a chinai pagodamozgás szokásban van egész Ázsiában, és onnan hozták magukkal a zsidók is, kik imáiknál nálunk is gyakorolják. A seikh megmagyarázza, hogy ez a mozgás könnyíti a nehéz szellemi munkát, de főképp erősíti az emlékezetet. A ki hozzá szokik, annak minden esetre csillapíthatja az idegességét, mint minden mechanikus mozgás. Az egész az, a mit nálunk zsidóiskolának neveznek. E benyomást fokozza az egyhangú éneklés, melybe tanárok és tanulók azonnal beleesnek, mihelyt hosszabb

helyet kell recitálni. Egészen ilyennek képzelhetjük a tudományos életet egy még régibb egyetemen, a jeruzsálemi zsidótemplomban, a hol ép ily hévvel tanítottak, magyaráztak, vitatkoztak, a hol ép így összpontosult az egész nemzet tudományos élete, és a hol szintén a szent iratok képezték az összes tudományok alpháját és omegáját.

Igaz, hogy mindez nem úgy néz ki, mintha itten éles elme és mély tudomány dolgoznék, de azért mégis úgy van. Csakhogy mi ez éles elmét korlátozták, e mély tudományt hasznavehetetlennek tartjuk. Oly vélemény, melyet ők visszaadnak kamatosztól. Mert előttük meg a mi tudományunk kicsinyes, alacsony érdekű, csak az övék magasztos, nagy és igaz szellemhez egyedül méltó.

Az arabokban máig is él tudományos régi fényük egész büszkesége. Valóban, a tudomány és a civilizáció fejlődésében oly lánczszemet képeznek az arabok, mely a múlt ezredév végén egyedül tartotta fenn a fejlődés folytonosságát, mely nélkül ez egész fejlődés lehetősége kérdésessé válnék. Modern tudományunk az arabokon alapul. A győzelmes kereszténység, főképen azon első korszakában, melyben Byzancz uralkodik, megvetette, s majdan üldözőbe vette a pogány művészetet s tudományt. A nyugati római birodalomban a barbarok győzelmével még a nagy politikai és jogi hagyományok is veszendőbe mentek. Egyfelől a minden világiaktól elforduló áhitatos ascesis, másfelől a durva barbarismus uralkodott Európában. Az ókori nagyszerű műveltség fénye már-már elalvó mécseshez hasonlít. Ekkor idézi elő Mohammed az arab elevációt. Az arábiai sivatagok belsejéből föllelkesült nomád törzsek árasztják el a régi világot. Műveletlenek, mint a mai beduin, de a szemita faj éles elméjével, hatalmas fantáziájával vannak a természettől megajándékozva és a theokráciának a szemitára nézve ellenállhatatlan varázshatalma alatt nagyszerű szervezési képességre is emelkednek. Egyiptommal együtt kezükbe esik az ókori műveltség

minden szellemi vívmánya, mert itten, Alexandriában tartotta az magát legtovább. A beduin hordák eleintén el akarták égetni a könyvtárt, mert mire való más egyéb könyv, mint az Allah-tól eredő Al-Korán? Sokat pusztítottak, de szerencsére nem mindent. Élénk szellemük és éles elméjük csakhamar behatol a görög szellemi világba. A művészetet nem tarthatják fenn, mert képeket faragni tiltja a Korán. Csak remek építészetükkel lépnek e térre. De tanulmányozzák Aristotelest, újra megteremtik és tovább fejlesztik az algebrát, mely máig is tőlük kapta nevét. A csillagok megfigyelésére a sivatag fiai mindig rászorultak. Most tudományos alapokra fektetik csillagászatukat. Az alchemia, melynek szintén ők adnak nevet, a természet oly kutatására vezeti őket, melyben fölülmúlják a görögöket. Nagy költők támadnak. Midőn végre elborítják Afrika valamennyi északi partját, és egy menekülő kalifa megteremti követőivel a spanyol kalifátust, és így a civilizációra még alkalmasabb földre jutnak, akkor elérik fénykorukat és a sötét Európában ragyogni kezd a fényes arab műveltség. Innen fogva tőlük veszi eredetét minden európai műveltség; a finom aczél-, bőr- és szövetipar; a lovagiasság finomsága; a provencei troubadourok éneke; a Szajna völgyében keletkező góthika, melyet a németek annyira szeretnek maguknak tulajdonítani, de mely csak másod kézből jött hozzájuk, legszebb eszméiben az arab építészetre vall, habár újrateremti, lényegesen átalakítja azokat; nagy *Gergely* pápa a cordovai arab egyetemről hozá Rómába azt a tudományt, mely miatt egyfelől Istentől kitüntetett szellemnek, mások által boszorkánymesternek tartaték. A cordovai egyetem mintájára keletkeznek a XI. században az olasz egyetemek, később a párisi. Az arabok által ismerkednek meg az olaszok újra a görögökkel, és így létesül a renaissance, mely azután feltartóztatlanul fejlődik a mai műveltségig.

Az arabok pedig visszalöketnek felnevelt tanítványaik által a sivatagok forró, terméketlen honába, beáll a hanyatlás, az

éles elmét és a nagy tudományt nem veszítik el, de fanatizmustól forró és terméketlen lesz e tudomány, mint maga a sivatag. Tőlük tanultunk, csak hogy mi előre mentünk, ők visszaestek; legalább a mi felfogásunk szerint. Ők ellenkező meggyőződésen vannak.

Milyen az arab tudomány ma? — azt legjobban láthatjuk az el-Azhar egyetemen, mely felöleli egész terjedelmében.

Mielőtt ide kerülhetne a tanuló, három évig tanul a mecsetek medrezéjében, a minden mecsettel összekötött iskolában, melyen keresztül megy a magasabb műveltségre igényt nem tartó is. Kairóban 275 ilyen iskola van, 300 tanítóval és 9103 tanulóval. Meztelen falak közt ül egynéhány száz gyerek mestere körül, a ki birkabőrön guggol. A fő taneszköz a pálmavessző, azután a kalamáris, a nádtoll és a bádóg- vagy fatábla, melyet minden gyerek magával hoz, és a Korán, mely a tanító kezében van. Előbb a betűket tanítja; aztán kezdődik az írás, Istennek 99 nevén, illetőleg tulajdonságán. Aztán betanulják a Korán mind a 114 szuráját, melyeket egyenkint kapott Mohammed Gábor arkangyaltól. Először az elsőt: «Dicséret és dicsőség az Istennek, a teremtés urának, a könyörületesnek, a ki uralkodik az ítélet napjáig. Neked akarunk szolgálni, hozzád akarunk fohászolni, hogy vezess bennünket az igaz úton, azoknak útján, a kik kegyelmednek örvendenek, nem pedig azokén, a kikre haragszol, és nem a tévelygőkén». Ez a mohammedán miatyánk. Azután kezdik az utolsót és így mennek visszafelé. Mert az utolsókat írta Mohammed legelőször, ezek a legrövidebbek, legszebbek és a gyermek által legkönnyebben felfoghatók is. Míg végre elérkeznek a másodikhoz, mely e jellemző szavakat tartalmazza: «Az asszonyok a ti szántóföldetek, jöjjetek a ti szántóföldetekre, de előbb szenteljétek meg lelketeket». A nem arabnyelvű mohammedánoknál is betanulják így a Koránt, többnyire a nélkül, hogy értenék, mert a Koránt csak arabul szabad olvasni.

Az egyetemi oktatás azután rendesen nyelvtani folyamón

kezdődik, kivált a nem araboknál; mert az arab nyelv a mohammedánoknál olyan mint nálunk a latin. Aztán jön a vallás-tan a Korán alapján, mely magában foglal minden tudományt és két részre oszlik: egy elméleti, a hittan, és egy gyakorlati folyam, a jogtudomány. A hittant bevezeti Isten tulajdonságainak tana. A Korán tételeit veszi elő a tanár és ezeket commentálja. Például így: Allah mindent lát és hall. Ha egy fekete hangya sötét éjben fekete fán mászik, Allah látja és lépteit hallja. Isten akarata határoz minden létező dologban; ő rendeli az eseményeket; az ember csak az ő támaszával és kegyelmével menekülhet a büntől, és nem lehet jámbor, csak Isten akaratából. Isten parancsoló, kezdet, betűk és hangok nélkül való nyelven beszél stb. Azután következnek a legfőbb hitelvek. Az első «la Illah ill' Allah», nincs Isten, mint Isten; a második «Mohammed razul Allah», Mohammed prófétája Istennek. Ez a hiszekegy, melyet a muezzin a minaretről hirdet. Ide tartozik a tan a prófétákról. Az isteni kinyilatkoztatások szükségesek voltak, mert az emberek eltértek az igaz hittől, melyben születtek. Mert Ádám is már az iszlamban lett teremtve. Kinyilatkoztatásait a próféták által közölte Isten. Összesen 124,000 próféta volt, a legnagyobbak: Ádám, Noé, Ábrahám, Mózes, Jézus és Mohammed. Mohammed csak Ábrahám vallását akarta helyreállítani. Ábrahám volt Iszmail által az arabok atyja és ő építette a mekkai kaábat. Rendkívül szép a VI. szurában, hogyan jutott Ábrahám Istennek fölismeréséhez: «És mikoron besötétült volna fölötte az ég, megpillanta egy csillagot és mondá: ez az én Uram! De midőn lement volna, mondá: nem szeretem a lemenőket! Midőn fölemelkedett a hold, ismét mondá: ez az én Uram! De midőn ez is lement: Valóban, Uram nem vezetett, hogy a tévelygő emberekhez tartozzam. Midőn végre a napot látta fölkelni, ismét szólt: ez az én Uram, ez nagyobb! És midőn lement, mondá: Oh emberek, semmi közöm ahhoz, a mit ti bálványoztok. Mert én változatlanul ahhoz fordítom ar-

czomat, a ki semmiből teremtette eget az és földet és a nem tartok azokkal, a kik hozzátesznek valamit». Mózes. Isten szónoka. Jézus a Koránban Isza, és Ezsauval összezavartatik, mint Mária Mirjammal, Áron hugával. Ő a Koránban is «Isten igéje». Jézus a kezdettől fogva létezett, nagyobb csodákat művelt, mint valamennyi többi próféta, mint maga Mohammed is. Ő hozta az evangéliumot és ezáltal megerősítette a tórát, de a törvény némely rendeletét, mint már fölöslegest, megszüntette. Helyette valaki mást feszítettek a keresztre. Az utolsó és a legnagyobb próféta Mohammed volt. Ő az, a kit *János* apostol említ: «Én pedig kérem az atyát, és más vigasztalót ad nektek». (14. 16.) A tóra és az evangélium sok helyén van róla szó, de ezek hamisítók által kitöröltettek. Neki csodákra nem volt szüksége, mert egész tana csoda volt.

A harmadik tétel a Koránról szól, mely 609-től fogva 23 esztendőn át adatott Mohammednek. A negyedik tétel szól az angyalokról, a kik nagy szerepet játszanak; ha a mohammedán minden ima után elébb a jobb, aztán a bal vállon áthajtja fejét, azért teszi, hogy üdvözölje a két angyalt, a ki fölírja a jó és a rossz cselekedeteket. Az ötödik tétel szól Isten változhatatlan végzéseiről. Ebben gyökerezik a mohammedán fatalizmus. A hatodik a végső dolgokról: Az ítélet napján ismét megjelenik Jézus, és ő fogja az egész világot az iszlamra téríteni. Az angyalok tárogatójának első hangjára az élők meghalnak, a másodokra föltámadnak a holtak. Borotva-élű hídon mennek az igazak a paradicsomba, a gonoszok lezuhannak. Mindenkinek jó és rossz cselekedetei mérlegre kerülnek. A paradicsom a legérzékibb színekkel van festve.

E tanulmányok befejezése után a törvénytudományokra kerül a sor. Ezek ismét két részre oszlanak: Az öt szent parancsolat és azután a világi jog. A szent parancsolatok: «1. olvasd a Koránt; 2. naponkint ötször imádkozzál; 3. adj alamizsnát; 4. Ramazán havában böjtölj, míg a nap az égen áll; 5. leg-

alább egyszer életedben zarándokolj a mekkai kaábához». A böjtöt igen szigorúan tartják; a legbuzgóbbak még nyálukat sem nyelik le. Minthogy a mohammedán év holdév, tehát a valóságosnál 11 nappal hosszabb, 33 esztendő alatt a Ramazán átmegy minden évszakon, a szomjúzás miatt pedig a forró szakban igen terhes. Éjjel azonban gazdag lakomával kárpótolják magukat a hívők. De a böjtnél, valamint a mekkai zarándoklásnál járja a felmentés, illetőleg a helyettesállítás. A szultán, mint a kinek igen sok a fontos dolga, helyettes által böjtöl, a kire szigorúan ügyelnek és a ki aztán a Ramazán után kezdi a maga böjtjét. A Ramazánt a kis Bajrám ünnepe fejezi be. A nagy Bajrám az a nap, mikor a zarándokok a kaábánál áldoznak, és ez az év utolsó havába esik.

Végre következik a világi jog. A Koránban bőven vannak magán- és büntetőjogi tételek, egészségügyi rendőrség és politika. Állam és egyház egy. Ez következik a szemitának theokratikus hajlamaiból. A szemita lényegileg nem ismer el más autoritást, mint az istenit.

A jogtudomány eloszlik az alaptörvényekre és a következtetett tételekre. Ezenkívül a döntvények egy gyűjteményét képezik a fetvák, nagy jogtudósok ítéletei.

E főtudományokon kívül még logikát, rhetorikát és prozodiát adnak elő. A természettudományok az arab tudományból úgyszólván teljesen kivesztek. Újabban európai alapokon kezdik művelni a mathezissel együtt.

Mind e tudományokban a tanár tételről-tételre olvassa a Koránt vagy az illető könyvet, például a fetvák gyűjteményét, és minden tételt commentál. Ha aztán a tanuló minden tételt betéve tud és commentálni is tudja, akkor az ő könyvébe beírják az «igazé»-t, az engedélyt, hogy ő is tarthasson előadásokat.

Az egész egyetemi szellem és élet élénken emlékeztet a scholasticusokra, a mint hogy a kelet általán a megkövesült

középkor és a mi középkorunknak sokban még mindig eleven tükre. Ők megmaradtak annál, a mit mi akkor többnyire tőlük tanultunk és vettünk.

Távozásunk előtt végig látogattuk a rivakokat, a vakokét is, mert e szerencsétleneknek külön rivakjuk és külön mestereik vannak. Csak a moghrebinekébe nem mehettünk, mert a fanatikus marokkóiak vad kiáltozással és fenyegető mozdulatokkal tiltakoztak belépésünk ellen.

V.

LÁTOGATÁS A KHEDIVNÉL.

Az uralkodó család. A khediv.

Az arab szolga a főkonzul fogatját jelentette és mire a «Hôtel du Nil» előtti szűk sikátorból kiléptem a Muszkiba, a szokottnál még sűrűbb tömeget találtam a bejárat előtt. A vendéglő előtt ácsorgó népség a fogatot bámulta, sejtván, hogy rendkívüli alkalomból jelent meg ily díszben. Nagy feltűnést okozott a magyarba öltöztetett kocsis; de nemcsak magyarba öltöztetve, hanem valóságos magyar ember is volt; mint fiakeres élt néhány esztendeig Kairóban, mielőtt főkonzulunk szolgálatába állt. Mellette a keleti pompával kiállított és felfegyverzett kavasz ült; a kocsi ajtajánál a nem kevésbé díszes kengyelfutó várakozott. Az alkirály látogatására mentünk.

A keleti történelem egyik legjellemzőbb epizódja, hogy mikép jutott uralmához a jelenlegi dynastia és mielőtt meglátogatnók az unokát, érdekes lesz, néhány szót szólni a dynastia alapítójáról.

Kavalán, az európai Törökország egyik jelentéktelen városkájában élt egy aga, az útfelügyelők főnöke. 1769-ben fia született, *Mohammed Ali*, a kinek bölcsőjénél alig énekeltek arról, hogy nagy arab birodalmat fog alapítani, hogy merész és szerencsés törekvéseiben közel fog ahhoz járni, hogy a sztambuli szultántól magához ragadja az egész mozlím világ

fölötti főuraságot, a khalifátust, vagy hogy legalább zászlója körül tömörítse az egész arab fajt, megindítson egy újabb arab elevatiót, melynek világtörténelmi hordereje egyenesen kiszámíthatatlan lett volna.

Mohammed Ali megnőtt, bimbási, kapitány lett és e mellett egy kis dohánykereskedést is folytatott. Midőn a törökök és angolok egyesült, hosszas erőfeszítéseinek végre sikerült az elhagyatott francia sereget kiűzni Egyiptomból, Mohammed Ali is ott harczolt és midőn később a mameluk-beyek és a törökök között újult meg a harcz, ő már egy albán csapat élén állott. Ettől fogva nyíltan az egymást követő gyöngé basákkal, titokban a garázdálkodó mamelukkokkal tart, igyekszik, hogy a két ellenfél egymást tönkre tegye, nyílt csatában cserben hagyja urát, Kuszruf basát, és midőn a győzelmes mamelukok ezt fogságba ejtik, egymaga megveri őket és egy utcai zendülést, mely 1805. aug. elején a fényes porta által küldött új helytartó, Kursid basa ellen kitör, ügyesen felhasznál arra, hogy saját magát kiáltassa ki a kairói nép által helytartónak. A porta a hatalmas alattvalót nem meri bántani, az angolok beavatkoznak ugyan, mert kereskedelmi érdekeiket féltik az erélyesen kormányzott Egyiptomtól, de Mohammed Ali által a mamelukok segítségével kétszer megverve és a napoleoni hadjáratok által is szorongatva, 1807-ben végkép visszavonulnak. Maradnak a még mindig hatalmas és veszélyes mamelukok. 1811 márczius 1-re 480 mameluk-főnököt hív meg Mohammed Ali tanácskozássra és békeünnepélyre, és adott jelre valamenynyit leöletti. Együttal hasonló parancsot kapnak a tartományi mudirek, és a levágott mameluk-fejek százával érkeznek Kairóba, hogy a többiek mellé a czitádella bástyáira karókra tűzve hirdessék, hogy Mohammed Ali Egyiptom ura.

Mindezt kivihette, támaszkodva egyfelül a hű albánokra, másfelől a népre, melyet mamelukok és törökök egyaránt sanyargattak és zsaroltak.

Taufik basa.

Ezalatt nagy lázadás tört ki Arabiában; Abdel-Vahab követői, a vahabiták, a kik Arábia hozzáférhetlen északkeleti részében maig is tényleg fönnálló birodalmat tartanak fenn, az iszlám eredeti tisztaságának zászlója alatt voltaképen arab nemzetiségi mozgalmat indítanak a török uralom ellen.

Stambulban ravaszul kigondolják, hogy a derék, hatalmas és hű egyiptomi basát kell a vahabiták ellen küldeni. A kettő közül egyik, de talán mindakettő is odavész és ez mindenképen tiszta haszon. A derék, hatalmas és hű Mohammed Ali két győzelmes hadjáratban megveri a vahabitákat, de mivel az alatt, hogy Arabiában járt volna, *II. Mahmud* szultán *Latif-Agát* küldi Egyptomba basának, vissza siet, *Latif-Agát* elfogja és lefejezteti; hanem így elintézvén a felmerült félreértést, marad nem kevésbé mint azelőtt derék, hatalmas és hű. Sőt midőn kitör a görög forradalom, elküldi a szultán segítségére fiát, az Arabiában is győzelmes *Ibrahim* basát és pedig már egészen benszülött hadsereggel, mert az alkalmatlanoknál kezdő albánokat elküldte Nubia ellen, hadd vesszenek oda.

Az európai hatalmak 1827-ben tönkre teszik Navarinnál a török hajóhadat, de *Ibrahim* még egy esztendeig győzhetlenül áll Moreában és csak az atyja és az európai hatalmak által kötött külön alku után vonul ki. Mohammed Ali tehát már mint külön hatalom traktál.

Miután 1828—29-ben a porta megveretett Oroszország által, a derék, hatalmas és hű alattvaló végre elérkezettnek látja idejét, hogy rendbe hozza régi számláját a szultánnal. 1832-ben *Ibrahim* basa benyomul Syriába és egy esztendő múlva Kis-Ázsia közepén áll. Csak az európai hatalmak közbelépésének köszönhetette a porta, hogy megmenekült avval, hogy Syriát hűbérbe átengedte a győztesnek. 1839-ben a szultán újabb kísérletet tesz, hogy megszabaduljon a hatalmas alattvalótól, a ki ez alatt Arábia nagy részét is uraságába kerítette.

De az *Euphrat* és *Aleppo* közti síkságban a török hadsereg június 24-én megsemmisül, egy pár nap mulva *II. Mahmud* meghal, *Ahmed* kapudán basa pedig az egész török hajóhaddal átmegy. az iszlám legújabb győzelmes hőiséhez.

Az európai hatalmak azonban nem engedhetik meg, hogy oly életrevaló és harczias faj, mint az arab, tömörítve oly nagy szervező kezében, mint Mohammed Ali, új lendületet adjon a török kézben már-már lehanyatló iszlámnak. — Osztrák-angol hadak szállják meg Syriát, angol hajóhad az egyiptomi partokat. Mohammed Ali, kénytelen békét kötni, de az 1841 jul. 1-jén kelt fermánnal ő és utódjai elismertetnek egyiptomi alkirályoknak és innenfogva, eltekintve a 60,000 zacskónyi tributumtól, csaknem függetlenül kormányozzák Egyiptomot.

E rendkívüli férfinak dédunokája a mostani khediv, *Mehemmed Taufik* basa. A mi látogatásunk idején ő fensége még egészen újoncz volt a trónon, melyet atyjának, *Iszmail* basának 1879 elején történt trónvesztése folytán foglalt el. Mert e mesés országban az erőszakos változások ügylátszik sohasem szünnnek meg. *Iszmail* basa, ki mint a lapokból tudjuk, közelebbről Magyarországon, egyik gróf Eszterházynál is tartózkodott, csaknem oly fontos tényező volt az újabb Egyiptom történetében, mint maga Mohammed Ali. Már ez sokat tett az ország gazdasági kutforrásainak megnyitására, a földművelés és ipar fejlesztésére és ebbeli sikeres működése magyarázza főképen, ha Egyiptomot a keleten és saját magát Egyiptomban oly hatalmassá tudta tenni. Midőn Mohammed Ali erős szelleme élete nagy izgalmainak áldozatául esett és 1848-ban megőrült, második fia, *Ibrahim* basa követte az alkirályságban és követte működésében is. De egy esztendő alatt mind a ketten meghaltak, és az uralom Mohammed Ali első fiának, a vahabita hadjáratban meghalt Tuzun basának fiára, *Abbasz* basára, szállt. Az egész dynastiában ez volt az egyetlen, a ki mitsem tett Egyiptom érdekében, sőt az anyagi

romlás felé kezdte vezetni az országot. 1854-ben meghalt, állítólag nem egészen természetes halállal. Egyiptomban szoktak előfordulni az állam érdekében halálesetek, melyekről sohasem lehet konstatálni, vajjon természetesek voltak-e, vagy jött-e valaki a természet segítségére. Utódja, Mohammed Ali negyedik fia, *Szaid* basa, erélyesen vette fel újra elődjeinek Egyiptom gazdasági emelésére irányzott működését. Egyebek közt alatta indultak meg a vasutak, az ő hathatós és áldozatkész pártfogása alatt kezdeményeztetett a Suez-csatorna. De a ki nagy stylummal és roppant erélylyel emelte Egyiptomot, az az 1863-ban uralomra jutott *Ismail* basa, Ibrahim basa fia volt. Újabb vasutakat, csatornákat, zsilipeket, pósta- és távirda-hálózatot teremtett, a Suez-csatornát, az európai tudomány kutatásait úgy az egyptológiában mint Afrika földrajzi fölvilágosításában, pazarúl támogatta. Kairóban új városrészeket emelt, melyek a világ bármely fővárosával vetekedhetnek, a beduinok rablását fékezte, országának határait Nubiában és Szudánban szerencsés hadjáratokkal messze kiterjesztette. Ünnepeit a Suez-csatorna megnyitása alkalmával bámulta az egész világ. 1873-ban új fermánt eszközölt ki, melyben a fényes kapú megadja az engedélyt, hogy változtassa meg házában az örökösödési rendet a keleti senioratusból az elsőszülöttségre, teljes függetlenséget ad igazgatásban és igazságszolgáltatásban, megadja az idegen hatalmakkal való szerződés-kötés, a pénzverés és a kölcsönkötés jogát, stb.

De ennek a fényes éremnek megvan a maga hátlapja is. A hűbéradó felemelkedik 133,635 zacskóra, azaz mintegy hét millió arany forintra. A hasznos beruházások nem kevésbé mint a fenyűzés, mely keleti is, párisi is, zavarba ejtik a pénzügyeket; az egyiptomi lebegő adósságok kimutatásában ma is szerepel még néhány millióval az egyik hercegnő divatárus számlája. Az adó-sróf nagyban dolgozik. Egyszer kihirdetik, hogy a ki előre megfizeti a jövő évi adót is, annak hat eszten-

deig nem kell fizetni. Sokan belemennek az előnyös üzletbe, de azért tovább is folyton megveszik rajtuk az évi adót. Nem kevésbé dolgozik az adósságcsinálás szivattyúja és pedig óriás uzsorakamattal. Végre az angol és a francia hitelezők nevében beavatkoznak a hatalmak és mintegy gondnokság alá helyezik *Ismail* basát. Angol és francia biztosok veszik át a pénzügyek kezelését, az egész világ beavatkozik Egyptom kormányzatába, nagyszerű takarékosági rendszabályok kezdeményeztetnek, de egyuttal mérvadó lesz az idegen befolyás, kivált az angol, mely régen úrrá igyekezett lenni a gazdag Egyptomban. Végre midőn a biztosok leszállítják az államadósságok kamatjait, *Ismail* basa 1879 elején elbocsátott katonatisztek zendülését felhasználja, hogy az idegen biztosokat elcsapja és kijelentse, hogy nem engedi meg a kamatleszállítást; az ő és az ország becsülete megkövetelik, hogy a hitelezők meg ne rövidíttessenek, Egyptom elég gazdag, ő, *Ismail* basa, mindent ki fog fizetni az utolsó páráig.

Úgy látszik egy pillanatra, mintha az erélyes és segédeszközeiben kifogyhatatlan férfiú csakugyan emancipálni tudná Egyptomot az idegentől. Autoritása teljesen helyre van állítva. Az emberek tudják, hogy Mohammed Ali legerősebb eszközeitől sem riad vissza, habár ildomosabban is alkalmazza őket. Tudják, hogy a vasuti vonat belerobogott a Nilusba a khediv egyik rokonával, a ki ellenezte az örökösödési rendnek megváltoztatását és hogy egy másik rokon és Nubár basa csak merész ugrással menekült meg hasonló haláltól; a miért a khediv nem is mulasztotta el hálaimákat mondani. Tudják, hogy a mufetis nem rég nyomtalanul eltűnt, miután barátságos látogatásra hívta a khediv egyik falusi kastélyára. Hanem a hatalmak nem veszik tréfára a dolgot. Kieszközik a szultán-nál, hogy *Ismail* basa letétessék és számkiüzessék és így jut fia az uralomra.

Taufik, vagy mint az angolok írják Tewfik basa szelid, szinte

szerény modorú, középtermetű fiatal ember, tökéletes gentleman, az európai valódi előkelőség minden finomságával. Semmisem emlékeztet a keletre, csak a fez és az érdekes halvány-barna arcz, melyet újabban sűrű-sötét körszakál férfiasít. Maga az Abeddin-palota is, melyben lakik, parkozott udvar mögött patkóalakban emelkedve, egészen a párisi díszépületek mintájára van építve és aranynyal, márvánnyal, szőnyegekkel, óriás tükrökkel és selyem-butorokkal egészen párisi ízlésre berendezve. Csak a rácskapu előtt tisztelgő örség és az elkerülhetlen fez a szolgák és palotahivatalnokok fején, emlékeztet, hogy keleti fejedelemnél vagyunk. A nagy előteremből még egy másik termen át vezetett bennünket a szolgálattelvő kamarás az elfogadó terembe, melyben az alkirály már előzékenyen elénk sietett. A bemutatás után, maga mellé ültette vendégeit, szolgák azonnal fekete kávéval és cigarettel kínáltak meg és ezek mellett folyt a társalgás Egyiptomról és Magyarországról.

Az ifjú alkirály feladata igen nehéz. Örködni kell, hogy a jelenlegi gyámkodás, melyet Anglia és Franciaország egy-egy «*commissaire général*» által Egyiptom fölött gyakorol, és pedig annyira, hogy tényleg ezek kormányozzák az országot, az egyiptomi miniszterium pedig az ő végrehajtó közegük, ne menjen át állandósított idegenuralomba, amely felé kivált Angolország által mindinkább tereltetik. Másfelől világos, hogy minden összeütközés az idegen hatalmakkal csak siettethetné Egyiptom önállóságának végleges megszüntetését. A takarékosági rendszabályok őszinte támogatása által igyekezni kell azon állapotok megszüntetésére, melyek az idegen gyámkodásra ürügyül szolgálnak. De másfelől világos, hogy épen e takarékosági rendszabályok korlátozzák az alkirályt azon eszközökben, melyekkel az ország önállóságát biztosíthatja, mert megvonják tőle a jövedelmek fölötti rendelkezést és minimumra szorítják a haderőt. Egyiptom csak arra szoríthatja számítását, hogy a takarékosági rendszabályok, támogatva az ország dús, termé-

szetes segélyforrásai által, el fogják érni céljukat és hogy ha majd rendezve lesznek a pénzügyek, a hatalmak féltékenysége, Franciaországé Angliával, az emelkedő Olaszországé Franciaországgal szemben, lehetővé fogja tenni, hogy Egyiptom visszanyerje előbbi positióját. *

Az alkirály után felkerestük a ministeriumok egy részével együtt ugyane palotában elhelyezett miniszterelnököt, *Riaz* basát is, kihez Mehemmed Feridum bey t. barátomtól, a budapesti ottomán főkonzultól volt ajánló levelem.

* E sorok még az 1882-iki válság kitörése előtt íratlak, de abban is igazolásukat találják.

VI.

KAIRÓI MAGYAROK.

Egyiptom fővárosában az idegenszerű világ varázsa oly megragadó hatalommal bír, annyira lebilincseli az embert, hogy rövid tartózkodásra érkezett vendégnek alig lehet kedve annak ápolására, a mit európai fogalmak szerint a szónak szűkebb értelmében társaságnak nevezünk: látogató jegyekkel házalni, napról napra estélyeket látogatni. Pedig az európai társaság Kairóban sokkal előkelőbb, mint különben bárhol a keleten; de fehér asszony elég van Európában, nem azért jöttem ide. Mindazonáltal volt Kairóban egy kis társaság, melyet mindig örömezt látogattam, a magyar. A tömérdek új benyomást és jelenséget rokon elemekkel megbeszélni, idegenek között néha otthon lenni, emberekkel közlekedni, a kik Magyarországon is, itten is otthon vannak: a legnagyobb jótétémény az útasra nézve; minden élvezetet megkettőztet, gyorsan megérthetővé teszi azt, amit magára hagyatva az ember talán egy egész könyvtárból sem tudhatna meg. E részben elegendő hálával nem lehetek kairói magyar ismerőseim iránt és illő, hogy megemlékezzem róluk, a kiknek annyit köszönhetek abban, a mit Egyiptomról és Kairóról írhatok.

A Hotel de Nil roppant vendégasztalánál az állandó elnökség egészen magyar volt. Azt hiszem, hogy akkori főkonzulun-

kat, Schäffer lovagot, a ki azóta Washingtonban mint követ képviseli monarchiánkat, bátran a magyarok közé számíthatom. Először is azért, mivel Magyarországnak is hivatalos képviselője és mint ilyen azon diplomaták egyike, a kik a dualismusból eredő kötelességeiket nem csak készséggel, de örömesteljesítik és Magyarországnak és a magyaroknak érdekeit határozatosan támogatják. Schäffer lovag továbbá sokáig élt Magyarországon, ismeri és szereti a magyar népet és nyelvét, és szolgálait, a mi Kairóban képzelhetően ritkaság, magyarosan öltözteti. Azelőtt Chinában volt és már ottan követi ranggal bírt, mely címét azonban kairói állásában nem használhatta, miután a nemzetközi szokás Egyptom számára követeket még nem enged meg, és a nyugati hatalmak csak újabban gondolnak e korlát megszüntetésére. A főkonzul mellett még több magyar ember ült: a budapesti főpolgármester fia, Ráth Imre, nagyreményű fiatal ember, a ki a bécsi keleti akadémia tanfolyamának elvégzése után a kairói főkonzulatushoz jött, a hol éveken át működött. Azóta már őt is áttették a nagykövetséghez Konstantinápolyba. Kairóban nem csak a hölgyvilágnak volt kedvence, hanem alapos műveltsége és buzgó igyekezete által a diplomatiai és hivatalos körök rokonszenvét és becsülését is kivívta. Ott volt továbbá báró Weisz Károly, régebben Magyarországon képviselő, a ki már több éven át Kairóban telel és idejét főképen az arab művészet, kivált az építészet, tanulmányozásának szenteli. A bazárok összes kereskedőivel egészen barátságos viszonyban él és ritkán hatolt be valaki oly gyorsan egy idegen népnek szellemébe, mint ő az arab és az egyiptomi népébe. A környék és a viszonyok tanulmányozásában főképen ő volt szíves és megbecsülhetetlen kalauzum.

A kairói idegenek telepének egyik legtiszteltebb tagja báró Révay Ferencz volt, a bőkezű magyar mágnás, a kit noha ott-hon ép oly visszavonultan élt, mint itten, az egész ország ismer azon nagybecsű műkincsekről, melyekkel nemzeti muzeumun-

kat megajándékozta. Kairónak hosszú éveken át elmaradhatatlan vendége volt.

Az egyiptomi főváros másik állandó lakója Korizmic úr, a nemzetközi vegyes bíróság magyar tagja. 1876-ig Egyiptomban épen úgy, mint a porta fensőbbsege alatt álló valamennyi tartományban a capitulatiók szabályozták az idegen alattvalókra nézve az igazságszolgáltatást. Az európaiak tehát az országos joghatóság alól teljesen el voltak vonva és ügyeikben az illető consul ítelt saját hazájuk törvényei szerint. Azon körülményből, hogy az országos bíróságok mellett 17 konzuli bíróság működött és sohasem lehetett tudni, hogy miféle törvények szerint fog valamelyik ügy eldöntetni: természetesen a legnagyobb hátrányok keletkeztek az üzletre és forgalomra nézve. Így tehát a hatalmak elfogadták az akkori miniszterelnöknek, Nubár basának, javaslatát, mely szerint újon felállított vegyes bíróságok hivatvák az idegenek és benszülöttek, valamint a különböző nemzetiségű idegenek közti ügyekben az olasz-francia jog alapján kidolgozandó törvények szerint ítélni. A khediv és az állam idegenek ellen ezen bíróság elé viszik pöreiket, s ilyen bíróságok első fokban léteznek Alexandriában, Kairóban, Iszmáiliában és mint vándorbíróságok Suez-ben és Porte-Saidban. A másodfokú törvényszék Alexandriában mint a legfontosabb kikötő városban székel. Ezen bíróságok benszülött és külföldi bírákból állanak. Az utóbbiakat a khediv az illető kormányok előterjesztésére nevezi ki. Így Magyarország részéről Korizmic László, akkori osztálytanácsos az igazságügyminiszteriumban, delegáltatott a kairói törvényszékhez. A törvénykezési nyelv az arab, a francia és az olasz. A consuláris bíróságok most már csupán saját alattvalóik közt ítélnek, ezek közt is csak földbirtokot illető ügyekben. A nemzetközi bíróságok csupán próbakép csak öt évre állítottak fel, de oly kielégítően működnek, hogy kétségtelenül állandósíttatni fognak.

Last not least: akkorában a legfontosabb személyiségek

egyike Kairóban, Blum basa, ki olyan regényes carriert csinált, aminő már csak a keleten lehetséges, de európai műveltségével, európai szorgalmával csinálta.

A Pesten született fiatal Blum mintegy évtized előtt, a krach előtti rózsás üzleti korszakban, került bankügyekben Egyiptomba. Fényes tehetségei által az ottani pénzvilágban gyorsan kiváló állást szerzett magának és midőn az egyiptomi kormány pénzavarainak közepette szükségét érezte annak, hogy szolid és szakértő férfit nyerjen meg pénzügyi igazgatásának, ő is az államszolgálatba lépett. 1879-ben a 36 esztendő fiatal ember már Egyiptomnak pénzügyminisztere és egyik legkiválóbb államférfia volt. Az egyiptomi pénzügyek rendezésében nagy és eredményes tevékenységet fejtett ki, és Egyiptom jövője első sorban pénzügyi kérdés. Blum basa természetesen a kairói társaságban kiváló állással bír és ha az Iszmailia külváros legszebb kertjei közt fekvő palotájában esténként szeretetre méltó nejjével vendégeit fogadja, az ember azt lehetné, hogy kizárólag csak a társaságnak él. Ilyenkor kis leánya néha magyar dalokat énekel a zongora mellett és az ember akár Magyarországon képzelheti magát.

VII.

FANTAZIJA.

Mi a fantazija? — Rhapsodok. Énekesek. — Az ének és a sémiták. — Az utcai előadások és a köznép. — A tánczosnők.

A sémita nyelvészetben kevésbé jártas is sejti, hogy ennek a szónak, hogy «Fantazija» aligha arabus az eredete. Olasz-francia kifejezés, mely azonban olyan honfiúsítást nyert az arab nyelvben, hogy ma már talán a Közép-Arábiában tanyázó vahabíták is azon a hiten élnek, hogy magának a prófétának nagyapja sem használt más kifejezést, mihelyt arról akart beszélni, a mi az arabok apraja-nagyja előtt a társas multság legmagasabb foka, úgy a népes nagy városokban, valamint a sivatag elhagyatottságában.

Hogy micsoda a fantazija? A fantazija minden mulattató mutatvány és előadás. Annyiban ösztönszerű elmésségükkel fogták fel az arabok az idegen szó eredeti értelmét, hogy minden olyan szórakozásra alkalmazzák, melyben a fantázia főszerepet játszik. Mikor a khediv a mi trónörökösünk tiszteletére fényárral világította ki a világ legszebb sétaterét, az Ezbekiét, és a színpompás ragyogó tűzijátékok vulkánja ragyogott fel az egyiptomi mennyboltozat felé, és a sűrűn fátyolozott háremszépségek és a tenger nép számtalan katonai zenekarnak harsonáit hallgatta: akkor ez egy nagy «fantazija» volt. És ha a sejk-el-beled, a falu bírójának födetlen földkunyhója előtt pipaszóra

összegyűlnek a fellahimek és a vándor rhapsod, egyenes utódja azoknak, a kiktől tanultak a provencai troubadourok, mesélni kezd Harun-al-Rasid nagy kalifáról, Bagdad városában viselt dolgairól, a ma sem feledt ezeregy északáról, vagy *Biharsz*, az egyiptomi nagy mameluk-szultán csodás hadjáratairól, — ez is fantazija. És ha a kávé bódében minden elnémul és csak a nargiléh gurgulázik, mert eljöttek az énekesek és egy egyszerű tamburin és fel kókuszdióhéjra feszített két hűrből álló kezdetleges gitár mellett rákezdték méla orrhangokon egyhangú «végtelen dallamú» nótáikat, akkor ez a fantaziják egyik legkedvesebbike; és megtörténik, hogy ilyenkor még az utcai beretvás is megfélekedezik a már beszappanozott koponyáról, ennek tulajdonosa pedig, a ki a kellemest a hasznossal akarja összekötni, és a kávé mellett beretváltatja magát, élénk kiáltással kénytelen figyelmeztetni, hogy tar koponyájára rászárad a drága szappan.

Az arab nem farsangol, nem tánczol, legfelebb tánczoltat, színháza nincs, kártyázni és ostáblázni nagyon szeret, de ez mégis csak a nagyobb városokban járja és drága multság is lehet, nem is mindenkinek való. De élénk természeténél fogva nagyon szeret mulatni, vagyis, inkább nagyon szereti, ha mulattatják; mert mulatsága inkább passzív mint aktív és minden mulattatás iránt fölötte hálás; egyszerű gyermek természetét a legegyszerűbb eszközökkel is ki lehet elégíteni, el lehet ragadtatni. Ezért bolondja a «fantazija» minden nemének és ha másképp nem kapja, csinál maga magának. Sehol sem hallottam annyit énekelni, mint az arabok közt. Nem hiába van annyi zsidó nagy zeneszerzőink és énekesünk között: az ének határozottan sémita mesterség. Hiszen a Provence troubadourjai is a móroktól tanultak. Más népek énekelnek alkalmilag. A sémita mindig énekel. Csak tessék vigyázni az igazi telivér talmud-zsidóra, mihelyt nincs semmi dolga, elkezd dúdolni. Az arab eleiktől és az arab sivatagokból magukkal hozott éneklő kedvet nem

veszítették el a zsidók kétezer esztendő s nyomor és üldözés közt sem, és a ki vénségtől nem bírja magát és már a sír szélén áll, még az a zsidó is csöndesen dúdolgatva rázogatja hosszú szakállát, ha egyéb dolga nincs, ép úgy mint ezredíziglieni cousinje, a tekintélyes Seik-el-beled.

Keleten minden énekszó mellett megy. A százféle utcazi vándor kereskedő énekelve dicséri holmiját. A hordár, a munkás, a kőmives énekszóval könnyíti keserves dolgát. Az evezősök, kivált veszélyes, szirtes, hullámos helyeken, az énekszó tactusával tartanak szigorú rendet, és ha például nagy terhek emelésénél közös nagy és egyidejű erőfeszítésre van szükség, akkor is valamely énekelt versnek egyik szava adja a jelt. Méla, csendes, egyhangú orrhangok mindez énekek, a mi fülünknek alig megkülönböztethető dallammal, leginkább az oláh vásári koldusok énekére emlékeztetők, — a zenefaj kétség kívül egy és ugyanaz a keleti zene — a szavak többnyire inkább csak lazán összefüggő, egyes fogalmakat, mint eszméket fejeznek ki, mint nálunk is az egyszerű népies gyermekversekben. De ha az ifjú tudós tudományát tanulja, a Koránt olvassa, ha imádkozik, akkor is — épen mint a mi zsidóink is — így énekelve és felső testét hajlongatva teszi.

De ez nem az igazi «fantazija». Az igazi «fantazija», az igazi élvezet mégis az, mikor ő csak néző és hallgató.

Ritkán mentem át a kairói czitádellára vezető főut mentén fekvő nagy Rumili-téren a nélkül, hogy ujjongó népcsofódületre ne akadtam volna. Itt is fantazija járta, még pedig a legnépiesebb. Egy öreg ember egy fiatallal és egy fiúgyerekekkel produkálták magukat tág körben, melyet a körülöttük guggoló nézők, az első sorokban többnyire fátyolos asszonyok és gyermekek képeztek. E benső kört aztán sűrű tömeggé egészítették ki a piacon ácsorgó emberek és jövők-menők. Lárma, ütlegek, földhöz vágás képezték a mutatványok javát, kísérve versek és énekek által, melyek megannyiszor hangos hahotára ragadták

az érdeemes közönséget, de melyeket tisztességben a legtisztességtelenebb európai társaság hangja fölülmúl. És úgyszólván minden szakasznak oly jelenet volt befejező tetőpontja, melyről keveset mondok — mert többet mondani úgy sem lehet — ha azt mondom, hogy naiv fesztelenségében fölülmúlta Aristophanes legmerészebb színpadi jeleneteit is. — A nagy görög vígjátékíró a színpadra hozott úgyszólván mindent, a mi nő és férfi közt történhetik. Ezek az utczai komédiások, kik közt a mohammedán fogalmakhoz képest nő úgy sem szerepelhet, egy lépéssel tovább mennek és a specziális ázsiai bűnökkel mulattatják közönségüket; nők és gyermekek a legnagyobb fesztelenséggel frenetikus tapssal és ujjongással fogadják a mutatóványokat, melyek nálunk talán még a legféltelenebb és legromlottabb társaságban is csak undort keltenének. És ezen nők közül mindenik mélyen elfátyolozza arcát és szemérmét sértené, ha idegen férfi látná vonásait. És azért ezen gyermekek legnagyobb részéből mégis egészen tisztességes emberek lesznek. Hanem ez a bizonyos tekintetben állandóan gyermekkorukat élő népek naivitása, ez a déli vér és felfogás, a mieinktől alaposan különböző erkölcsi fogalmak, ez a keleti sans gène, mely mindabban a végtelenig megy, a mit szigorú és akkor aztán szinte áthághatatlan szokások sem korlátoznak. Az ottani szokások pedig egészen mások, mint a mieink.

Hogy ezek a mutatóványok a sok tekintetben európaiosított Kairóban is szabadon, nyilvános utczán járják, míg a khedivek rendőrsége az egykor híres utczai tánczosnők mutatóványait már régen betiltotta, ez is az európai fogalmakkal meg nem magyarázható keleti jelenségek közé tartozik, ha csak az nem a magyarázata, hogy a kairói utczai nép annyira ragaszkodik e multságához és oly jogot tart hozzá, hogy a keleti uralkodók mindenhatósága sem mer hozzányulni.

Igen, a kairói utczai tánczosnők egykor híresek voltak, de ez a művészet, — valamennyi fantazija közt az, mely

leginkább megérdemli a mi fogalmaink szerint is a művészet nevét, — kiveszni indúlt. Azt mondják, hogy messze Felső-Egyiptomban még talál az ember igazi ilyen művésznöket. Kairóban nem tudták magukat tartani, mióta eltiltattak az utcái fellépéstől, melyben rendes és elégséges kerestetet talál-
tak. Arra várni, hogy egyes házakhoz meghívassanak, igen bizonytalan kenyér, és ritkán van valakinek kedve annyit fizetni, mint a mennyit a gyűjtötányérral egy nap alatt az utcán összeszedtek.

Kairóban ma már tehát csak rejtve, és degradálva él ez a művészet. Hogy mégis lássak belőle valamit, szívesen fogadtam egyik ismerősöm ajánlatát; nagyon dicsért egy felső-egyptomi leányt, ki e művészetet nagy ügyességgel, bár csak mellékesen, kivételesen gyakorolja. Többed magunkkal kerestük fel. A legrosszabb városrészek egyikébe kellett mennünk. A szűk utcák az eléhaladott esti órák daczára tele voltak élénk néppel, többnyire arabok, de számárháton itt-ott európai látogatók is. A szűk ajtóknban különböző korú asszonyok és lányok, — ezek már mind fátyol nélkül — guggoltak a parázs-szal telt üst körül. Olyan volt a temperatura, mint nálunk kellemesen hűvös nyári estén, de a szegénykéeknek ez szigorú téli idő volt, fáztak a szabad levegőn könnyű ruháikban és dideregve melegítették kezüket-lábukat az izzó parázon. Volt köztük mindenféle színű és fajú; lapos orrú, buta arcú szerecsen, fekete bőre mellett is szabályosan szép, szelid abessyniai, sárga arab, fehér finom cserkesz, buja török. Bizonyosan voltak köztük a közelebről felozlatott alkirályi és hercegi háremekből valók is.

Ilyen szűk ajtóból sötét, keskeny folyosóba, innen még sötétebb, keskenyebb lépcsőn felbotorkálva, alacsony dísztelen szobába jutottunk, melyet kezdetleges olajlámpa világított. Az ablakok finoman faragott sűrű farácsozatán befújt az esti szellő. Elhelyezkedtünk a falakat körülfutó szőnyeggel borított üléseken, melyek az egyedüli butorzatot képezték, míg a fiatal

szerecsen lány, ki bennünket felvezetett, a művésznő után ment. Megvallom, némi zavarba jönnék, ha le kellene írnom az öltözeteket, melyben mindketten nemsokára beléptek, de bizony nem a leírandók sokasága ejtene zavarba. A szerecsen lány leült és a lába közé vett egy nagy fazekat, melynek feneké ki volt ütve és melynek tetejébe hártya volt kötve. Ez volt az egyszerű hangszer, ezen verte kezével az ütemet a lassú bús nótához, melyet énekelni kezdett. A másik, tiszta arab vér, sárga, de ritka szép, büszke alak és arcz, fekete hajjal és lobogó fekete szemmel, álla és melle indigókék pálmalevelekkel tætovizva, elkezdett egy tánczot, melyet csak a csárdáshoz hasonlíthatok. Még összébb szorúltak a mozdulatok, de még nagyobb volt a folyton fokozódó hév. Méla arczczal kezdett egy pár egyszerű lépést, és nem a lépések lettek féktelenebbek, hanem minden izomnak egy sajátságos, eleintén alig észrevehető, majd gyors és szakadatlan rezgésre emelkedő rhythmicus remegése, kigyózó nyújtózkodások és hajlongások által kísérve, emelkedett a páratlan extasisnak oly hőfokáig, mely a finom és erőteljes arczban majd olvadó öntudatlanságban, majd vad szenvedélyben tükröződött, úgy hogy szobrász a legszebb leányminták egész sorát vehette volna plasztikus állásairól, arczának kifejezéséről.

Hanem azért a fáradság minden jele nélkül nyugodtan, mosolyogva ült lábainkhoz, miután az érzéki elragadtatás legnagyobb fokával befejezte tánczát.

VIII.

SIVATAGI KIRÁNDULÁS.

A sivatag. A Mokattam. A kövült erdő.

A legnagyobb ellentétek szoros találkozása — antiquitás és modern civilizáció. sivatag és buja élet —, ez az, a mi oly csodálatossá teszi *Egyptomot*. Ez ellentétek közt csodás hatásban a legnagyobbak egyike, hogy Kairót, a kincsektől ragyogó, élettől pezsgő várost és buja virányait minden oldalról közvetlen szorongatja a fenséges, aranyos, de néma, élettelen sivatag. Hiszen Egyptom voltaképen nem egyéb, ha csak a lakható termőföldet vesszük számba, mint a Nilus hosszas-hosszú völgye összeszorítva két sivatag közé, úgy, hogy egy, legfőlebb két mértföldnél sehol sem szélesebb. Csak Kairótól fogva, a honnan a tenger felé mint legyező ágai a központból kezdenek terjedni a Nilus ágai, hogy a gazdag Deltát képezzék, szélesedik az ország. A khediv területe 67,500 □ mértföldre terjed, igaz. De ebből az, a mi lakott és civilizált termőföld, ha csak a tulajdonképeni Egyptomot vesszük, a még vadon *Szudán* és a még vadonabb egyenlítői tartományok nélkül, nem több, mint 554 □ mértföld, melyből 310 jut a Deltára, 244 az egyiptomi Nilus-völgyre és a vele közvetlen kapcsolatos *Fayum* oázisára. Míg tehát az egész terület az egész orosz birodalom két harmadával egyenlő, a vadonok és sivatagok nélkül leolvad Belgium nagyságára, kihúzva 120 mértföldnyire *Chartumtól Alexandriáig*.

Legfőlebb a nyugatra eső lybiai sivatagnak, a *Zahara* e legkietlenebb részének termékeny és lakott nagy oázisai számíthatók még e területhez: *Vad-el-Kharge*, a régiéknél «oasis major», *Vad-el-Dachle*, *Farafra*, *Sziva* (a régiéknél a híres «Jupiter Ammon»), *Vad-el-Barije* (oasis minor). De ezeknek az oázisoknak, melyeket csak 3—16 napi sivatag-útazás után lehet elérni, már minden tekintetben külön existenciájuk van és csak politikailag számíthatók Egyiptomhoz.

A lybiai sivatag a Nilus balpartján mintegy mértföldnyi széles zöld környezetet enged Kairónak, és csak azon túl emeli föl sárga sziklabástyáit. De a jobb parton, a melyen a város maga fekszik, az arábiai sivatag közvetlen a városfalakig szorongatja Kairót. Csak északnak mutatkozik a fejlődő Delta zöldje. Keletnek a kalifák és a mamelukok sírjai már a sivatag homokbuczkái közt állanak, a sírboltok és temetkezési mecsetek e két fantasztikus csoportja között a sivatag előörse, a *Mokattam* egész a városig tolja szikláit, úgy, hogy a fellegvár és Mohammed Ali alabástrom mecsetje már ezeken áll, a város déli részei pedig, *Ó-Kairó*, *Maszr-el-Atika* és az ősrégi *Babylon*, már egészen a sivatagtól vannak körülvéve.

Természetes tehát, hogy erről az oldalról ismerkedik meg az idegen legelőször a sivataggal. A lybiai sivatag széleit fölkeresni úgysis gyakran van alkalma, ha az *ősi Egyiptom* emlékeit akarja meglátogatni.

A «győzelem kapuján» — «*Báb-el-Naszr*» —; a város északkeleti sarkán lovagoltam ki arab vezetőmmel, szélmalmok és a kalifák sírjai közt már magas homokbuczkákon fel és le, míg a sivatag egy valóságos kapujához értünk: balra, északnak a «*Dsebel-el-Ahmar*» — a vörös hegy —, egy vasoxydtól vörhenyes különálló hegy, jobbra a *Mokattam* okkersárga mészbástyái, a kettő közt egy alacsonyabb sziklaküszöb. Mikor ezt átléptük, eltűnt mögöttünk a város, a vörös hegy pedig elfödte az északnak *Abbasszije* és *Heliopolis* felé húzódó zöld Deltát, és

akár kellő közepén lehattünk volna a hangtalan sivatagnak. Csak a magasan megrakott tevék egy sorát láttuk ünnepélyes egymásutánban eltűnni egy keskeny völgynek fordulatánál. Az Arábiába vezető messze útra keltek.

A ki a sivatagot egy rengeteg messze kilátású homoksíkságnak képzei, az bizonyára fölötte meg volna lepve, hogy sem síkságot, sem széles látkört és gyakran még homokot sem lát. Bármily elhagyatott és pusztá magány legyen a sivatag, egyhangúnak nem lehet mondani és formáinak és jelenségeinek azon változatosságában, mely egyszerű fenségét gazdagítja, meg lehet szeretni, mint a tengert. Hozzájárul ehhez, hogy az ember magát a sivatagon úgy, mint a tengeren jól, frissen és ruganyosan érzi, legalább a meddig rendkívüli körülmények, a tengeren a vihar, a sivatagon a szánum nem éri. Sehol sem lehet a levegő olyan tiszta, mint a sivatagban, a hol szerves testek bomlása nem ronthatja, abszolút szárazságánál fogva pedig frissnek és könnyűnek érzi magát a könnyen párolgó test.

A sivatag mindig a talaj határozott, hirtelen emelkedésével kezdődik. A sivatagnak bástyái vannak, melyek egész hosszában elzárják a termőföldtől; ilyen bástyák itten a *Mokattam*, a vörös hegy, a kettőt összekötő alacsonyabb sziklaküszöb, melyeket át kell lépni, hogy a sivatagba jussunk. A lybiai sivatagnál a bástyák a Nilus sok százmértföldnyi hosszában egyetlenegy alacsony, de végtelen hosszúságú fehér sziklafalnak mutatkoznak; ha ez alacsony sziklafalra feljutottunk, újabb alacsony fal emelkedik előttünk és így száll fölfelé a sivatag mértföldéken át fokról-fokra. Az arábiai sivatagon ellenben a sivatag belsejéből jönnek előre a szélig hosszú, keskeny heglánczok, mint a *Mokattam*, mély völgyeket képezve egymásközt, mindenütt homokkőtalajon itt-ott elszigetelt szirtek és gúlahegyek emelkednek ki, mint például a vörös hegy, de a termőföld felé itt is mindenütt határozottan, hirtelen leesik a

talaj, ha nem is képez oly egyenletes, szinte megszakítatlan sziklafalat, mint a lybiai sivatag. Nagyjában igenis óriás fensíkot képez a sivatag az alacsonyabb termőtalajhoz képest. De a valódi síkság tág látkörét hiába várjuk tőle, sőt a látkör többnyire igen korlátolt, mert csakhamar elzárják újabb, habár nem is jelentékeny emelkedések és egyenletlenségek. Lent a szaggatott vagy fokozatos sziklaalapon vándorol a szelektől kergetve a finom, de nehéz homok, teremtve újabb emelkedéseket és egyenletlenségeket, betöltve az üregeket és a mély völgyeket, szabadon hagyva a kiemelkedő szirteket és csak a hol azok oly széles, lapos gerinczet képeznek, mint a Mokattam, hinti be ezeket is sziklatörmelékekkel vegyesen, változó vastagságú rétegekben. De az ember napokon át utazhatik homokkal csak alig behintett kemény sziklatalajon. A valóságos homoktenger csak a lybiai sivatag nilusi széleitől befelé mintegy húsz napi járányira kezdődik: itt csak nagy ritkán emelkednek még ki szirtek a sárga homoksíkságból, melyen párhuzamos rendben húzódnak át sok mértföldnyi hosszban, egész 100 méternyi magasságig is emelkedve, az óriás homokbuczkák. Itt aztán életveszélyes a számum.

És épen a talajnak ez az emelkedése okozza, hogy sivatag a sivatag. A víz nem fér hozzá. Az arábiai sivatag, minthogy két tenger, a földközi és a vörös tenger közé van szorítva, kap ugyan ezektől télen, ritka bár, de dús esőket. Innen van, hogy nem is annyira sivar, mint a lybiai sivatag. De ezek az esők is csak sovány forrásokat és ciszternákat képesek fentartani, melyek mint Isten csodái nagy ritkán örvendeztetik meg az utast és csakis közvetlen környezetükben képesek fentartani azt a földön kúszó, gyér, száraz, kemény és vörhenyes sivatagnövényzetet, mely fölött épúgy uralkodik a napégette, kísérteties sivatag színe és jelleme, mint a hogyan a fehér sarki állatokon a hó színe. És valamint a talaj emelkedése okozza, hogy sivatag a sivatag: azért oázis az oázis, mert körülötte minde-

nütt hirtelen leesik szaggatott bástyafalakban a sivatag szikla-táblája, csakúgy mint ott, a hol a sivatag egyáltalán végződik. E széles és mély katlanokban, melyek némelyike még a tenger színe alatt is fekszik, felbugyognak a vizek a föld alatti nagy medencékből és buja növényzetet teremtenek.

Az arábiai sivatag említett forrásainak egyikét látogattuk meg kirándulásunkon. *Ain-Múszá*-nak hívják, Mózes forrásának, noha *Mózeshez* semmi köze nincs. Van egy másik *Mózes*-forrás a Szinái félszigeten, melyet inkább lehet összeköttetésbe hozni Mózes csodáival. De a sivatag minden forrásában a csodák egy nemét látja az arab, és csodás névvel és eredettel szereti körülvenni.

Mindig a tőlünk jobbra eső *Mokattam*-gerincznek alján haladva, e gerincztől leeső keskeny sziklavölgyhöz értünk, melyen befordulva, sűrű görölvényen, sziklatömegben és tekervényein fölfelé a szakadék végéhez jutottunk, melyet mint szinkört vesznek körül a gerincz tetejéről meredeken leeső barnás-vörhenyes sziklafalak, hirtelen megállítva minden további előrenyomulást. Egy magános szomorú fügefa és a sziklagörölvényből ki-kibúvó gyér sivatag-növények barnás zöldje mutatja már messziről, hogy itten forrás van. Jobbra keskeny hasadék van a sziklafal alján; innen csöpög inkább mint csurog a keserű-sós víz, melyet csakhamar elnyel a kavics. Ennyi az egész. Ez a hangzatos nevű *Mózes*-forrás, tanúsága annak, hogy mi kevéssel éri be a sivatag. A forrásnál magánál sokkal érdekesebb a sajátságos növényzet és a számos kövület. A *Mokattam* ugyanazon nummulit-mésznek formációja, mely Marokktól Arábia belsejéig mindenütt a sivatag talpát képezi, és csak a Nilus partjain van a folyamnak évezredes iszap-lerakódása által elfödve. E mész főalkatrészét azon apró nummulitek képezik, melyeket Herodot megkövült borsóknak tartott, nálunk pedig Szent-László pénzének neveznek. De nagyobb csiga- és kagylókövületek is mindenütt sűrűn fordulnak elő benne.

A Kairóval szomszédos sivatag második csodája sokkal nagyobb benyomást tesz az elsónél, és valóban meglepő, a geológusokra nézve a legnagyobb nevezetességek egyike.

A Mózes-forrás szűk völgyén vissza- és aztán ismét jobbra fordúlva, mindig a Mokattam-láncz északi alján haladtunk tovább, mindinkább meredeken emelkedő szikláí mentén. Egy órai lovaglás után fényes fekete sziklalapon át a Mokattamra fölvezető nummulit-mészdombokhoz érünk és ezek közt följutunk a széles gerinczre. «Dsebel Khasab»-nak, fa-hegy, nevezik a Mokattam e magaslatát, és ez a világhírű «kövült erdő» első, kisebbik része. Innen fogva több mértföldnyire megkövült fadarabokkal van behintve a sivatag, melyek mind sűrűbbek és nagyobbak lesznek, minél tovább halad az ember. Mind e fadarabok hatalmas törzsek töredékei, melyeken az ágak bogai is látszanak, de sem galyak, sem gyökerek nem találhatók. Ezek, úgy látszik, elpusztultak, mielőtt még a kövülés beállott volna. A botanikusok megvizsgálták e töredékeket, a fát, melytől erednek, «*Nicolia Aegyptiaca*» névvel nevezték, és szerkezete miatt a gyapotborkorhoz közelállónak tartják. A népies hagyományok természetesen a legcsodásabb meséket kötik a kövült erdőhöz. A tudomány maga még nincs vele tisztában. Máig sincs eldöntve, vajjon ugyane helyen álltak-e valaha az eleven fák, vagy csak vízárak hozták-e ide a törzseket. A megkövülésre azonban a tudomány azon nézetet fogadta el, hogy a *Mokattam* nummulitmesze mellett előforduló kovás homokkőben valóságos kővé változtatta a fatörzseket a kovasav. Miután a homokkő, melyben a fadarabok elkovásodtak, széjjelmállott, a belőle támadt sivataghomokból kiváltak e kövületek, melyek most két nagy csoportban, a kisebb, és az ettől néhány órányira fekvő nagyobb kövült erdőben, ezrivel borítják a «Khasab» sivatagját.*

Alkonyodni kezdett, mire megváltam a sivatag e csodáitól.

* L. Nordenskiöld utazásában az utolsó fejezetet.

A Mokattam félkörben Kairó felé húzódó gerinczének homokos-kavicsos tetején erős galoppban igyekeztünk hazafelé, jobbra alattunk a már sötétlő sivatag, balra a «Vádi-el-Tih», a «tévedések völgyének» vadregényes mély szakadásai, messze elől a Nilus egyes fölvillogó részei a Heluani-fürdők fehér épületeivel, és túl a Niluson, már a lybiai sivatag szélein, a távol piramisok háromszögű lapjai, merészen és mereven a láthatárba ékelve: mindez az egyiptomi alkonyatnak pompás világításában, sötét, éjjeli árnyakkal, ragyogó tűzbe borult részletekkel és egy égő mennyboltozattal váltakozva. De gyorsan egymásután tűntek el az alkonyat tüzei, és sötét éj borította, gyér csillagoktól alig megvilágítva, a messze sivatagot, mire a Mokattam végére, a *Gijusi* mecsetjének ódon romjaihoz értünk. Csak a városnak sok ezer mécse villogott föl hozzánk, a mint a sötét kőbányák közt lassan leereszkedtünk.

IX.

HELIOPOLIS.

Egyiptomi földművelés. A nagy birtok. A földadó. A felláhk. 5000 éves eke. Galambtrágya. Csatornázás és öntözés. A Nilus. Három aratás. Állattenyésztés. A Mária-fa. A nap városa. Az obeliszk.

Heliopolisi kirándulásomon báró *Weisz Károly* volt szíves kísérni, kalauzolni és fölvilágosítani. Januárius eleje volt, és a legkülönbözőbb fejlődési fokon találtuk a különböző terményeket. A búza éppen kezdett kikelni, és zöld pázsittal vonta be a fekete nilusi földet, melyet mindenfelé kisebb-nagyobb csatornák és erecskék szeltek át; a gyapot pedig, gondosan elzárva a vizektől, már meg volt érve és éppen aratására készültek.

A nagy városból észak-keletnek, kaszárnyák, nyaralók, paloták, terjedelmes kertek közt, az indiai lebach-ákác óriás, sötét terebélyeinek árnyában kocsiztunk mintegy félóráig *Abbasszije* falváig, melyet részben felláhk, részben a minden nagy várost környező csöcselék lákja, és azon túl egy egész óráig csupa művelt földek közt mentünk egész *Matarijéig*, a kis felláh faluig, mely már az ősi *Heliopolis* földjén, a *Szent-Mária-fa*, és a nagy Nap-város végsőnek fenmaradt obeliszkje mellett áll.

E földek nagy része az alkirály vidéki palotái körül fekvő, azokhoz tartozik és az ő tulajdonát képezi. Nemrég még rop-pant földbirtok volt az alkirályok kezén. Másfél millió feddán

— egy feddán 4200 négyszög öl —, Egyptom összes művelt földjének egy negyede volt az, a miről az alkirály föltétlenül rendelkezett. — Vajjon ez magán- vagy állambirtok-e, avval törödni senkinek sem jutott eszébe, és senkinek sem volt jogában. *Mohammed Ali*, az első alkirály, lefoglalt mindent, a mi állami vagy egyházi vagyon, gazdátlan föld, vagy az általa kiírtott mamelukok tulajdona volt. Minthogy a fényes porta semmivel sem törődött, de nem-is törődhetett, ha csak megkapta évi tributumát, alkotmányos jogok pedig nem léteztek, a *khediv* senkinek sem tartozott számolni. Midőn 1879-ben Anglia és Franciaország eltávolította *Iszmail* basát, és a hatalmak megbizottai vették kezükbe az egyptomi pénzügyek rendezését, a *daira*, a hogy nevezték az alkirályi birtokot, nagyrészt az állam kezelésébe és számlájára ment át, az alkirálynak és hercegeknek aránylag csak csekély területek maradtak egyéni rendelkezésre.

Ezeken kívül is vannak nagy birtokok, a 10,000 feddánig terjedők, melyek most már változnak ugyan vétel útján, melyeknek eredete azonban az, hogy parlagon heverő földeket egyes híveinek adományozott az alkirály művelés végett. Ezeket *ibadijének* hívják, az első három évben adómentesek, azon-túl 10%-os jövedelmi adót fizetnek. Minden egyéb föld *ard-elemirijje*, azaz kormány-föld, úgy, hogy kisebb magánbirtok tulajdonképen nincs is. Ezek a kormány-földek adatnak ki a felláhnak haszonvételre, de csak addig, míg az adót pontosan fizetik. Ez az adó fölmegegy 20 százalékgig. Csak 1857 óta van az örökösöknek elsősege a földek átvételére és pedig feddánonkint 24 *piaszter* átíratási illeték mellett. A haszonélvező által ültetett fák, emelt épületek, öntözési gépek azonban szabad tulajdonát képezik és teher nélkül mennek át örökösöikre. Tudnivaló, hogy például a *pálmafa*, melynek levelei és *datolya-gyümölcs*e sokszorosan értékesíthetők, nevezetes vagyonrészt képez, úgy, hogy egy-egy után, ott, a hol ritkább, egy napoleont is

fizet a haszonélvező. Ez a haszonélvezeti jog eladható, bérbeadható, elzálogosítható is, de csak hatósági engedéllyel. A 15 esztendeig ki nem váltott zálog többé vissza nem váltható. A közczélokra való kisajátítás úgy történik, hogy a haszonélvező másutt kap hasonló darab földet. A tulajdonképi Egyiptom lakossága a legsűrűbbek közé tartozik. Nem annyi ugyan, mint *Nero* alatt, mikor $7\frac{1}{2}$ milliót számlált, de a 6 millió feddán művelhető földre ma is $5\frac{1}{4}$ millió lakos jut. A szaporodást az mutatja, hogy még 1838-ban mintegy két millióval kevesebb volt. Ma tehát a legtöbb európai államnál sűrűbb lakossággal bír Egyiptom, természetesen, ha csupán a Nilus völgyét és nem a lakatlan sivatagokat vesszük számba. E lakosság azonban sokkal sűrűbb Alsó-Egyiptomban, a Deltában, mint fölebb a Niluson. Ha már most tekintetbe vesszük, hogy a művelhető területeknek csupán $\frac{3}{4}$ része van a földművelő nép használatára bocsájtva és ha hozzávesszük ehhez az adó magasságát, mely fölmegegy egy napoleonig feddánjáért, elképzelhetjük, hogy keményen kell a felláhnak dolgozni, ha a reá jutó csekély földből meg akar élni.

Mint ősei évezredek előtt a papok és faráók által, úgy aknáztatik ki a felláh ma is. A szó tulajdonképen szántóvetőt jelent. De itt és a koptok közt kell keresnünk az ősi egyiptomi nép maradványait, mint a hogy általán a földművelő köznép képezi rendesen a leigázottak unokáit, míg a magasabb és műveltebb osztályok a hódítók utódai. Ámbár ma már sok arab vér van a felláhban, különösen Alsó-Egyiptomban, ámbár átvette az arabok vallását és nyelvét: a régi egyiptomi faragványokra gyakran emlékeztető arcvonások, a sivataglakókénál erősebb, durvább csontok, a földhöz való ragaszkodás, mindez az ősi vérré vall. Nemrég még a felláh valóságos rabszolga, jogtalan, bármely munkára kényszeríthető volt; ma már legálább azok, kik írni és olvasni tudnak, az ilyen kényszermunka alól ki vannak véve.

De azért munkával keserves az élete így is, és ennek tulajdonítható, hogy a kedélyes, vidám ifjú felláh csakhamar nyakas és mogorva lesz és sötét fatalizmusba esik haladó korában.

A szántással nincs ugyan sok baja. Az eke ma is olyan, mint a minőnek 5000 év előtt rajzolták a hieroglyphákban; egyszerű rúd, melyet igában húz az állat, és melynek végén éles szögben meggörbült hegyes fadarab, többnyire megvasalva, van megerősítve. Rendesen azonban nem is szántanak, hanem úgy vetik el a Nilus áradása által porhanyóssá vált földben a magot, és aztán hengergő fatörzsszel, vagy épen csak áthajtott állatok taposása által benyomják. A trágyázással, ott, a hol szükséges, leginkább csak a sivatag szélein fekvő földeken, már több baj van, mert kizárólag csak galambtrágyát használnak e célra, minthogy a fahiány miatt minden egyéb trágyát tüzelesre szárítanak. Nagyobb birtokosok, köztük maga a khediv és az állam, most már gőzgépekkel is és pedig nagyban dolgoznak, és a trágyázást egyes kulturákra nézve a legújabb tudományos vívmányok szerint gyakorolják. Igen jó trágyát ad az elpusztult régi városok földje is. De folytonos, az egész éven át szakadatlan munka van a csatornákkal és a vízemelő kerekkel.

Átalán valamint Egyptom maga kizárólag a Nilus teremtményének mondható, úgy az egyiptomiak egész léte szakadatlan szoros kapcsolatban van a folyóval. De ez különösen a földművelésben oly szerepet játszik, hogy a Nilus teljes megértése nélkül az egyiptomi földművelést sem lehet teljesen megérteni.

Kétezer esztendeje kutatják a Nilus évi rendes áradásainak okait, kutatják azon pillanattól fogva, hogy a bűvárkodó emberi elme nem érte be többé avval a magyarázattal, hogy ez áradás az égiek évenként megújuló csodája, az istenségek kegyelme, a mint a régi egyiptomiak mysteriumai tanították.

Ma ez áradást a «kek Nilusból» magyarázzák.

Az egyiptomi Nilus a fehér és a kék Nilus egyesüléséből *Chartum* városánál ered. Innen a damietti és rosettei főtorko-

latokig 400 mértföldön át folyik abszolút sivatagterületen át, csupán egyetlenegy mellékfolyó által táplálva, az *Atbára* által, mely *Chartum* alatt keletről éri. Ez magyarázza meg, hogy a Deltát képző újabb széjjelágazása előtt is csak ritkán éri el az 1000 méternyi szélességet, holott a fehér Nilus maga folyamának nagy részében ennél jóval szélesebb. A levegő is, a sivatag homokja is elviszi folytonosan a *Chartumnál* egyesülő vizek nagy részét, sőt valószínű, hogy a lybiai sivatag oázisainak forrásai is innen táplálkoznak.

A fehér Nilus az afrikai kontinens közepéig ismét számos ágakra oszlik, melyek részben jelentékeny tavakon át folynak. Hosszas folyamánál fogva és a tavakon átszűrődve, egészen tisztán érkeznek vizei *Chartumba* és innen neve «Bahr-el-Abiad», a «fehér» folyó. Egészen más a kék Nilus. Sem nem olyan nagy, sem oly messziről, sem úgy átszűrődve nem jön. Hegyi folyam ez, a fehér Nilus eddig ismert folyamának felénél is rövidebb, meredek eséssel, rendes állapotában csak egy harmadrész annyi vízzel; de azért, ha az abessyniai bércezekben, melyekből ered, megindulnak a tropikus esőzések, hirtelen megdagad és az *Atbárával* együtt nemcsak roppant víztömeget, hanem magával ragadott iszapot is lök a főfolyóba. Ez iszaptól nyeri sötét színét és nevét «*Bahr-el-Azrak*», a «sötét folyó», a «kék Nilus».

És míg az egyiptomi Nilus a fehér folyótól kapja állandó víztömegét, mert a kék folyó képes sem volna a hosszú meder táplálására, ez utóbbi az, mely a rendes áradásokat okozza. És ettől, illetőleg az abessyniai bércekből ered az egyiptomi termékeny föld is, azaz a nilusi iszap, mely az áradásokból évenként azon szűk völgyben lerakodik, melyet az arabiai és a lybiai sivatagnak egész 350 méterig emelkedő sziklaszélei képeznek. Ez a hosszú völgy Nubiában csak 1—2 mértföldnyi, Egyiptomban is csak 3—7 mértföldnyi szélességű, de ebből is csak legfeljebb két mértföldnyi szélességet képes borítani a nilusi iszap

és ez a keskeny terület képezi a művelhető és lakható Egyiptomot. E termékeny földréteg, mely lassankint, évezredekén át rakódott le az évenkénti áradásból, Felső-Egyiptomban 10, a Delta fokánál azonban már 16 méternyi vastagságú. Mindenütt tengeri homokrétegen fekszik, és valószínű, hogy a földközi tenger ama szűk völgyben régebben behatolt egész az első zúhatagokig, és épen csak a kék Nilus által hozott abessyniai földtömegek szorították lassankint *Egyptom* mai északi határáig vissza.

Az áradás, melynek többé-kevésbé kedvező befolyása a rendes időhöz kötött abessyniai nyári esőzések mérvétől függ, alig észrevehetően kezdődik június elején; a következő hó közepe táján az emelkedés rohamossá válik, szeptemberben a vízszín állandó szokott maradni, de csak október első felében éri el tetőpontját. Mind e különböző stádiumok országos nagy ünnepekkel vannak összekötve. Ezek elseje június 17-ikére, a «cseppnek éjjelére» esik és mint a többi is, még a régi egyiptomiaktól ered, a kiknek tanai szerint *Isis* egy könyecseppet hullat ez éjen a Nilusba, melytől az áradás ered: a legköltőibb hitregék egyike.

Miután a vizek már esni kezdtek, rendszerint még egyszer, újra el akarják érni, sőt túl akarják lépni a tetőpontot, mire aztán eleintén lassankint, majd mind gyorsabban, de most már állandóan hanyatlanak. Január elején a víz a szántóföldekről már visszalépett és folyton apadva, június elején éri el legmélyebb fokát. Jelenleg a kairói nilometer 23 rőfe és két hüvelykje képezi a legkedvezőbb tetőpontot; egy rőffel több már borzasztóan pusztít a Deltában, másutt pedig lehetetlenné teszi a rövid őszi kulturát, 2 rőffel kevesebb pedig Felső-Egyiptomban már aszályt és éhséget okoz.

De nem kell azt képzelni, hogy tehát hónapokon át egész Egyiptom víz alatt áll. Az árvíz áldása átok volna, mint a hogyan átok mindenütt, a hol é.telmetlenség és gon-

datlanság felhasználni és kezelni nem tudja. Az egész ország be van hálózva töltésekkel és csatornákkal, *és mindenütt akkor és annyi víz van, a mikor és a mennyit az illető művelési ág megkíván.* A vizet a természet adja. Hogy haszon vagy teher, átok vagy áldás legyen-e, a fölött az ember határoz. Ha mitsem tesz, akkor pusztít. Ha csak arra gondol, hogy védekezzék ellene, és minél gyorsabban kivezesse az országból, akkor csak teher és nem haszon. Ha felhasználja, akkor áldás és gazdagság.

Természetes, hogy az árvíz ily kezelése roppant állandó munkát és gondot igényel. A felügyeletet külön mérnöki kar gyakorolja. Minden hanyagság azonnal és kíméletlenül boszúlja meg magát, és a byzanci uralom végnapjaiban, valamint a mameluk-gazdálkodás idején el is pusztította Egyiptom felét. De viszont a természetnek ez a kényszere juttatá Egyiptomnak a dicsőséget, hogy itten kezdődött a művelődés. E kényszer teremté az első vízépítészeket és mérnököket. Ez vezetett a csillagászatra, mert csak a csillagos égből lehetett kiszámítani, hogy mikor érkezik el a vizek ideje? A víz évenként elmosta a szántóföldek határait; ez vezetett a felmérésre, sőt a telekkönyvezésre, a tulajdon fogalmának megszilárdítására, törvények és a törvényt alkalmazó felsőbbség szükségének tudatára, állami szervezésre és rendre.

A csatornák a folyókhoz hasonlóktól lemennek azon apró erekig, melyek az öntözendő földeken körülvesznek minden 4—5 négyszögölnyi területecskét, és melyek egy lábtaposással elzáratnak és megnyitvatnak.

A munka nem szűnik meg soha. Nemcsak a csatornák miatt nem, hanem mivel *úgyszólván az egész éven át van aratás.*

A téli kultúra leginkább azokon a földeken folyik, melyeknek mesterséges öntözésre nincs szükségük, mert az áradás után megtartják nedvességüket a termények éréseig. Kezdődik, mihelyt az árvíz lefolyt, tehát Felső-Egyiptomban október kö-

zépén, lejjebb november elején, a Deltában december végén. Négy hó múlva aratnak.

E kultúra foglalja magában a búzát, árpát, lóherét, disznóbabot. Aztán kezdődik a nyári kultúra: indigo, az amerikai háború óta a Deltában bőven cukornád és gyapot, a rizs, a szőlő, az uborka, a dinnye, a dohány. Mind e kulturák mesterséges öntözést igényelnek. Augusztusban kezdődik aztán a harmadik kultúra, mely alig tart két hónapnál tovább, a mi azonban elég arra, hogy a már learatott, részben kétszer is már learatott földeken — a rizs és a gyapot csak később érik és csak novemberben, decemberben aratják — megteremjen a kukorica és a hozzá hasonló dúra, melyek a búza mellett a legfőbb termények, mind a három együtt évenként 100 millió hektoliter. E harmadik szakban terem meg a déli tartományokban az olajos szézam is, mely a mi repczénket pótolja és ennél is értékesebb.

A mi az állattenyésztést illeti, a juh és a kecske nem hiányzik egy kunyhónál sem. A déli részek hegységeiben nyájakban is található. A bivaly és a szarvasmarha ezredévek óta honos; a legelőkön mindenütt látható, minden állat rövid czövekhez kötve, nehogy össze-visszarontsa a legelőt, hanem csak olyan területen legeljen, a mennyi neki egy napra elég. A disznót, mint tisztátlan állatot, a mohammedán sehol sem tartja. A legfontosabb állat azonban a teve és utána a szamár. Legnagyobbrészt ezekből kerül az igavonó erő is.

Mikorra az egymással váltakozó buja földek közül végre mintegy másfél órai kocsizás után kiemelkednek egy kis falunak apró földházai, akkor már régen heliopolisi területen állunk. De csak egy szép kert és egyetlenegy obeliszk emlékeztet még a terület egykori fényére, nevezetességére. Itt állott az ősi Egyptom egyik legrégibb és leghatalmasabb városa, legfőbb szentélye, de megszentelte e helyet a keresztény szent hagyo-

mány is, talán, hogy mintegy kárpótolja, a mint az új vallás gyakran tette, az új híveket a ledöntött régi szentélyért. Végre itt volt a csatatér, melyen a törökök nagysága alapult. Itt verte meg a török szultán a mameluk-szultánt és kényszerítette a mamelukok hatalmában tehetetlenül élő utolsó arab kalifát, hogy reá és utódjaira ruházza át a kalifátust. Századokkal később, 1800 márczius 20-án, ugyane csatatéren 60,000 törököt vert meg 20,000 francia. Kétszer is határhöve tehát e hely a török történelemnek.

A falu előtt terül el, gondosan elkerítve, az exotikus fákkal és buja fantasztikus déli növényekkel gazdag kert, a keresztény legendában híres matarijéi kert a *Mária*-fával, mely a kopt egyháznak egyik legfőbb szentélye. A kert maga is a koptoké. Egyik széles fasorban óriás szikomora áll. Vasrács védi a törzset, melyen meglátszik, hogy századokkal vívott hatalmas harczot. Az apocryph evangéliumok egyike, a «gyermekségről» szóló, e keleti költészettel és naivitással bájos vallásos irat, mely nyilván a Krisztus életéről szóló hagyománynak följegyzése, a mint az az első századokban a keleti keresztények tudatában élt, azt meséli, hogy miután a menekülő szent család a sivatagban találkozott a két latorral, kik később az Úrral együtt feszítették keresztre, egy szikomora-fához érkeztek, melynek neve mostan «Matarea». Itten a gyermek *Jézus* forrást bugyogtatott a földből és *Mária* ebben megmosá ruháját. A balsam pedig, mely a környéken azóta terem, *Jézus* izzadságától veszi eredetét. Egy másik legenda szerint az odvas fa belsejében rejtőzött el a szent szűz gyermekével és egy pók oly sűrű hálót font az üregre, hogy az üldözők nem vették észre.

A falu neve ma is Matarije. Bö forrás öntözi ma is a kertet. Föl van jegyezve, hogy a régi fa 1656-ban leroskadt, és hogy a mostanit annak helyébe 1672-ben ültették. Mindegy. A helyhez kötött hagyomány minden esetre ősrégi, a mostani rozzantságában is életerős fa pedig, óriási kígyók gyanánt messze elka-

nyargó gyökerekkel, görög, örmény és kopt fölíratokkal beborított törzsökével, sűrű lombos koronájának roppant ágaival, melyekből naiv szent képek tekintenek le, így is magán hordja a vallásos hagyományok egész költészetét, és az ősréginek és a megszenteltnek kettős varázsával fokozza impozáns szépségét. *Ismail basa*, az akkori khediv, a szuezi csatorna megnyitásakor legszebb és legelőkelőbb vendégének, *Eugenia* császárnénak ajándékozta volt. Azóta *Ismail basa* földönfutó és hazátlan; országát, koronáját, családját, mindenét elvesztett földönfutó gyászos özvegy az ünnepezt császárné is, a ki akkor hatalomban és fényben, örömben és ifjúságban ragyogott: Sic transit gloria mundi! A szikomora pedig, mely akkor már époly rozzant vala, mint most, túl fogja még élni sok hatalmas uralkodóháznak bukását

De még szembeszökőbb példája annak, hogy hogyan múlik az emberi fény és dicsőség, magának *Heliopolisnak*, a nap városának, eltűnése a föld színéről.

Meg van írva régi papyrusokon — Londonban őriztetnek —, hogy magának a heliopolisi főszentélynek szolgálatára 12,913 ember volt alkalmazva, fő- és alpapság, tisztviselők, templomszolgák. «Ra», a napnak istensége, imádtatott itten és a «Ptha»-nak szentelt memphisi főtemplom után ez volt a legfőbb szentély. Minden fáráó «Rá»-nak emberi jelenkezése volt, a fáráók tehát Heliopolisban önmagukat imádtathatták, a szentélylyel mindig különös bőkezűséggel gondoltak, és nagy czímeik közt azt, hogy «Heliopolis ura», a legnagyobb büszkeséggel viselték. «Ra háza», a későbbi görög korban *Heliopolis*, egyébiránt csak ünnepélyes neve volt a városnak. Közönséges neve «An» vala, és e név alatt, mint «On», többször fordul elő Mózes könyveiben is. Még Gósen országához tartozott, és minden időben nagy volt szemita lakossága.

«Ra» tiszteletével kapcsolatos volt az ő köréhez tartozó istenségek, részben maga «Ra» különböző jelenkezési alakjai.

nak tisztelete. Különböző állatok voltak ez istenségeknek szentelve, olyanok, melyek egy előbbi korszakban kétségkívül maguk istenség gyanánt imádtattak. A memphisi Apis-bikát is itten nevelték föl magas hivatására, és valamint ez Ptahnak, úgy a Muevis-bika «Rá»-nak volt szentelve és «Ra» városában imádtaték, mint képviselője, symboluma vagy épen mint szintén egyik megtestesülése az istenségnek. Az ő szolgálata maga nagy személyzetet és terjedelmes épületeket igényelt, úgyszintén háreme is, melynek csupa fekete tehénből kellett állani. Oroszlánok is voltak a heliopolisi szent állatok közt, továbbá macskák és egy fehér kocza. A Phœnix-madár egész monda-köre is a heliopolisi szentélyvel áll szoros kapcsolatban és innen ered.

De ha az alsórendű nép számára állattisztelet is tartatott fenn, a papság, legalább a főpapság az eszmék legmagasabb honában élt. Velük társalkodott itten *Herodot*, és *Plato* éveken át élt köztük, hogy tanuljon tőlük.

Strabo, néhány évtizeddel Krisztus születése előtt még látta a szent iskolák nagyszerű épületeit, de a bölceket már hiába kereste. Még később arab írók részletesen írják le a várost, templomromjait, bálványszobrait, hieroglyphákkal borított köveit. Ma mindez eltűnt. A nagyszerű tavakat, melyeket *Strabo* látott, megitta a sivatag. A nagyszerű épületeket elnyelte a föld. Csak egy kis arab falu áll e területen és mögötte mintegy negyedórányira egyetlenegy obeliszk. Pedig seregestől állottak itten, a napnak városában, hiszen a napnak sugarait ábrázolják. Az obeliszk aszuáni vörös gránitjába vésett fölíratok, melyek a legrégebb korszak egyszerű, nagy modorú hieroglypháiban írvák, azt mondják, hogy Felső- és Alsó-Egyiptom királya, a koronák ura, a napnak fia, I. Uzertezen, a kit kedvelnek az «an»-i szellemek, alapította az obeliszket. *Uzertezen*, a XII. uralkodóház második fáráója mintegy 2300 esztendővel élt Kr. e. E ház fáráói alatt élte a régibb birodalom fénykorát.

Azután jönnek a szemita hykszoszok és meghódítják Alsó-Egyiptomot.

Az obeliszok, e húsz méteres fölkiáltó jel a pusztulás terén, maga is mélyen alá van süllyedve a sivatag-fuvatok és nilusi iszaplerakódások által emelkedett újabb földrétegekben. Meglehet, sőt valószínű, hogy ha egyszer a régészek ásói épüget fölkatatják e földet, mint a hogyan Gizeh és Zakkhára területét fölkatatták, itt is épüget monumentális épületeket, talán egy egész várost fog liadni a föld gyomra.

X.

A GIZÉI PYRAMISOK.

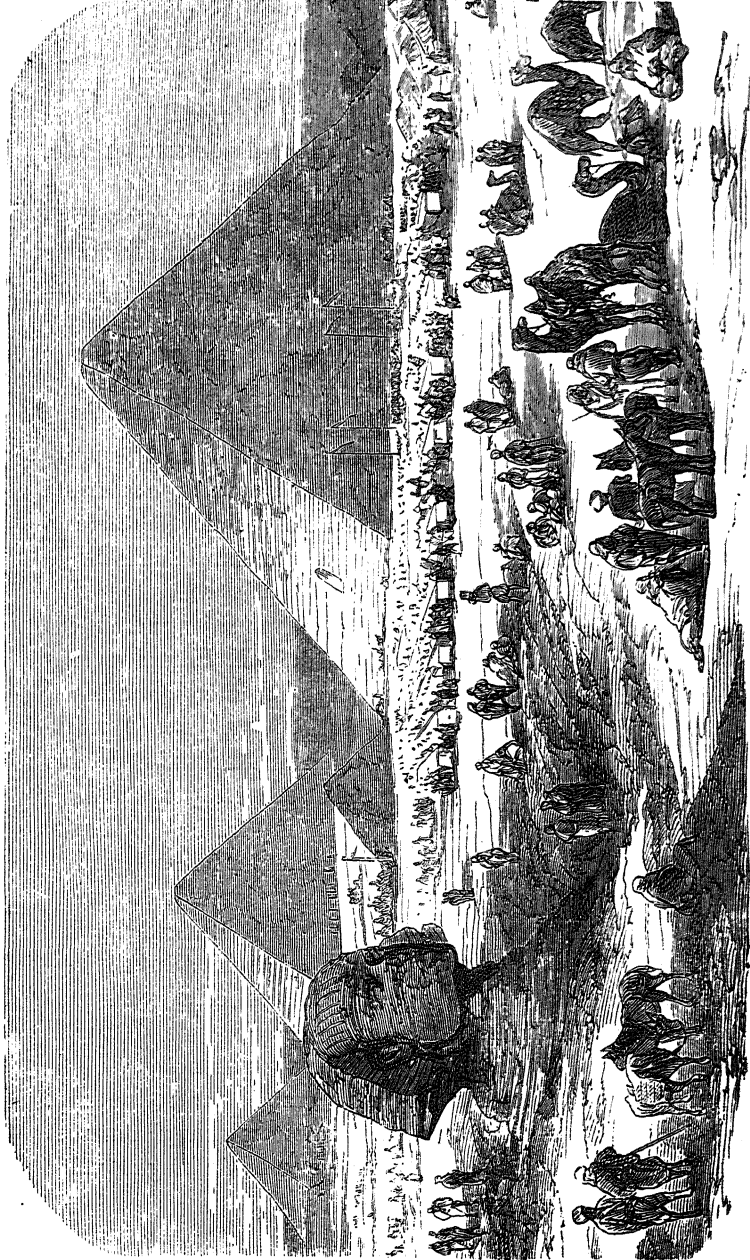
Omar sejk és a gizéi beduinok. — Cheops pyramisa. — Megmászás. — Mik a pyramisok? — A pyramis-irodalom. — A pyramis belseje. — Kafr-falva.

Az *Egyptom* szónak hallatára bármi élénken ébredjenek képzeletünkben a gyermekkor fogékony és tartós emlékezetébe vésett bibliai idyllek és tragédiák; bármi forrón illessék érzékiségünket *Cleopatra* szerelmi lázainak ama shakespearei leírásai, melyeknek mohó olvasásától egykor az ifju vére zakatolva lüktetett: mindig újra és újra felmerül előttünk egy hatalmas kép, mely rejtélyessége, nagysága, örökkévalósága és fenséges nyugalma által mindenben uralkodik — a sivatagba épített pyramisok képe. És én megvallom, hogy mindazok között, a mik a ki nem elégített szerelmi ábránd hevével vonzottak a régi *Miczraim* földjére, nem utolsó volt a pyramisok utáni honvágy. Mert nem nevezhetem másnak, mint valami titokzatos honvágnak azt a varázshatalmat, melyet Egyptom a regék korától fogva mind a mai napig töretlenül gyakorol, és melylyel magához vonzotta mindenkoron az emberi művelődés legfőbb képviselőit: a legnagyobb nemzeteket és a legnagyobb férfiakat; a művelődés bölcsőjének ősmaradványai iránti honvágy ez.

És midőn éveknek vágyódása után végre a kairói szikla-

vár ormairól tekintetem átrepült a tengernyi város négyszáz minaretjén, át a Nilus és csatornái által ölelt pálmafás szigeteken és kerteken, át a lybiai sivatag hosszú vonaláig; és a pusztaságnak néma magányából, végtelen síkságából kiemelkedtek a gizéi pyramisok, miként az égboltnak tiszta kekjére világos okkerszínnel odafestett három egyenoldalú háromszöglet; a mértföldek távolsága daczára is mindent, még a heglánczokat is leverő nagyságban; a mozdulatlan nyugalom daczára is a naptól itatott távol sivataglevegő könnyű fátyolának rezgésében; valójában egyik csodája a világnak: akkor csakugyan mintha ezred s ezred évek múltja akart volna minden titkaival megnyílni a késő bámuló előtt. És mégis rejtélyes és megfoghatatlan vala e kép; az alatt elterülő gazdag, mozgalmas és tarka, de apró élet ezer változatai mellett és fölött olyan a maga egyszerű fenségében és néma nyugalomában, mint az emberi élet mellett a kérlelhetlen, másíthatatlan és örökre szóló halál. És valamiként a nagy *Herodottól* fogva mindenkiben, bennem is csak fokozottan élesztette a távol látvány a vágyat, hogy közvetlen közelségből lássam.

A Kazr-el-Nil, az alkirályi nilusi palota, mellett hajtottunk át a nagy vashídon, el a *Geziré*, a «sziget» kertje mellett, és a folyamnak még egy kisebb ágán át csakhamar kijutottunk a gyönyörű sötétzöld lebach-ákáczokkal szegett széles jó útra, mely *Gizé* felé vezet. Midőn itten, tehát már közelebbről tün-tek fel szemünk előtt a pyramisok, elhelyezve a sivatag szélén emelkedő sziklapiateau-n, hiába akartam önmagam előtt tagadni, de nem gyakorolták többé azt a hatalmas benyomást, mint a messze távolból. Nagyságukhoz képest már igen közel esett a szempont, és mivel túl voltunk már a városon és jobbra-balra csak a sivatag-plateaut láttuk előttünk, rajta a három pyramissal hiányzottak a közbeeső tárgyak, melyek a méretek megítélésére szolgálhattak volna. Az pedig, a mi kisebb tárgy a pyramisok körül csoportosúl, a plateau magassága miatt még

A gízéi pyramisok.

nem volt látható. Hozzájárult az eltörpüléshez, hogy a meg nem szakított síkságban a távolságot megítélni nem lehetett, az egyes kövek, melyekből a pyramisok alkotvák, látszottak már, de a még mindig nagy távolság miatt csak okkerszínű közönséges tégláknak látszottak és természetesen ugyanezen arányban zsugorodtak össze maguk a pyramisok is. Csak mikor már Gizén túl egészen közel jutottunk hozzájuk és a védfalak daczára elhomokosodott út a sziklaplateau-ra kezdett felkanyarodni és el kellett hagynunk a kocsit, hogy a meleg homokot gyalog gázoljuk fölfelé, mutatkoztak azok a téglák óriás kőkoczkáknak, és a pyramisok aljába épült beduin-telep földgünyhói, a pyramisok körül messze elterülő sziklasírok és terjedelmes templomromok mind eltörpültek a sivatag ez óriásai alatt. Csupán a természetes sziklából kifaragott *Sphynxnek* a homokból kiemelkedő háta és a Nilusra komoran kitekintő feje kelthetett némi figyelmet mellettük.

Már az útnak csaknem felétől fogva zajongták körül kocsinkat a messziről elénkbe siető beduinok. Háromnegyedrészlet meztelenül futottak mellettünk győzhetlen kitartással, melyet annyival inkább kellett bámulni, mivel ezalatt szakadatlan peroratóiókkal tartottak bennünket, keveset törődve azzal, hogy úgy sem értjük ajánlkozásaikat és magyarázgatásait. Hiába szólt nekik társam, hogy «ma fis», nincs, t. i. baksis. Semmi sem volt képes őket elriasztani, és egész fel a plateau-ig tartott a cigánykodás. Nem volt ez ellen fegyver más, mint rendíthetlen phlegma, absolut érzéketlenség. Midőn fenn voltunk, parancsoló hangon szólt hozzájuk útitársam: «seikh!» — és erre elcsöndesültek, ezt megértették. Fent összegyűlt volt már a fél falu és tiszteletet a méltósággal és bizonyos jóakarátú barátsággal összekötő mozdulatokkal lépett elénk egy a többinél rendesebben és tisztábban öltözött őszbe csavarodó férfiú, seikh Omár, Kafr-falvának főnöke. Barátom mint régi ismerőst üdvözölte. És ez reám nézve szerencse volt. Az idegen való-

ságos áldozata e beduinok tolakodásának. Ezek a gizéi beduinok, a kik az idegenek kiaknázása végett települtek ide, nem rabolnak ki fegyveres kézzel, mint társuk, a sivatag száguldó fia, de művelődve az állandó letelepülés, az idegenekkel való folytonos érintkezés által, teljesen demoralizálva is vannak, és elveszítették a szabad beduin minden nemes tulajdonát. A szabad beduin kirabol, vagy ha vendége, barátja vagy, életével is megvéd, de kérni nem kér soha. Ezeknek minden második szava «baksis». Egy egész csoport erőszakolja rád vezetését, arab-angol, franczia magyarázatait, és rendszeren meg szokták tenni, hogy a kialkudott s akár már ki is fizetett béren felül épen akkor, mikor a pyramis közepén szédítő kődarabon állsz, követelnek még annyit, fenyegetve, hogy különben ott hagynak. Ezt aztán még a csúcán is ismétlik. Kezdték egy vendéglőt építeni a plateau alatt, de abba kellett hagyni, mert a beduinok nem túrték a versenyt. Barátom közbenjárása folytán én jobban jártam. Rendes alkut kötött a seikhkal, a ki három markos legényt kiállított jótállása mellett, hogy ezek tisztességesen fogják kötelességüket teljesíteni. Nosza megindult a mászás. A pyramisok lépcsőzetesen emelkedő körétegekből állanak, mindenik mintegy méternyi magasságú. Ugyanennyivel áll ki egyik réteg a másik alól, csak hogy a kövek nagy része ki van törve, úgy hogy néha alig egy féllábnyi áll ki. A töredezett és ingadozó kövektől néha jókora kerülőt kell tenni, hogy ismét tovább lehessen hatolni. Csak a beduin ismeri ezt az utat. Ketten tehát erősen megfogják kezemet, a harmadik hátulról taszít, — meg kell vallanom, hogy nem mindig a legalkalmasabb pillanatban. Így vontatnak fölfelé egy darabig, valóságos hajszában, úgy hogy hamar túl vagyunk a tátongó fekete nyíláson, mely a pyramis belsejébe vezet, és a beduinok folytonos biztató kiáltásai alatt folyó ránczigálás közt az ember nem is veszi észre, hogy zergévé változott. Végre fogyni kezd a lélegzet, egy jól conservált kövön megállunk, és

pihenésre biztatnak: «Are you tired? If you tired, bedouin also tired.» A ki szédülésre hajló, annak nem jó pihenni, és a megtett útra visszatekinteni. Jobb neki föl sem jönni. Oda lent már eltörpültek az emberek. A csúcsot mostan nem látjuk, de még messze vagyunk tőle. Csak most kezdünk helyes fogalmakat nyerni ez alkotások nagyságáról. De számokhoz kell folyamodni, hogy az olvasó is elképzelhesse. A négyzetes alap minden oldalának hossza $227\frac{1}{2}$ m/, magassága 137, de a most már letöredezett csúcscsal együtt 147 volt, tehát 12 méterrel több, mint a bécsi szent István-templom tornya. Kiszámították, hogy a legnagyobbnak, annak, melyet megmásztunk, tartalma 2.620,900 köbméter, a másodiké 1,800,000, a harmadiké 19,300. Mind a háromnak köveiből olyan falat lehetne emelni, mely végig mehetne Észak-Afrika egész szélességén.

Folytassuk bátran útunkat. Még egy pihenés és már nem vagyunk távol a céltól. Végre utolsó erőfeszítéssel felérkezünk, és itt a szédítő magasságban nem kell többé tartani a szédüléstől, mintegy tíz négyszögméternyi lapos tetőn állunk, a hol a csúcsból fenmaradt egyes kőóriásokon meg lehet pihenni.

És itten megint olyan hatalmas a pyramis, mint a messze távolból. Letekintve magasáról a széles világra, érezzük nagyszerűségét az épületnek, mely bukni látta a fáraók birodalmát, Róma hatalmát, a khalifákat és mégis áll sziklaerősen. Minden köve azt hirdeti, hogy nagy legyen és erős, a ki az élet minden küzdelmében és nyomorúságában elhagyatottan is nyugodtan és bizton akarja megállani helyét. És érezzük nagyszerűségét, ha látjuk, hogyan törpül el alattunk a világ. Csak a nyugatnak elterjedő sivatag marad végtelen itt is, homokhullámok, szirtek között. Délnek és éjszának még egy egész sora a messze távolból felmerülő pyramis-csoportoknak szegélyzi széleit: északnak *Abu-Roasnál*, délnek *Abusirnál*, *Zakkaránál* és *Dasúrnál*. Mindez sárga, barna, merev és halott. És mellette a gazdag élet: az egyiptomi fényes világításban, tiszta

levegőben, mintegy gyönyörű fligranban a Nilus völgye, a keskeny, élénk, zöld termőfölddel a hajók és bárkákkal belepett szent folyam ezüstje mellett, villogva a vizekkel, büszkélkedve a pálmákkal, melyek csipkeszerű árnyakat vetnek a magas töltésekre, és az ezek alján szorongó arab falvakra; ezeknek fődéltelen, egyenes falakból alkotott fekete földházaik élesen domborodnak ki, a mint hogy olyan élességben látszik minden, még az emberek és állatok, még a közel réteket ellepő fehér kócsagmadár is, mintha csak stereoskopba tekintenénk. És amottan az egyenest keletnek vezető útnak végén, gazdag tarka fényével a khalifák messze elterülő városa, melyen uralodik sziklavára és ennek fehér alabastrom-mecsetje és az egész képnek befejezője, a túlsó sivatagnak szélét képező Mokattam hegyláncz, a napnak sárgás-fényében ragyogó messze elnyuló sziklafal. Közvetlen alattunk pedig a tágan elterülő sziklapiateau-n még két nagy, ámbár a mienknél kisebb pyramis, csaknem egyenes sorban délnyugot felé, a miénk s a harmadik alatt három-három egészen apró pyramis, aztán sírok és sírok és templomromok és mindezekből kiemelkedve a Nilusnak kitenkintő Sphynx. Az emberek nevetséges aprósággokká törpültek.

Beduin barátaim, a kik különben most már igen tisztességesen viselték magukat, minden kialkuvás mellett is itten még ki tudtak belőlem venni három frankot, fogadást ajánlva ennek erejéig, hogy egyikük leszalad és 10 percz múlva a második pyramis tetején lesz — annyival nehezebb feladat, mivel ez utóbbinak felső része csaknem mindenütt be van még vonva azzal a burokkal, mely egykor síma felületűvé tette volt mind e most már lépcsőzetes pyramisokat.

Már darab ideig kiabáltak visszamaradt társai és igyekeztek nekem megmutatni a vállalkozót, mire végre fel tudtam fedezni a nagy kőhalmon majomsebességgel felfelé haladó apró alakot.

Mire visszajött, — mert vissza is jött az istenadta — megindultunk lefelé. Ez könnyebben és sebesebben ment, bár a nem mindig szilárd kövek miatt veszélyesebb. A mindig lejjebb álló két arabnak erős kezére támaszkodva ugrik az ember körül köre, míg a hátul álló harmadik mintegy kötelen, derékon tartja az embert, felbontott turbánjának hosszú kendőjével.

Igy aztán minden baj nélkül le is érkeztünk.

De hát micsodák tulajdonképen ezek a piramisok? Ez és még néhány kérdés sok fejtörést okozott a tudósoknak. Miért olyan különböző a nagyságuk? Miért nem maradt egy sem befejezetlen? Mindezekre és más kérdésekre a német *Lepsius*, a piramisok legalaposabb és legszerencsésebb kutatója azzal felelt, hogy a fárások emelték a piramisokat saját sírjaiknak, mindenik kicsinyben kezdte, de éltefogytáig folytatta belülről kifelé, úgy hogy a piramis mindig be volt fejezve, de mindig nagyobbodott is, és végső nagysága megfelelt a fárások uralkodási idejének.

A piramisoknak egész irodalmuk van, mely oly neveken kezdődik, mint *Herodot*, *Strabo*, *Plinius*. A legkitünőbb arab írók, és újabban természetesen az összes egyptologok írtak róluk. Nekünk elég lesz megemlíteni, hogy a legnagyobb piramist, az egyedülit, melyet rendszeren megmásznak, Chufu, a görögöknél Cheops emelte, a ki Kr. e. 3091—3067-ig uralkodott, és hogy egész 2300-ig Kr. e. építettek piramisokat; miután a fárások Memphisből Thebába költöztek, nem építettek többé ilyen mausoleumokat, hanem megelégedtek sziklasírokkal. De délafrikai szigeteken találtak még aethiopiai piramisokat, az egyptomiak utánzatait, melyek a Kr. e. VII. és I. század közt épültek. Az egyptomi piramisok egyike nilusi iszaptéglákból készült.

Természetes, hogy tömérdek monda is fűződik hozzájuk. Az arabok szerint a tündérek királya építette, a ki az ember teremtése előtt kétezer esztendeig kormányozta a földet.

A drúzok szerint maga Isten építette, és bensejünkben őrzi a könyveket, melyekbe minden embernek jó és rossz cselekedetei feljegyeztetnek.

Egy XIV. századbéli keresztény zarándok azt írja, hogy József állíttatta magtáraknak a sovány hét esztendőre.

A koptok azt tartják, és ők tudhatnák legjobban, mert ők állanak legközelebb a régi egyiptomiakhoz, hogy a pyramisok magasságáról tartották hadi szemlájüket a fárások. Hatalmas gondolat.

Vannak, a kik azt vitatják, hogy a sivataghomok feltartóztatására emelték.

Megtekintettem Cheops pyramisának bensejét is. 11 méternyi magasságban van az éjszaki fal feltörve. (A bejárás mindeniknél éjszaka felől van.) A khalifák kincskereső vezirjei törték fel először. Ők kőbányáknak is használták a pyramisokat, sőt egyszer elhatározták, hogy egészen le fogják rombolni: de nyolcz hónapi fáradságos és roppant költséget igénylő munka után abba kellett hagyni. «Ha a letört köveket nézte az ember», mondja Abd-ul-Latif, az arab író, «akkor azt hitte volna, hogy az egész pyramis el van pusztítva. Ha a pyramist nézte, akkor látta, hogy alig hiányzik belőle valami.» A lerombolhatlanság e tapasztalata adhatta ugyanez író szájába a mondást, hogy: «Az időt rettegi minden, az idő rettegi a pyramist».

Mondhatom, hogy a behatolás sokkal kellemetlenebb és sokkal hálátlanabb, mint a megmászás. Egy méter magasságú és alig szélesebb végtelen folyosókon kell meredeken lefelé, majd ismét felfelé négykézláb csúszni, a gyertyavilágtól alig oszló sötétségben, denevérszagban és 21 R. fok melegben, — a földalatti üregek mindig a vidék évi középmelegével bírván. Előbb egy tágasb, de kisszerű helyiségbe jutunk, a királynék sírja. Egészen üres. Visszafordulva másik folyosó vezet egy meredeken felfelé vonuló tágabb csarnokba, melyben az óriás Mokattam-kövek egymásra rakását bámulhatjuk. Egy hajszál

nem fér két kő közé. Innen végre ismét egy kisebb helyiségbe jutunk, mely egészen granittal van borítva. Egymás mellett 9 roppant granitlap, mindenik $5\frac{1}{2}$ méternél hosszabb, képezi tetőzetét. Ez a királlysír, és egy földételen, összerombolt, üres sarkophág áll benne.

Örültem, mikor ismét künn voltunk a sivatagnak tiszta, kimondhatatlan édes levegőjében és épen idején valónak találtam a fáradságok után, hogy odalent, a plateau alatt *Omar* seikhnak házában már vár reánk a természetesen magunkkal hozott ebéd. Lebotorkáltunk a sziklákön, és az épen nem kívánatos kinézésű beduin-asszonyok báméskodása közt értünk a fecskefészek-faluba, és ebben *Omar* seikhnak emeletes ugyan, de azért mint a többiek, szintén fedéltelen házába. E boldog klimában hótól és esőtől nincs mit tartani, a nap elől arra az oldalra teríti ki az ember a gyékényt, a hova nem süt; ha pedig mindenhova süt, akkor az ember megvárja, hogy elmenjen; a szél ellen megvédenek a falak, ha pedig hideg van, megvéd a vastag paplan, és ha égetni nem sajnálják, a sárfalak tetején a napban száradó ganéjkalácsok tüze. Minő ellentét a pyramisok és az alattuk megvonuló arab falu közt!

XI.

A SPHYNX.

Abul-hol, a borzalom atyja.

A ki először lép a gizei nekropolisba, annak minden érdek­lődését a pyramisok kötik le és a *sphynx* csupán mintegy mel­lékesen fog hatni a romoktól és homoktól borított, napégette sárga sivatagkép vad rejtelmességének fokozására. De ha kielé­gítettük a pyramisok által lefoglalt első kíváncsiságot, és ha kiszuszogtuk a megmászás és behatolás fárada­l­mait, akkor tán a pyramisoknál is inkább fog vonzani a *sphynx*. Hiszen ama­zokból egész csoportokat látunk, míg ez egészen magára áll előttünk, őrszeme a fárások e temetőjének, őrszeme az egész sivatag szikla-plateaujának. Amazok végre is csak egyszerű sza­bályos alakok, melyek csak nagyságuk és ősrégiségük, pusztul­hatatlanságuk által hatnak reánk; ez pedig eleven szörnyeteget ábrázol; szörnyeteget, melynek borzalmas mondái a mytholo­giából zsongnak fülünkben és mely nem kevésbé ősrégi, a maga nemében nem kevésbé hatalmas, a világ szoborműveinek egyik leghatalmasabbika.

Így mi is, miután megpihentünk seikh *Omár* házában, megosztottuk vele reggelinket, a mit ő meg kávéjával viszon­zott, és miután végre még nyakunkba kötött egy pár scarabeust és egyéb kétes valódiságú apró régiséget, úgy t. i., hogy előbb áruba kínálta, és mikor nem akartunk venni, nagylelkűen meg-

ajándékozott vele, a mire aztán mi sem tehattünk egyebet, mint hogy őt is megajándékozzuk frank pénzeinkkel; miután mindezt a kellő alapossággal elvégeztük, fölkerelkedtünk mi is, elhagytuk a fecskéfészek-falut a beduin-kecskék és beduin-asszonyok báméskodása közt, megmásztuk a szikla-plateaut, és most már nem az egyenesen előttünk fekvő nagy pyramisnak, hanem puha és meleg homokhullámokon át balra, a plateau szélén nyugvó *sphinx*hez iparkodtunk.

Végre szemtől szembe állottunk vele. A folyton változó homokbuczkáktól nem láttunk egyebet, mint magát a szörnyeteget, és mögötte hosszú vonalban, nagy közökben rézsüt elvonulva a három nagy pyramist, úgy, hogy az első, a legnagyobb, *Cheops* pyramisa, jobbra meglehetősen az előtérbe esett, a második, *Chafra* pyramisa, mintegy 600 lépésnyivel épen a *sphinx* háta mögött emelkedett, míg *Monkanra* pyramisa balra már egészen a háttérben állott. Ha megfordultunk, akkor, hatalmas ellentéte az előbbi képnek, egész fényében és színpompájában terült el előttünk a *Nilus* gazdag, eleven völgye, és erre, egyenesen napkeletnek tekintett merev szemével maga a szörnyeteg is.

Az arabok «*abul-hol*»-nak, a borzalom atyjának nevezik, és ezzel találóan jellemzik a benyomást, melyet a naiv emberre gyakorol, melyet gyakorolhatott az Arábiából betörő muzlim hadakra. De nem kell a sivatag naiv fiának lenni, hogy képzeletünk elkezdjen dolgozni, ha szemtől szembe állunk a pyramisok ez előrsével, a lybiai sivatag ez őrszemével, mely ötven század óta mozdulatlanul állja helyét e néma magányban és ez alatt jönni és menni látta a fárások hosszú sorát, a hyksosokat, az aethiopiai és a persa betörőket, a görögöket, a rómaiakat, az arabokat, fatimidákat, mamelukokat, törököket, francziákat és angolokat, csatázni látta a történelem legnagyobb embereit, *Nagy Sándortól I. Napoleonig*; jönni és menni látta az időket, kezdve azoktól, melyekről a történelem alig tud

egyebet, mint hogy voltak; a nemzeteket, kezdve azoktól, melyekről alig tudunk többet, mint érthetetlen nevet; jönni és menni látta az eszméket, a vallásokat, az erkölcsöket, a törvényeket. Mit nem tudna beszélni, ha elmondhatná mindazt, a mi megütötte sisakszerű hatalmas szárnyaktól védett széles fülét!

Ma az arcz el van torzítva, nemcsak a fejdísz nagyrésze és az állszakáll, az orr is le van törve. Képostromló fanatikusként kezdte a rombolást, folytatták a mamelukok, a kik ez arczba célba lőttek. Így, orrától megfosztva, most valami néger-typus van az impozáns férfi-arczban — mert melleleg legyen mondva, mi női fejjel és mellel szoktuk képzelni a *sphynxet*, de az egyiptomiaknál mindig csak kosfejű vagy férfi-fejű oroszlán volt —; hanem a szemek és a száj így is tanúsokodik arról, a mit a XII. században író bagdadi *Abdul-Latif* ez arcznak szépségéről, bájáról, hódító mosolyáról beszél. Ma is van benne kísérteties vonzerő.

A gízéi *sphynx* az eleven sziklából van kifaragva és így valósággal elválaszthatlanul egy a gízéi szikla-plateauval. A hatalmas oroszlántestet ott, a hol a sziklából nem telt, mesterséges kőfalazat egészíti ki. Minthogy itten a homok mindig jár, a *sphynx* alsó része állandóan be van általa temetve, csak hosszú háta, feje és nyaka emelkedik ki. De a kövezettől, melyen első lábai végignyújtózkodnak, a fejnek tetejéig 20 méter a magassága. Az arcznak szélessége több a 4 méternél. Egyik beduinunk hátulról fölmászott a fejre és a fülön állva, nem volt képes elérni a fejnek tetejét, jóllehet ma már le van törve a még magasabb fejdísz. 1817-ben ásatta ki először a *sphynxet* egy angol társaság 450 font sterling költséggel. Megtalálták a hozzá fölvezető lépcsőzetet és lábai között a kövezetet, melynek az állat melle felé eső végén nyílt templom állott; a templomnak a *sphynx* felé eső kijáratában ugyanerre tekintő kisebb oroszlán hever. A templom és a *sphynx* melle közt hieroglyphás köveket

leltek, melyek most a British Museum-ban vannak. Azóta a nem rég elhunyt hírneves francia egyptolog, Mariette bey is kifejtette az egészet a homokból. De állandóan szabadon tartani nemcsak hogy sokba kerülne, hanem ártalmára volna megtartására is. Mert semmi sem véd úgy, mint a sivatag-homok.

Az egyptologok eleintén hajlandók voltak a *sphynxet* a 18. uralkodóház idejére tenni, mivel az említett kövek egyike *III. Tutmes* első kormányzási évének keletét mutatta. A berlini *Lepsius* mutatta ki 1843-ban, hogy ez valószínűtlen, mert a fárások akkor már *Thebában* székeltek, és alig emeltek volna ily világ csodáját a régi székhely, *Memphis* körül. De megtalálták az említett fölíratokon *Chafra* nevét is, és mivel e fárának pyramisával egy vonalba esik a *sphynx*, neki tulajdonították ezt is, annyival inkább, midőn később *Chafra*nak egy szobrát találták a szomszéd sziklatemplomban. De ma már még régibb időre teszik a *sphynxet*, mert *Mariette* egyszer egy befalazott követ talált az első pyramisnál (*Chufu*- vagy *Cheops*-é), melyből azt következteté, hogy a *sphynx* már ennek idején és az ő pyramisa előtt készült. E kő fölírata — természetesen hieroglyphákban — így szólt: «Az eleven Horus (nap), Felső- és Alsó-Egyptom királya *Chufu*, az életet adó, emelte Isis templomát, a pyramis védnökéjét, a *sphynx* templomának helyén».

Chufu, a negyedik dynastia második fárója, Krisztus előtt 3091—3067-ig uralkodott, nyilván csak restaurálta a *sphynxet*, melyet kiváló tiszteletben tartott, a mint az kitünik sok fölíratból, a hol a *sphynx* képe az ő képe vagy neve mellett jelenik meg. A *Tutmes*-féle kövön a *sphynx* szól hozzá, «mint atya a fiához», és azt mondja a fárának, «én vagyok a te atyád *Harmachis*». Ez a *sphynxnek* neve a görögöknél és rómaiaknál és megfelel az egyptomi *Har-em-chu* szónak, a mi annyi, mint Horus a láthatáron, kelő nap. *Harmachis* a világosság, mely a sötétséget eloszlatja, a lélek, mely a halált, a termékenység,

mely az aszályt győzi le. Legfényesebb, mint szárnyra kelő nap, de emberfejű oroszlán alakjában leverte az ellenségeket.

Itten tehát a fáráók nagy temetőjében a föltámadást jelenti a *sphinx*. Keletnek fordított, a napfényt legelsőnek visszaverő arczával ő hozza meg a sötétség után a világosságot; a sivatag szélén állva, legyőzi ezt és megállítja a termőföld előtt. E hatást máig is tulajdonítják neki az arabok. *III. Tutmes* épen azért választhatta kiváló tiszteletére a napkelet ez istenségét, mivel ő hatolt legtovább napkeletnek. Miután a hyksosok (szemiták, beduinok) meghódítják Alsó-Egyiptomot és 500 esztendeig uralkodnak fölötte, végre a délre szorúlt és *Thebában* uralkodó törvényes királyokkal összetűznek egy forráson — egészen mint máig a beduinok — és ebből indul ki a fölszabadulási harc, mely 1701-ben kezdődik. *Ahmes* elüzi a hyksosok összes népességét, utódja *III. Tutmes* pedig a *Tigrisig* nyomul elő a szemiták üldözésében.

Minthogy minden fáráo a napnak földi megtestesülése vala, sokan *sphinx* alakban, mint szintén a napnak egyik alakjában, örökítették meg ábrázatukat. Vajjon nem mutatja-e a mi *sphinxünk* is *Chufu* arcát?

Csak néhány lépésnyire a *sphinx*től emelkednek ki a homokból hatalmas köfalak, maradványai egy ősegyptomi templomnak, melyet a *sphinx*-szel és *Chufu* említett templomával hoznak összeköttetésbe, ámbár lehet, hogy *Chafra* építette, mert az ő szobrait találták benne. E szobrok a kairói Bulak-múzeumban vannak. A világ e legnevezetesebb egyptologiai múzeumát, fájdalom, csak igen fölszínesen láthattam, mert épen rendezés alatt volt. E romok sem nem olyan terjedelmesek, sem oly jól fönrtartva nincsenek, sem oly fejlett művészettel nem díszlenek, mint a felső-egyptomiak, de sokkal régiebbek, mert kétségkívül az első birodalom, a memphisi fáráók idejéből valók; mint ilyenek egyetlenek a maguk nemében, és impozánsan tanúskodnak mai állapotukban is az építészet őskorának ma már utánozhatatlan

egyszerű nagyszerűségéről. Alabástrom-tuskókból készült folyosókon és kamrákon át jutunk egy nagy T forma csarnokba, melyet tizenhat gránit pillér ékesít; e monolith pillérek 1—1½ méter átméretűek és hasonló hatalmas monolithek kötik össze őket. Az egyes darabok óriási méretein kívül a gránit kidolgozásának síma finomsága az, a mi mindenek fölött meglep.

Még néhány sírt látogattunk meg távozásunk előtt. E sírok ki vannak fosztva, a falaknak hieroglyph-festményei le vannak kopva és csak itt-ott emelkedik ki élénk kékben és vörösben egy-egy eleven jelenet az ősegyptomi életből, de így is érthetően beszélnek arról, hogy hogyan éltek, mit művelt a civilizáció kezdetén annyi ezer év előtt az ember.

Mire hazafelé tértünk, már leáldozni készült a nap, és vissza-visszatekintve, mind sötétebben láttuk kiemelkedni a bíboros hátterről a *pyramisokat* és a *sphynxet*.

XII.

MEMPHIS.

A pyramisok sora. — Bedrasén. — Memphis nyomai. — Ptáh temploma. — A régi Memphis és Menezs. — A király-listák. — A hieroglyphák. — A vallási eszmék fejlődése és az egyiptomi mythologia. — Fetisismus, állat- és napimádás, polytheismus, pantheismus, monotheismus. — Memphis és a monophy-sisták. — Memphis pusztulása.

Végre nagynehezen megindult a Nilus balpartján fölfelé járó vonat. Végre, miután már egy félóra óta folytonosan azt hittem, hogy lehetetlen lesz le nem késnem. Ennyi időbe és küzdelembe került, hogy föl tudtam adni számaramat és számaras legényemet. Mert leírhatatlan a kairói pályaudvar zűrzavara a vonat indulásakor. Mindenki tolong, kiabál, lótfut, ideges, senki sem tudja, hol áll a feje, mert régen lejárt az idő, megadták az indulási jeleket, de az arab gyerkőczök, a kik a pénztári szolgálatot végzik, rendíthetetlen közönyösséggel és lassúsággal pingálják arabs írásaikat, küldik az embert Pontiusból Pilatushoz. Hiszen ők tudják, hogy az idő- és az indulási jelek egyáltalán nem komolyak, és a vonat kedélyesen meg fogja várni, hogy minden rendben legyen elébb.

Balra, mihelyt elhagytuk a várost, *Ó-Kairót* és a régi komor *Babylont* látjuk még egy darabig túl a folyón, aztán a Mokattam-lánczolat szikláit, majd a Vadi-et-Tih, a «tévelygés völgye» által választva el ettől, a turrai hegységeket, kőbányákat nagy kaszárnyáikkal.

De nagyobb szerű látvány merül föl jobbkézre. Pyramis emelkedik föl pyramis után túl a zöldelő mezőségen, a lybiai sivatag homok- és szikla-plateaujának vonalán. Előbb a gizéi pyramis-csoport, aztán alig hogy az eltűnt, az abusiri, később a magános lépcsős gula, és látnánk még többet is, ha egy fenéges pálmaerdő nem lépne a vasút és a sivatag közé, elfödve a kilátást. Öt mértföldnyi hosszban emelkedik a lybiai sivatag szélén pyramis-csoport pyramis-csoport után, mutatva, hogy ilyen hosszú lehetett Ős-Egyiptom hatalmas székvárosa, a nagy Memphis. Mert hiszen a pyramisok a memphisi fáraók mausoleumai és minden pyramisnak környéke egy messze elterjedő temetője az ősegyptomiaknak. Sok van már kikutatva, de nincs a megmondhatója, hogy mi és mennyi lappang még a család homoksivatag alatt. Az élők városa eltűnt teljesen. Csak az avatott ismeri föl gyér nyomait a feltúrt talaj földhányásain, süpedésein, évezredes nilusi téglákon, egy-egy csonka kőfaragványon. De a holtak városa, az elpusztíthatatlan volt, ma is büszkén áll és ép ottan is, a hol nem látható, mert az eltemetett temető be van borítva homokkal, mely romlástól és rablástól megóvjá egyaránt.

Az első állomáson, *Bedrásén* kies falvánál kiszállok. *Szaid* szamaras legényem vigyorogva vár már a fölnyergelt és nem kevésbé jókedvű állatocskával. Kicsiben ismétlődik a bulaki pályaudvar képe. Kávét és narancsot kínáló arabok rohanják meg a vagonok ablakait. Tolongás kifelé és befelé. A magasabb állomásépület lapos tetején a főnök háremének lefátyolozott hölgyei guggolnak. Az épület körül egy pár rongyos viskó, cigánytanyára emlékeztető. Itt főzik a kávé szabad ég alatt, a mit nagy érdeklődéssel szemlél egy pár tyúk, és egy-két roppant sémita ábrázatú fekete kecske. Tovább végtelen tömegei a zsákokba rakott dúrának, melynek szemei csaknem olyanok, mint a kukoricza, ámbár nem csutkán, hanem gömbben teremnek. A zsáktömegek tetején sétálnak és ácsorognak

üzérek és munkások, alattuk pedig egy-egy békés arab szívja cigarettjét vagy a hadsis-pipát, míg mások nagy élvezettel szopogatják egy darabka zöld czukornádnak édes levét.

A vonat indul tovább, *Felső-Egyiptom* fővárosa, *Sziut* felé. A mozgalmas kép lecsöndesül. Én is felülök szamaramra és hátat fordítunk az állomásnak, a mögötte elterülő régi zsidótemetőnek, a Nilushoz lehúzódó buja földeknek és a kék folyó túlpartjáról átfehérlő heluáni fürdőknek. Átkelünk a vasúton és a magas országúton és egy kis csa'orna hídján keresztül a falunak tartunk, melynek egyenes, síma földfalakból rakott fődéltelen, vagy csupán pálmaágakkal fődött épületei apró dombocskákon festői módon emelkednek magas pálmák közül. Aztán kijutunk egy hosszú töltésre, melytől jobbra-balra még be nem folytak a nilusi áradás vizei és itt aztán galoppnak eresztjük a szamarat, egyenesen neki a messziről átintó pálmaerdőnek. Melegen süt a derült égről a nap és mindig tágabb, szebb és csöndesebb lesz a tájkép. Csak a távol földeken látszanak még munkás emberek, állatok, csak messziről hangzik át dudoló énekszó, egy-egy kiáltás. Mire beérünk a felséges pálmaerdőbe, minden elnémul. Csak a napsugár játszik a sudaras fák közt, melyek magánosan, távol egymástól állanak, mint a Bakonyban a tölgy és csipkeszerű árnyékot vetnek a homoktól, egyes gránitdaraboktól és rakásra dőlt, összeomló nagy vályogtéggláktól borított földre, melyet egyenetlenné tesznek a már említett földhányások és süppedések. Jobbra egy mélyebb területet, mint tő borítja ismét a hátramaradt árvíz. Azontúl egy másik falú, *Mitrahynéh* tetszik át a pálmásudarak rácsozatán. Egészen mellettem, hosszú, mély gödör, félig víztől borítva, melyben ki tudja hány százada feküdt már egész a mi napjainkig egy ledőlt óriási szobor, melynek hatalmas háta inkább óriás kősziklának látszott, de mely egykor *II. Ramzesz* volt, a nagy fáráo, «hatalmas az igazság által, kedvence a napnak». Szomszédságában egy kunyhó, a hol oszloptöredékeket, sphyn-

xeket és komor kőalakokat mutatnak. A fák között egy pár glicye röpdes, amonnan a sivatag felől egy sas hajózik át a magas levegőn. Olyan csöndesség, olyan béke van itten, hogy az ember alig tudja elképzelni, hogy ugyan e helyen valaha óriás város középpontján zsbongott a gazdag élet, hogy egy nagyszerű szentély előtt hangzott ünnepi ének, hogy végre harczy riadóknak harsonái mellett vívtak itten dúló élet-halálcsatát egész nemzetek fölött. Pedig úgy van, mert az ősi *Memphis* központján, ottan vagyunk, a hol a nagy *Ptáh* istennek fényes temploma állott. Egy nagy temető ez, melynek virágos, napos, mosolygó békéjén nem látszik meg, hogy mennyi nagy törekvés, mennyi öröm és boldogság, mennyi szenvedés és szenvedély van e hal-mok által elborítva és elnémítva örökkön örökre.

Ezredévek rettentő pusztításai eltörölték az ókor talán legnagyobb, és valaha legnevezetesebb metropolisát a föld színéről csaknem nyomtalanúl. Csak egyes dombok és földrakások tömegében ismerhetők még föl azon vályogtéglák, melyekből a régi egyiptomiak lakházaikat építették, épen úgy, a mint ma is teszik az arabok, csakhogy ők nagyobb téglákat készítettek. Az esőtlen éghajlat megtartó ereje és értéktelenségük is csak keveset menthetett meg közülök. A mi becses és használható kő és faragvány vala, a templomok, paloták és várerődítések anyaga, azt századról századra elhordták újabb épületekre, és ezekből építették nagyrészt az arabok a fényes *Kairót*. Csak sejteni lehet, hogy ott, a hol ma is emberek laknak apró, jelentéktelen falvakban, *Bedrásén*, *Mitrahyne*, *Zakkara*, *Kazriye* falvainál, voltak a nagy város régi központjai, mert legyőzhetetlen az emberi természet conservatív ereje. És csak a pyramisok öt mértföldes sora, az óriás város óriás temetőjének e minden idővel daczó emlékei mutatják, hogy a Nilus és a sivatag közé szorított keskeny völgyben milyen hosszúra terjedt volt a város.

Memphis első alapítását egyenesen *Meneszre* vezették

vissza a régi egyiptomiak. Legalább így hallotta ezt már *Herodot* az egyiptomi papoktól. *Menezs*, «az állandó», «az örökös», a fárások hosszú sorozatában a legelső, az első emberi uralkodó, mert előtte még az istenek dynastiái uralkodtak *Egyiptomban*.

Ha az időt keressük, melyben ezen *Menezs* uralkodhatott, igen magas számokra jutunk. Azon kérdéssel szemben, hogy az ősrégi nevek és e hatalmas számok megbízhatóságára nézve mi az, a mire támaszkodni lehet, mindenekelőtt a *Manethosz*-féle király-listákra kell utalni. Ezek képezik mintegy csontvázát az egyiptomi őstörténelemnek és chronológiának. Ez egyik legfontosabb része annak, a mi egyiptomi ismeretekből még az antik írókból reánk maradt. Ez az a keret, melyet napról napra inkább töltenek be az egyptologoknak a régi papyrosokban és monumentális fölíratokban tett kutatásai.

Manethos, a mint a görögök írták, «mai en Toth», Toth (isten) kedvence, a mint a hieroglyphák említik, egyiptomi pap volt azon időben, midőn *Nagy Sándor* hódításai által *Egyiptomban* a görög *Ptolomaeusok* jutottak uralomra. Minthogy járatos volt a görög nyelvben, *II. Ptolemaeus Philadelphus* által a harmadik században Kr. e. azon megbízást nyerte, hogy fordítsa le görögre a templomokban őrzött történelmi könyveket. E mű, mely az ó-korban nagy hírben állott, mint egész elveszett, de a királyok sorozata az évszámokkal együtt részint a római zsidó történetíró *Josephus*, részint keresztény írók írtaiban megőriztetett.

E hosszú sorozatokkal és száraz évszámokkal szemben természetesen könnyen fölmerülhet a kétely, vajjon nem-e nagyrészt önkényes compositión alapúlnak, legalább a mennyiben már mesének látszó ősidőkre mennek vissza. De mióta az egyptologok megtanulták a hieroglyphákat olvasni, régi papyrusok és régi templomok, sőt egykorú síremlékek fölíratai is folytonosan szolgáltatják a meglepő bizonyítékokat e király-

listáknak, ha nem is föltétlen hitelessége és pontossága, de komoly használhatósága mellett, és szolgáltatják egyúttal az anyagot, mely kapcsolatba hozva reánk maradt ókori történet-szek irataival, valóságos történelemmé eleveníti föl ama száraz chronológiát. Ma már nem ismerünk többé régi letűnt népet, melynek történelme oly pontossággal volna oly távoli időkre visszavihető, mint az egyiptomiaké. Lehet, hogy más népek is annyira szerettek már őskorukban is írni, mint az egyiptomiak, de akkor az idő nem őrizte meg irataikat oly terjedelmes mértékben, mint ezeknél. Köszönhető ez egyfelől az egyiptomiaknak mindenben a conservatióra irányult törekvésének, melynél fogva hieroglypháikat nemcsak papyrusra és bőrre írták és cserépbe égették, hanem talán épen annyit, sőt a legrégebbi korokban, mikor a hieroglyphák képei alighanem sokkal kevésbé köznapi használatra, mint inkább csak emlékezetre szolgáltak, bizonyára még többet véstek örökös gránitba, mely elpusztíthatatlan templomokba és mausoleumokba építve, az évezredek pusztításaival is daczolhatott. Kedvezett a conservatióknak az éghajlat is esőtlen melegével, és kedvezett főképen a sivatag száraz, tiszta homokja, mely eltemette ugyan azt, a mit elborított, de csak azért, hogy változatlanul szállítsa a késő kutatókra.

A királylisták uralkodóházak szerint vannak rendezve. Az egyes családok rendszerint azon várostól veszik nevüket, melyből eredtek. Így az első két dynastia *Thinita* vala, mert a közép-egyiptomi *Thisból*, *Egyptomnak* állítólag legrégebbi részéből származtak. De a Delta gőczpontján alapított új *Memphis* gyorsan túlszárnyalhatta a régi székvárost, mert a III. dynastia már *Memphita*. Egy nagy és főkéntely e királylistákra nézve persze még mindig fönmarad: az a tömérdek dynastia — a *Ptolemaeusok* idejéig nem kevesebb, mint harmincz — mind egymást követte-e, vagy voltak-e mellék-dynastiák, melyek az ország egyes részeiben a fődynastia mellett uralkodtak? Ettől

a még tisztázatlan kérdéstől függ természetesen az időszámok kérdése is, mert bizonyos, hogy egészen más, sokkal nagyobb számok jönnek ki, ha egyszerűen összeadjuk valamennyi föl-sorolt fáráónak részben ismert, részben átlagban fölvehető uralkodási idejét, mintha többet-kevesebbet levonunk a föltételezett mellék-dynastiák rovására. Így aztán az angol *Sir Gardner Wilkinson* az első fáráót csak 2700-ra teszi Kr. e. A közelebbről elhunyt *Mariette* bey 5004-re. *Manethos* azonban határozottan azt állította volt, hogy az első fáráótól a Ptolomæusokig 3555 egyiptomi, azaz 3553 jul. év múlt el. E szerint tehát *Memphis* alapítója 3892 évvel Kr. e. uralkodott volna.

De egyes régészek arra nézve, hogy *Memphis* térségei már sok évezredek előtt állandó emberi telepek voltak, még sokkal nagyobb számításokat tesznek, persze oly alapokon, melyek a tudományos szigor teréről a merész fantázia birodalmába kezdenek átesni.

Így, midőn a régi *Memphis* területen az ötvenes években először történtek a londoni földtani társulat kezdeményezésére ásatások, a *Ramzesz*-szobor körül mintegy 12 *m*/-nyi mélységben cserepeket találtak. Már most így számítottak: A mély medenczében fekvő *Ramzesz*-szobor körül fölállításának ideje, azaz a Kr. e. XIV. század óta 2.84 *m*/ nilusi iszap rakódott le. Az évi áradások által hátrahagyott lerakódás tehát századonkint 3¹/₂ hüvelyk volt. Ennélfogva tehát már 11,646 évvel Kr. e. került oda az a cserép, a hol találták.

Az iránt alapos kutatások kizártak már minden kétséget, hogy a medenczében heverő colossus, mely midőn még nem voltak letörve lábai, 13 *m*/ hosszú lehetett, *II. Ramzesz* szobra és alighanem egyike azoknak, melyekről *Strabo* említi, hogy *Ptáh* temploma előtt állottak. *Mariette* bey közel hozzá alapzatmaradványokat is fedezett föl, melyeket egyenesen a templomhoz tartozóknak tekintett. Itt volt tehát *Memphis* központja, Egyptom legfőbb szentélye.

Azon sok megoldhatatlannak látszó rejtély és ellentmondás, mely annyi fejtörést okozott már az egyptologoknak, midőn rendszert akartak hozni az egyptomi mythológiába és vallási eszmékbe, azon körülmény, hogy a fönmaradt emlékek épügy tanúskodnak a legdurvább fetisismus és az állatimádás, mint magasabb és szellemibb polytheismus, sőt monotheismus és pantheismus, de még oly felfogás mellett is, melyben a positiv vallási eszmék fölolvadnak egy magasra fejtett bölcsészetben, mindez abban találhatja egyedül megoldását, hogy az egyptomi őstörténelem ezredéveiben is szükségkép folytonos fejlődésben voltak a vallási eszmék. Itten is kétségkívül a fetisimádás volt kezdetük, ettől mentek át az állat- és a napimádásra, a természeti erőket és jelenségeket istenekben személyesítő szellemibb polytheismusba, mely aztán a *Ptolemaeusok* idején, midőn a görögök és görög szellem és bölcsészete mindinkább behatolt az országba, sőt az utolsó századokban *Alexandriában* találta utolsó virágzását és végső stádiumát, a bölcselkedéssel foglalkozóknál és ezek közt kétségkívül épen a papoknál is, végre pantheismussá, monotheismussá, és egyeseknél kétségkívül oly bölcsészetté is alakult, mely minden valláson túltette magát, és a vallást és formáit legfőlebb a tömeg előtt érthetetlen bölcsészeti eszmék burkolatának és symbolumainak fogadta el. Az ókor szokásainál fogva azonban, és szemben az egyptomiak erős conservatív szellemével, senki sem támadta meg a létező vallási fogalmakat és szokásokat a philosophia nevében, hanem ellenkezőleg arra igyekezett, hogy lehetőleg kiegyeztessék a kettőt. Nagy tévedés volna tehát azt hinni, hogy a későbbi fejlődési stádiumok magas eszméi, mint titkos tan eleitől fogva benne voltak az ősvallásban és ennek mythológiájában. Ellenkezőleg, a mint az eszmék fejlődtek, úgy rendre, lassankint behordták, ráfogták ezeket a régi hitre, a régi alakokra. És így az exoter tannal, a «külső»-vel szemben, mely egy régiebb állapot volt, csak később fejlődhettek a mysteriumok, az exoter,

a belső, a rejtett tan, mely lassankint pantheismussá és monotheismussá alakult, magyarázván, hogy a sok isten voltaképen az istenségnek csak különböző tulajdonait és nyilvánulási formáit symbolizálja, végre pedig eljutván oly fölfogáshoz, mely a mi korunk legújabb természettudományi fölfogásával is összeegyeztethető, a mennyiben arra vezethető vissza, hogy az anyag és az azt alakító erő elválaszthatatlan, örökkévaló, minőségben és mennyiségben másíthatatlan. De az egyptomi vallási eszmék ezen végső fejlődési foka mellett fönnállott mindig a régi cultus, tömérdek isteneivel, melyek közül azonban sokan — világos és érdekes átmenet a monotheismusba — egy-ugyanazon istenségnek különböző alakjaivá redukálódtak. Mert a kezdetleges korszakban a még elszigetelten vagy csak laza kapcsolatban élő vidékek mindenikének külön fejlődött a maga fetis-, majd állat- és utóbb istencultusa. A mint az ország egyesült és egy vidék dominálta a többi, elismertettek és acceptáltattak ugyan mindenütt mindeniknek külön istenei és cultusai, de az uralkodó vidék istenei és cultusai szintén uralkodókká váltak, és a többieké közül sok, ha nem is mind, lényegileg azokkal azonosított és lassankint leszállítatott külön istenségből ugyanazon istenségnek más alakjává, más jelenkezési formájává. Így például a napnak «Ra», 75 különböző neve és alakja volt, és midőn ez új birodalomban *Théba* felülkerekedett a lehanyatlott *Memphisen*, akkor a *thébai* helybeli főisten, a napnak istensége emelkedett mint Ammon-Ra az egyptomiak főistenévé, a görög-római korszakban pedig már mint Jupiter Ammon csak Jupiternek volt más alakja.

De az első birodalomban, mikor még *Memphis* volt a főváros, az itteni helybeli főisten, *Ptáh* volt a legfőbb. Ő volt az első isten, és ezen anciennitását megőrizte akkor is, mikor már felülkerekedett Ra. Körülbelül az tehát, a mi Saturnus, az istenek atyja. «Nún»-ból, az ősvízből, minden dolgok eredendő forrásából támadt, miután Chepera, a scarabeus sacer, a vilá-

gosság és a teremtő erő elve, a lét és a világosság csíráit letette Nünba. Ptáh, az alakító, a nemző erő, és tőle ered minden, a többi istenek is. Ezért volt nemző erejénél fogva a neki szentelt állat az *Apis*, a bika. Minden istenségnek azon állat volt szentelve, mely főtulajdonát leginkább symbolizálta. Innen a sok állatfejű isten. De föltehető, hogy előbb magát az állatot imádták, aztán abstrahálták belőle ama főtulajdont, és csak ebből ismét az istenséget. Így érthető, hogy az állatot magával az istenséggel is azonosítva találjuk. Ez az átmenet az állatimádásból az istenség imádására.

Ptáh templomának közelében állott a szorosan hozzátartozó *Szechet* istennő temploma. *Denderában* és általában *Felső-Egyptomban Hathar*, másutt *Pacht* és *Baszt* neve alatt imádták, vagy elméletünk szerint, e külön alakúlt istennőkkel olvadt később egygyé. Lényegileg ugyanaz a phœnicziai *Astartével*, a görög *Kyprissel* és *Aphroditével*, és hasonló orgiákkal áldoztak neki, főkép az alsó-egyptomi *Bubasztiszban*, mint ezeknek. *Ra* leánya, *Ptah* menyasszonya volt és első sorban a nemzésre sovárgó szenvedély hevét képviselte és ezért oroszlán vagy macskafejjel ábrázolták, és a macska volt szent állatja.

E templomok voltak *Memphisnek* legfőbb, legfényesebb épületei, és ezek körül fejlődött föl és le a Niluson a város. *Memphis* neve nyilván kapcsolatban van a *Menezsével*. *Men-nefer*, a «jónak kikötője» volt a régi egyiptomiaknál. Később támadt ebből a kopt *Menfi*, *Memfi* és ebből a görög *Memphis*, az arab *Ment*. De mivel a görögök *Ptáht Hephaistossal* azonosították, *Hephaistopolisnak* is nevezték a várost.

Menezs utódai alatt gyorsan emelkedett. Első ostromát akkor szenvedte, mikor sémita törzsek, az úgynevezett hyksosok betörték Arábiából és ötszáz évig 2194—1683-ig elfoglalva tartották *Alsó-Egyptomot*. Midőn az új birodalmat alakító felső-

egyptomi *thébai* fáraók végre elűzik a hyksosokat, gondját viselik ugyan *Memphisnek* és főkép régi szent templomainak is, de a főváros *Théba* marad. Midőn *Herhor*, *Ammon* főpapja 1095-ben a rámszeszidák trónjára emelkedik, és a XXI. dynastiát alapítja, átteszi ugyan a fővárost Alsó-Egyiptomba, de nem *Memphisbe*, hanem *Szaiszba*. Ez erőtlen papkirályok alatt az addig hódító birodalomba ismét betörnek az idegenek. Az assyrok több ízben, egyszer az aethiopiaiak ostrommal veszik be *Memphist*. A persa *Kambyses* folytatja később (525. Kr. e.) ezeknek pusztításait. Végre megalapítja *Nagy Sándor Alexandriát* (332. Kr. e.), és ez a halálos dőfést adja meg *Memphisnek*. *I. Theodosius* császár edictuma leromboltatja a pogány templomokat és bálvány-szobrokat. És itten egy nép-psychologiai érdekes reactió áll be. *Egyptom* régen görögösítve van, sőt régen keresztény. De a görög-byzantin uralom és szellem ellen reagál a régi egyptomi szellem az eretnek monophysita tanok sovár fölvétele által, és *Memphis* a monophysiták központja lesz, és megalakúl a *kopt* egyház, mely minden üldözések daczára meghódítja az egész egyptomi népet. Aztán jönnek az *Arabok*, a már elébb elgörögösödött nép egészen elarabosodik, és az évezredekken át hatalmas egyptomi nemzetből nem marad meg egyéb, mint egy keresztény felekezet, mely már kizárólag arabúl beszél, és melynek csak neve, *kopt* (*gept*, *gipt*), emlékeztet arra, hogy valaha külön egyptomi faj és nemzet létezett.

Omár hadvezére, *Amr Ibn-el-Aszi* a *Nilus* túlpontjára építi az új fővárost és most már rendszeresen hurezolják át az elhagyott és elpusztúlt *Memphis* faragott köveit az új, az arab paloták, erődök és mecsetek építésére. Hogy milyen óriási volt a város, abból látszik, hogy ennyi rombolás után is még a XII. század végén így kiáltott föl leírása után *Abdul-Latif*, az arab író: «Minél mélyebben merülünk el szemlélésébe, annál magasabbra emelkedik bámulatunk,

és minden új tekintet e romokra újabb forrása a gyönyörnek».

Még két század, és a hatalmas *Memphis* legfényesebb negyedeiből is csak fölhányt és besüppedt földterületek, egy pár gránit-darab, omló vályog-halmok beszélnek árnyékában a magasra termett pálmáknak.

XIII.

ZAKHÁRA.

Zakhára. — A necropolis. — A lépcsős pyramis. — Mariette és háza. — Az Ápisírok. — Ti sírja. — A hieroglyphák.

Amint az ember kijut a mitrahinei pálmaerdőből, meglepő látvány terül el előtte. Az erdő szélén magas pálmák és sötét-zöld Lebach-ákácok árnyában egy csinos kis fehér villa, valamelyik kairói nagyúrnak nyaralója. Azután rétek és mezők, melyeken dalolva dolgozik a munkás nép. Tovább, már egészen a sivatagnak szélén, megint egy kis falú, *Zakhára*, ez is pálmaerdőcskébe bujva. Sima, ragyogó vitzükrök, tele vízi madarakkal élénkítik a viruló tájképet: a nilusi áradás maradványai. És ridegen emelkedik fel e tájkép mögött a lybiai sivatagnak sárgás-fehér bástyafala, elnyúlva jobbra-balra a meddig a szem csak lát, e sziklabástya egész hosszán pedig, egymástól elszakadva kisebb nagyobb csoportokban, mintegy ört állva emelkedik fel a fényes légkörbe tizenegy pyramisnak nagyszerű látványa.

Legtávolabb, balra, délnek a *dasúri* csoport négy pyramisa csak fővonalaiban látható, ezek sem igen élesek, mert ketteje csupán nilusi iszaptéglából, nem a kemény sziklaközből van építve. Azután élesen és testesen látható *Zakhára* fölött hét kisebb-nagyobb pyramis, két kicsiny és egy jókora nagy kiválva valamennyi többi közül az által, hogy nem sima-lankásan,

hanem mintegy terrasseról-terrassera hatalmas lépcsőzetekben emelkedik fel. A pyramisok e sűrűsége is arra utal, hogy a helyen, melyre letekintenek, lehetett központja a nagy *Memphisnek*, mely azonban kétségkívül elterjedt odáig, a meddig a pyramisok terjednek, Gizéig és tovább is, *Abu-Roasig*, Kairón túl. Vajjon maga *Zakhára* falva a memphisi főistennek *Ptáhnak* egyik melléknevét *Szakra*, őrizte e meg, vagy csak környezetéről kapta nevét, mert *Zakhára* pusztaságot jelent arabúl, a fölött hadd vitázzanak a tudósok. Annyi bizonyos, hogy rettentő pusztaságban és pusztulásban találja magát az ember, ha követve a pyramisokhoz vezető utat, jobbra a kis falútól sziklák és valóságos homokpatakok közt felhatol a sivatag fennsíkjára.

Maguk e pyramisok is valamennyien szomorúak, nyomottabbak, rondák és romboltak azon hatalmasabbakhoz és épebbekhez képest, melyeket *Gizénél* láttunk. A *Gizéi* pyramisoktól továbbá folyon látjuk a Nilus völgyének virányait. Itten a sziklaktól és ingó homokbuczkáktól csakhamar elvész a szem elől minden zöld. Sötét múmia-kútak ásítognak felkanyargó utunkon jobbra-balra, némelyek mélyen lehatolva, mások bedőlve, homokkal telve. Troglodyta sírok a sziklába vájva. Omolványok ősrégi iszap-téglából. Lépten-nyomon ügyelni kell a lovasnak s az állatnak, hogy belé ne zuhanjon ilyen múmia-kútba, a hol még a múmia társaságát sem találná meg, mert hisz ez aknák rég ki vannak rabolva. Majd a mint közeledünk a pyramisokhoz, körakás körakáson áll; a hol az ember széthányja, skorpiók szaladnak ki gyorsan és menekülnek fejük fölé görbített éles farkkal. Itt a hol egy árva fűszálat, aszott növényt sem lát az ember, még a sziklák és kövek közt szétfolyó puha, sárga, meleg homok is bujának tetszik ennyi sivárság között és pihe-nőre úgy választja ki az ember, mint másutt a fris zöld pázsitot. Csak a nagy lépcsős pyramis közelében nyílik kitekintés éjszakknak a Nilus völgyére egész Kairóig, az abusiri és a gizei

pyramis-csoportig. E lépcsős pyramist némely egyptolog a világ legrégebb épületének tartja és az I. dynastiának tulajdonítja. Sajátságos lépcsős alakja csakis attól ered, hogy a lépcsőket kitöltő utolsó simító réteget nem kapta meg. Akár ezért, akár már őskoránál fogva is sokkal romboltabb, mint társai. De építésében is eltér ezektől, nem egyenoldalú, hanem hosszad néyszög, és egy kerítő falnak omladékai látszanak körülötte, belsejének üregei pedig sokkal bonyolódottabbak, mint másutt.

A lépcsős pyramist csak körülölgölgöttük, hogy mielőbb *Mariette* házához jussunk, pihenni.

Egyszerű kőház ez, magas homokbuczkák közt, persze hogy a környező ősi romok anyagából építve, tágas nyílt verandával napnyugat felé. *Mariette* bey emeltette, mikor kutatásai érdekében hónapokon át itt a sivatagban tartózkodott. Most vendégszerető nyughelye az idegeneknek és állandó laka a zakhárai emlékek őreinek: egyszerű, de igen tisztességtudó beduinok, nem olyanok mint a gizei, cigánykodó csöcselék.

A felfedezések terén *Mariette* volt az, a ki tán legtöbbet tett az egyptológiáért. Mások, mint p. a német *Brugsch* bey, alaposabban képzett tudósok voltak s többet tettek a felfedezett anyag rendszeres tudományos feldolgozásában. De a mi nélkül ők mit sem tehettek volna, ez anyag felfedezése nagyrészt *Mariette* műve. Mint egyszerű ember, magasabb tudományos képzettség nélkül jött Egyiptomba, de élénk érdeklődéssel és semmi tudomány által nem pótolható szerencsés ösztönrel, igazi délfrancia éleselműséggel úgy beledolgozta magát a régészeti kutatásba, hogy utóbb már elég volt valahol megjelenie, hogy megmondhassa: itten ássatok, itten lesz valami. Eleintén a *Louvre* számára kutatott, a hol aztán éveken át mint az egyptomi osztály őre működött. Itt alkalma volt az egyptomi régészetet rendszeresebben is tanulmányozni és ha nem is tudta úgy olvasni a hieroglyphákat, mint *Brugsch*, a ki szinte úgy olvassa mint mi az anyanyelvünket, mégis már jelentékeny tudós is volt,

mikor *Ismail* basa rábízta a kairói nagyszerű *Bulak*-múzeum szervezését és igazgatását. Attól fogva e múzeum számára őrizte féltékenyen az újabb felfedezéseket, és embernek kellett lenni, a ki csak valami apró darab régiséget is ki tudott vinni az országból. A múlt évben halt meg, gyászolva az egész tudományos világban.

A *zakhárai* nekropolis az ő dicsőségének első, legállandóbb és legnevezetesebb csatatere. 1850-ben arabok kertjeiben látott egyes apró sphynxeket, melyekről hallotta, hogy *Zakharánál* találták. Azt hitte, hogy rájutott a *Strabo* által említett Serapis-templom nyomaira: «Serapis-templom is állott ottan, fölöttébb homokos helyen, úgy hogy a szelek homokdombokat hordtak össze, melyektől félig vagy fejükig beborítva találták a sphynxeket, a miből látható a veszély, mely a templomba menőt a szélről érheti». *Mariette* ásatni kezdett és kiásott a sivatag magas homokjából egy egész sphynx-allée-t, mely keletről nyugatra két nagy épületet kötött össze; a későbbi görög idők-ből való *serapeumot* keleten, az ősrégi *Apis-sírokat* nyugaton. Az utóbbinak bejáratánál félkörben felállítva 11 görög költőnek és bölcsnek szobrát találták; ez most mind a *Louvre*be került. Apró bronzszobrocskákból egyetlenegy napon találtak 534 darabot. A görög serapeum tulajdonképen zárda volt, még pedig a legszigorúbb. Lakói be voltak falazva celláikba és csak kis nyíláson át érintkezhetek a külvilággal. A keresztény ascetismus és zárdaélet tehát, mely Egyiptomban fejlődött először, itten már a kereszténység előtt is bírt tradíciókkal és előkészített talajon nőtte ki magát, úgy mint a remeteség Szyriában. Az itten talált állatszobrok, a serapeumnak fenmaradt különben csekély romjai és az egész *sphynx-alleé* most ismét be van borítva sivataghomokkal, mert az idő foga és az utasok még rombolóbb kapzsisága ellen ez a legbiztosabb védelem. Az egész *zakhárai* nekropolis 7000 méter hosszú és 500—1500 méternyi szélességű területének számos kisebb nagyobb

emléke ily módon van megvédve. — Kutatók a kormány engedelmével kiásathatják és magas vendégek tiszteletére a khediv is többször kiásatta. Kutatnak is itten folytonosan és mindig eredménnyel. Ki tudja mennyi rejtőzik még ismeretlenül a homok alatt. Még 1880-ban is több pyramis feltörése által nevezetes régiségekhez jutott *Brugsch* bey, a ki akkorában a kairói könyvtár igazgatója volt. Ez időben találták meg egy *Meren-Ra* nevű fáráónak mumiáját is. Szamaron szállították be a bedraséni állomásra, a mi ötezer esztendő s fáráóra nézve elég saajtságos utazási mód volt. De még furcsábban járt Ő Felsége további útján. A bedraséni állomásfőnök, noha talán Ő Felsége néhai alattvalóinak utódja, nyilván keveset törődött volt az egyptológiával. Sehogy sem tudta megérteni, hogy micsoda az egy mumia? — és nagy zavarban volt, hogyan tak-sálja a szállítási díjat? — «De hát miből készül és mire való?» — kérdi végül, kifogyva a türelemből.

— Hiszen az egy ember!

— Ember? — No hát, ha ember, akkor vegyen magának jegyet.

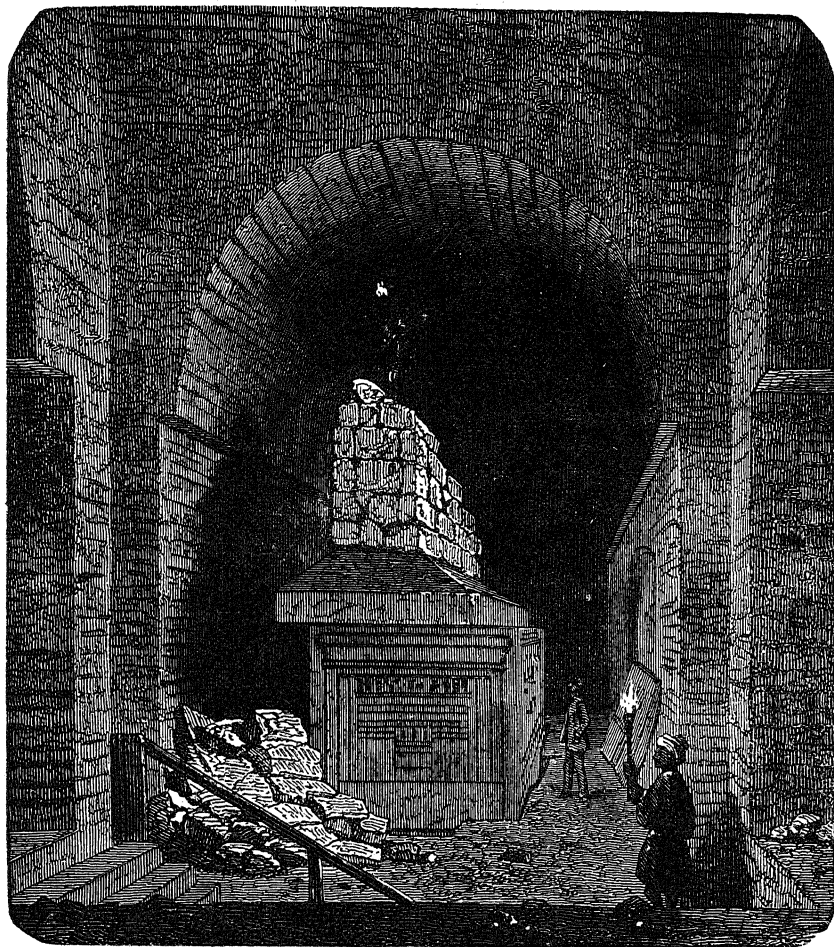
Vettek is a fáráónak jegyet, még pedig az első osztályra. Így vitték be Kairóba. De itt aztán megint baj volt.

A városi vámszedő meg akarta vámolni. Igen ám, de micsoda tariffára? Eszébe jut végre, hogy az szárított hús. És Ő Felsége után meg kellett fizetni azt az illetéket, mely a déli Egyiptomban napon szárított berbécshúsra van kiszabva, míg végre nyugalomra talált a bulaki múzeumban.

Miután megpihentem *Mariette* házában és megebédeltem a vendégül hívott kedélyes beduinokkal együtt, az *Apis*-sírokat látogattuk meg.

Mariette házától mintegy 300 lépésnyire egyenesen nyugatnak a sivatag sziklafelületébe vágott szük, lejtős bejárat vezet le a sírokhöz, inkább nagyszerű sírbolthoz, az eleven sziklába dolgozott csarnokszerű folyosók, melyek hossza négyyszög

alakjában futnak körül, és a leghosszabb csarnok az, melyben jobbra-balra nyíló tágas fülkék, — mintegy oldalkápolnák, képezik voltaképen a sírokat. A levezető nyílt sziklafolyosóról mielőtt beléphetnénk a földalatti csarnokokba, újabb keletű kapú zárja el utunkat. A kulcsok az őrző beduinoknál vannak. E kapúból lépünk be a keleti rövid oldal-folyosónak mintegy közepe tájára. A beduinok gyertyákat gyujtanak és ezeknek ingatag világa, mely kivált eleintén inkább látatja a sötétséget, mint a tárgyakat, fokozza a mystikus hatást. Jóval melegebb van, mint oda kinn, az évi közép meleg, mint földalatti üregekben mindenütt: itten 21° R. A levegő száraz, de kissé fojtott. Balra a bejáratától sötét tömeg, — fülkéjébe nem került sarkophág zárja el az utat. A folyosó különben üres, csak apróbb fülkék látszanak a falakban. Nehány lépés után jobbra sarkon fordul a folyosó, a sarokban egy sarkophágnak kőfödele hever, csak keskeny utat engedve az éjszagnak fekvő, nyugatnak induló hosszabb oldalfolyosóba. Ebben csak tíz lépésnyire a földtől nyílt sarkophág ismét csaknem elzárja utunkat. A sarkophág és födele összetartoznak és helyükre nem kerülve, a bejáratnál feledve, egymástól elválva, alighanem azt az időpontot jelzik, a mikor világtörténelmi felforgató események váratlanul, de örökre megszakították az Ápis-cultust, mikor az még javában folyt. Ekkor rabolhatta ki a szentélyt először idegen kéz, papjai aligha nem életükkel fizették védelmét, ekkor kezdődött a nagy pusztulás, mely a sivatag homokjának adta át mind e nagyszerű építményeket, *Memphist* pedig, melyet nem védhetett a sivatag borító homokja, lassanként eltörülte a föld színéről. Ez a mintegy 30 lépésnyi folyosó is különben egészen üres, falai puszták, a következő nyugati rövid oldalfolyosó is, és csak ebből jutunk az éjszaki oldalt képező főfolyosóba, mely a valóságos krypta és melynek mind a két vége, kivált a nyugatnak nyúló, messze kinyulik a sziklába. Összesen ez a főfolyosó 350 *m*/ hosszú, 3 *m*/ széles,

Apis-sir.

5 ¹/₂ m/ magas. Két főcsoportra tömörítve a folyosó két végén, — úgy hogy a közepe üres, — jobbra-balra 64 tágas fülke van sűrűn egymás mellé a sziklába verve, két-három méterrel magasabbak, mint a folyosó; gondosan kiboltozva és kikövezve faragott Mokattam-kövekkel. De a fülkék is ma már többnyire üresek; 24-ben azonban ott állanak még az óriási sarkophágok, melyekben az Ápis-mumiák feküdtek; mumiái a hatalmas nemző erejénél fogva a teremő főistennek, a memphisi *Ptáhnak* szentelt, és a köznép által az istenség megtestülése gyanánt imádott mystikus bikának, melyet a közhit szerint csak a holdsugártól termékenyített tiszta fehér tehén szülhetett, mely azonban maga merő fekete volt, csak homlokán fehér háromszöggel, hátán sashoz hasonló fehér folttal, nyelve alatt a szent scarabaeus-bogárhoz hasonló kinövással. Egy ilyen állatnak feltalálását mindég nagy ünnepélyekkel ünnepelték és a fiatal állat a heliopolisi szentélyben gondosan őrizve, várta be memphisi örökének megnyíltát.

A hatalmas állatot befogadó kőkoporsók rendszeren 4 m/ hosszúk, 2.30 m/ szélesek és 3.30 m/ magasak. Egy-egynek súlya 65,000 k/g. A legtöbbnek fedele félig vissza van tolvá, úgy hogy az üres koporsóba be lehet tekinteni. Némelyik fedelen kőrákások vannak. Már úgy találta őket *Mariette*, nyomául korábbi kutatóknak, a kik persze csak kincseket rabolni törtek be az elhagyott szentélybe. Nem is talált *Mariette* e koporsókban egyebet *Ápis*-csontoknál; csupán kettő volt még érintetlen és ezekben a mumián kívül csakugyan ősi ékszereket is lelt. Ezek mind Párisba kerültek. Hieroglyphikus felirat csak kevés koporsón látható. Annál több emléktáblát találtak azonban a fülkékben, melyeket magányosok raktak le, az egyiptomiak jámbor szokása szerint, az eltemetett *Ápis* mellé. E kőtáblák felíratairól tudható, hogy *I. Psametik*, a XXVI. dynastia első pharaója kezdte uralkodásának harminczadik évében építeni e sírboltokat. Addig egyes külön kryptákba temették az *Ápist*,

és ilyenekből is sokat találtak a zakhárai necropolisban. A legrégibb Ápisok, némelyek véleménye szerint, a nagy lépcsős gulába helyeztetek örök nyugalomra. E kegyeletből lerakott emléktáblák, stelák, melyek most többnyire a Louvrebán vannak, nevezetes szolgálatot tettek az egyptológiának és az ősegyptomi chronológiának, mert rajtuk volt az *Ápis* halálának éve, hava, napja, és az uralkodó fáráó, sőt az *Ápis* életében uralkodott összes fáráók neve. Hogy milyen nagy esemény volt egy *Ápis*-nak a halála, elképzelhető *Diodor* megjegyzéséből, hogy az ő idejében a főpap csupán csak egy ilyen állatnak ünnepélyes temetésére 100 talentumot költött, 100 talentum pedig 245,500 forint.

Nem csoda, ha *Mariette* lelkesedéssel emlékezik e felfedezéséről. «Megvallom,» — mondja, — «hogy meg voltam rendülve a bámulattól, mikor 1851 nov. 12-én először léptem be az *Ápis*-kryptába, annyira, hogy noha öt éve múlt, ma is utána rezg lelkemben. Nehezen érthető véletlen által az egyik fülke, melyet II. *Ramzesz* 30-dik évében befalaztak, elkerülte a prédások figyelmét, úgy hogy érintetlenül találtam. 3700 esztendő mit sem változtatott eredeti alakján. Az egyptominak ujjai, a ki az utolsó követ a falba rakta, még nyomaikat mutatták. A halottas kamra egyik sarkában maradt homokon még mezítelen lábak nyomai voltak láthatók. Mi sem hiányozék a halál e helyén, melyen közel 14 évszázadon át egy bebalzsamozott bika nyugodott. Borzasztónak találhatják sokan, hogy az ember itt a sivatagban éveken át egyedül éljen. De felfedezések, mint a II. *Ramzesz* kamráé, oly benyomásokat hagynak hátra, melyekkel szemben elenyészik minden, és melyeket az ember mindég újra fel szeretne eleveníteni.»

Nekem is volt itt különös leletem.

A déli hosszú folyosóról ismét befordúlva a nyugati folyosóba, melyen a bejárás van, egy lépcsőn kell felhaladni. Ez a lépcső felvisz ahhoz a sarkophághoz, mely a bejárattól mindjárt

jobbra elzárja a folyosót, úgy, hogy ez oldalról csakis e lépcsőn és a sarkophágon át lehet ismét kijutni. A sarkophágon egy levelet találtam, egészen új, modern levelet, elegáns borítékban. Elég váratlan az ezredévek e csarnokában. Utas vesztett-e el, a nélkül hogy eddig akár mások, akár az örök észrevették volna? Vagy éppen ide deponálta? A pecsét helyén arany sas volt, ezüst kigyót tartva a csőrében nyakánál fogva. A levél czímezve volt: «A *Mr. le Maréchal Bazaine, Duc de Metz*». Mindég különösebb. Minő ellentétek találkozása. *Bazain és Metz* az *Ápis-sírokban*! A legfurcsább a levél tartalma volt. Egy mexikói válaszító felhívja a legválasztékosabb spanyol udvariaság formáiban *Bazaint*, hogy adja vissza a pénzt, melyet *Mexikóban* — lopott. Azt hiszem, nem volt kötelességem elküldeni *Bazainnek* és bátran megtarthattam mint a legfurcsább egyiptomi leletek egyikét.

Mindazok közt, a mik nagyobb nehézségek nélkül megtekinthetők, az *Ápis-sírok* után a legérdekesebb *Ti* sírja. Nem olyan mystikus, nem olyan hatalmas, sőt szinte életvidor, noha sír. De éppen azért megkapó nem csak a kutatóra, hanem a közönséges utasra nézve is, mivel csaknem elevenen állítja elénk az egész ősegyiptomi életet. Ha köteteket olvasunk el valamely exotikus népről, alig tudjuk úgy elképzelni mindennapi életében és minden foglalkozásában, mint a hogyan szemünkbe tüntetik a régi egyiptomiakat a képek, melyek a sírt díszítik.

Mariette házától körülbelül ugyanannyira éjszak-keletnek, mint a mennyire fekszik tőle az *Ápisok* kryptája éjszak-nyugatnak, áll szintén elmerülve a homokba egy *mastaba*. Az arab szó igazában padot jelent, de megkülönböztetve az eleven szikla oldalába vágott síroktól így nevezik a mausoleumokat, melyek faragott kőből szabadon építve, a föld színe fölött állnak; hosszas négyszög alakjuk a kolossalis pyramisok tövében, valóban padokra emlékeztethette az arabokat. Kívülről ez épü-

letből is keveset látni. Ez is csaknem elsülyed a homokban. Ebbe is lefelé kell bemenni. Az éjszagnak fekvő kisebb előcsarnokból tág oszlopesarnokba jutunk, melynek 12 pillére azonban már csak részben áll. E mintegy tíz méternyi széles és 15 méternyi hosszú csarnok közepén volt a most bedöntött rézsutos mumia-akna is, melynek fenekén egyszerű sarkophágot találtak, minden ékítés és felírás nélkül. A csarnok tulsó jobb sarkából egyenes folyosó vezet három kisebb kamrához. Mind e helyiségek falai már a bejáratától kezdve be vannak borítva részben kifestett faragványokkal, melyek mindenike egy-egy kép az egyiptomi életből. Bővebb magyarázatul az egyes rajzok fölibe vésett hieroglyphák szolgálnak, jóllehet olyanok a rajzok, hogy noha évezredek választanak el tőlük, magyarázatra alig szorúlnak.

Az enyészet elleni hatalmas küzdelem, mely a pyramisokra és a mumiákra vezette a régi egyiptomiakat, magyarázza ezeket a képeket is. Semmi sem utal a túlvilágra, rejtelmekre, borzalmaira, pedig semmiféle nép nem volt olyan mystikus mint ez. Az elhunytak életét akarták és tudták is conserválni legalább emléekben évezredek számára. Az elhunytak életét, foglalkozásait tükrözik tehát e képek, és pedig hívebben, mint bármi krónika. Azt is láthatjuk, hogyan készültek e képek. Mert nincsenek mind befejezve. Úgy látszik, hogy az egyiptomi úr még életében építteté mausoleumát és kezdte díszíttetni, ékítve azt életének minden nevezetes mozzanatával; de azon pillanatban, mikor meghalt, minden további munka abbamaradt. Így egyes képek csak meg vannak kezdve vörös kréta-rajzzal, a többiek ki vannak faragva és pedig vagy laposan kivésve, vagy könnyen emelkedő féldomborműben. A teljesen befejezettek aztán ki is vannak festve: az asszonyok mindig világos sárgák, a férfiak barnás-vörösek; a vas kék, a bronz sárga vagy vörös, a fa barna, az élő fa szürkészöld. Az állatok lehetőleg megtartják valóságos színüket, a tehenek barnák, feketék,

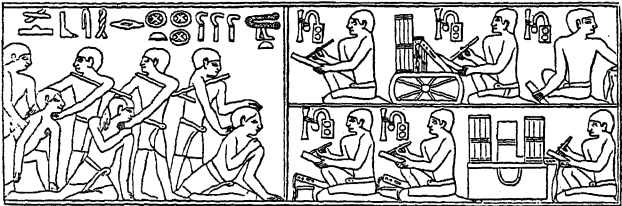
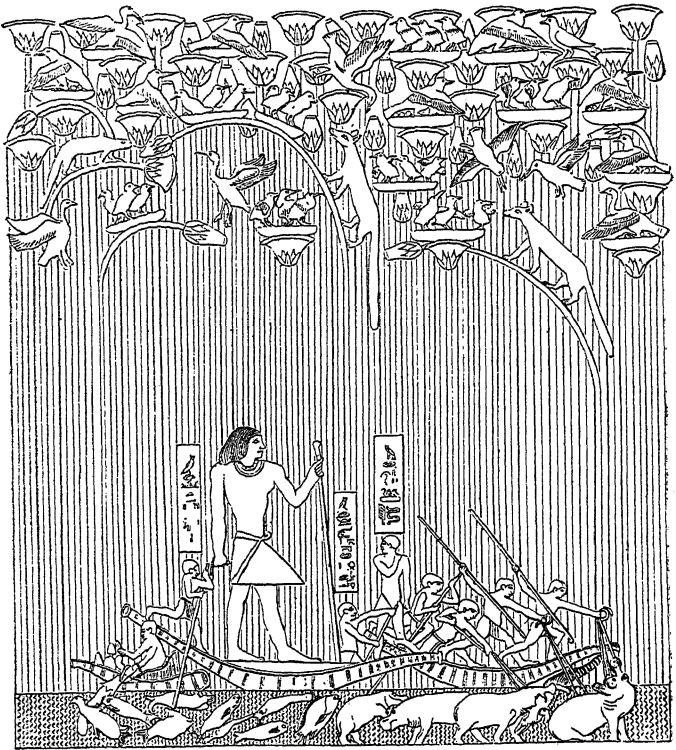
tarkák. A fehér színt maga a kő adja. Az egyes színekben azonban árnyalatok s a képekben árnyak nincsenek. Minden síma, lapos. Valamint ez a tipikus festés is inkább csak értelmezésre törekszik, nem művészetre, úgy a rajz, a faragás, a compositió sem irányul művészi felfogásra és kivitelre de felülmulthatatlan az érthetőségben, és bizonyos megállapodott tipikus formák közt a szembetűnő élethűségben is. Hisz az enyészeten győzni volt a feladat. Nem hiányzik ugyan a művészi értelem abban, miben mai művészeink annyiszor vétkeznek, hogy a művész anyagával ellentétbe ne jusson, a természetével ellenkező hatásokra ne törekedjék, ezeket azonban teljesen kiaknázza. Daczára a tipikus és kevés változatú mozdulatoknak és tartásoknak az emberekben, az alaknak és az arczképnek egyéni hűsége és változatossága szembeszökő. Az állatok pedig a legnagyobb realismussal kezelvék, minthogy itt megállapított típusok nem korlátozzák a képfaragót. De művészi csoportosításról szó sincs, és az egyes jelenetek minden rendszer nélkül vannak sűrűn egymás mellé és fölé állítva. Egyes falak igen szenvedtek már az időtől, és ábráik alig vehetők ki. Másokon azonban a képek színeikkel együtt az eredeti frissességben láthatók. Pedig körülbelül 4500 évesek lehetnek. Magának Ti-nek képe ott van minden nagyobb rajzban, vagy mellette, mindég két akkorának ábrázolva, mint a többiek. Mert e naiv realisták mindég ez által fejezték ki valakinek kiváló nagyságát, állását, tekintélyét, hatalmát. Hieroglyphák mindannyiszor emlegetik czímeit, érdemeit: három fárától szolgált, Ra-nefer-ar ha, Ra-en-uzer és Kaka, — az ötödik dynastiából, — ezek «szemerje», társa, segédje vala, «urának szívében trónoló», «a titkok ura», «az uralkodót szerető», «a palota kapujának őre,» «titkos tanácsos az uralkodó minden székhelyén», «az uralkodó parancsait végrehajtó titkos tanácsos», «az uralkodó minden munkáinak és írásainak főfelügyelője». Nagy úr volt tehát: kamarás, belső titkos tanácsos, miniszterelnök. De az

abusiri pyramisok leleteiből kiderül, hogy ugyanez a Ti «főpróféta, a tisztulások és áldozatok főnöke, az isteni beszédek titkainak őre» is volt. Felesége, ki többször fordul elő mellette, Lefer hotep-sz, a fáráo családjából való és többi czímei mellett büszkén viselte azt is, hogy: «urának kedvese», «a háznak úrnője», «a férj iránti szeretetreméltóság pálmája».

Míndjárt a bejáratnál az első rajzok egyike egy libatömlés, drasztikus élethúséggel. Egy nagy hajó vitorlákkal és evezőkkel: a felírás azt mondja, «érkezés az éjszakai földről, a családi uradalmakról, hogy lássák a kamarást, a ki tökéletes, mivel ki van tüntetve ura szívének első helyén, a halálország titkainak mestere, Ti.»

A kisebb kamrák másodikában van a legtöbb és a legszebb kép. Hat sorban aratási rajzok, a hajóépítés összes műveletei, egy törvényszék, melynek írástudó birái elé hurczolják a földön csúszó gonosztevőket. Kivált a kamra éjszaki oldala van pazar gazdagsággal díszítve. Asszonyok hoznak terményeket a különböző birtokokról; minden asszony mellett hieroglyphákban a birtok neve, mely mindég Ti-nek és a birtok főtermékének nevéből van összeállítva. Egy pompás, a többieknél két akkora képen Ti maga vadászik nilusi lóra és krokodilusra. Három csolnakkal vadászik. Az elsőben emberei szigonyokkal fogják a nilusi lovat. Az egyik nilusi ló krokodilust tart a szájában. A második csolnakban rendületlen méltóságban áll Ti kimagasodó alakja és a fővadász. A harmadik csolnakban egy fiú halakat fog. A víz tele van állatokkal, a különféle nilusi halak fajtái könnyen felismerhetők, a háttért sűrű papyros-bozót foglalja el, melynek virágai közt töméntelen madár fészkel és szárnyal; két görény-forma állat e madarakat támadja meg.

Egy másik képen kosok, melyek áthajtatnak a szántóföldön, hogy betaposzák a nedves iszapba a vetőmagot. A kosokat hátulról verik, előlről eledellel bíztatják: «boldog a ki szereti a munkát,» mondja a felírás. E kép alatt kapálás, szán-

tás, melyből látjuk, hogy az eke Egyiptomban ötezer esztendő alatt alig változott: akkor is, mint ma, hegyesített fadarab, mely az ökrök által vont hosszú rúdhoz rézsút odakötve, túrja fel a földet.

Mind e képeken se teve, se ló nem fordul elő. Ezeket nyilván csak később hozták be a sémita hyksosok Arabiából.

E kamrában és a hátulsó befalazott kamrában megtalálták *Ti*-nek és nejének, a férj iránti szeretetreméltóság e pálmájának szobrait is, melyek most a bulaki múzeumban őriztetnek.

Talán nem lesz felesleges, miután itt annyiszor idéztem a hieroglyphicus feliratokat, a hieroglyphákról általán megjegyezni legalább annyit, amennyi annak megértésére szükséges, hogy hogyan jutottak a tudósok odáig, hogy a mystikus írást elolvassák?

Különböző korszakokban négy írása volt az egyiptomiaknak, melyek egymásból fejlődtek. A legrégebb az igazi hieroglyphá-írás, és nyilván ebben kell keresnünk minden írás kezdetét. Határozott tárgyak határozottan felismerhető ábráiból állott, és közvetlenül ezeket akarta kifejezni, legalább eleintén. Később hozzájárultak mértani és szabadon kitalált alakok, már mint conventionális jelek. Ekkor az írást aligha nem csak igen rendkívüli esetekben, csak emlékül az utókor számára használták, inkább kőbe faragva, mint pusztuló anyagon írva. A stylizált és stereotyp formák egyszerű de gondos és szép kivitete, az előforduló ábrák aránylag csekély száma, szóval a valóban monumentális kezelés, mely a legrégebb emlékeket jellemzi, mind ezt bizonyítja.

Mikor aztán az írás terjedt, a közhasználatba hatolt, akkor az a szép és bizonyos értelemben egyszerű, de épen azért nehezen kezelhető írás, mely ügyes rajzolókat kívánt és csak keveset tudott kifejezni, nem elégíthette ki többé az igényeket. Az

egyek ábrák jelentékenyen egyszerűsítettnek. A hieroglyphákban tipikusan, de minutiosusan rajzolt bagolyból egy kettős görbületű vonás lesz, a mi «3»-unokhoz hasonló, melynek felső görbéje a bagoly fejből, az alsó nagyobbik a testéből maradt fenn. Ujabb, de egyszerűbb, jelek járúlnak a régiekhez, és ezek már közelebb állnak a betűhöz, mint az ábrához. A régi írásban a jelek többnyire egyszerűen azt jelentették, a mit ábrázoltak. Ezen ideographicus értelem mellett mindinkább tért foglal a phonographikus, a hol a jel bizonyos hangot jelent, melyből aztán összeállítatnak szavak, a minők magukban le nem rajzolhatók. Az ábra azon tárgyon kívül, melyet ábrázol, más szavakban előforduló szótagot vagy egyes betűt is jelent, t. i. az illető tárgy nevének kezdőbetűjét. A napnak ábrája, pontos karika, ☉, a napnak és a napistennek nevével együtt a «ra» szótagot is jelentette. Csakhogy e szótagot, ha a második, harmadik is volt a szóban, mindég elsőnek kellett írni, tiszteletből a nap és a népisten iránt. A későbbi emlékeken így már mindenütt azt találjuk, hogy a szavak nem a tárgyakat magukat ábrázoló, hanem csak egyes szótagokat és hangokat képviselő jelekből állítatnak össze; hanem az úgy kiírt szó után könnyebb megérthetés végett, de meg diszítésül is, oda is rajzolják gyakran még magát a tárgyat is a régi hieroglyphicus typusban. Karöltve e változásokkal az egyes alakok, az egész írás mind kisebb és czikornyásabb lesz. A régi monumentális jellem hanyatlak, látszik hogy az írás már bizonyos mértékben közhasználatú. E második írás a *hierophanticus*. Papok, tudósok, költők, — ami körülbelül egy volt — írják, már gyakrabban papyrusra, mint kőre; drámai műveken kívül ebben az írásban már minden nemű iratok találtattak.

De végre az írás a népbe kezd hatolni. A bagoly már csak jobbra fordított patkó,). A nyelv is átalakult és a régi nyelvet csak az egyház és a tudomány használja még a maga változatlan merevségében. A hierophanticus írásnak még 2000-nél

több jegye van. Ez a népnek sok, és a phoneticus elem fejlesztése által csökkentetik. Így keletkezik a *demotikus* írás, a «levél-írás», melyben a polgári élet okmányai irvák.

Végre, de csak két századdal Kr. u. görög behatás alatt a *kopt* írás keletkezik, mely a görög és a demotikus írásjelek combinációja, és az akkori újból átalakult nyelvnek felel meg. E kopt nyelvből aztán már egy egész kis irodalom maradt reánk, főkép keresztény egyházi iratokból. Ebben már könnyű volt eligazodni. Habár kevesen, de vannak a kopt papok közül ma is, a kik értik.

1794-ben *Rosettenél* egy táblát találtak a Napoleonnal jött francziák görög és mellette két egyiptomi szöveggel. A görög szövegből kitűnt, hogy a másik két felirat ugyanazt mondja, az egyik a régi szent, az az hieroglyphicus nyelvben, a másik a nép nyelvén, demotikus írásban. Hosszú tanulmányozás és más hieroglyphákkal való egybevetés után főleg a franczia *Champollionnak* sikerült az egészet elolvasni, és evvel meg voltak nyitva a hieroglyphák titkai. Feltűnt, hogy bizonyos ábracsoportok-mindég külön keretben vannak. Rájöttek, hogy ezek a fáráo-nevek. Minthogy ilyen a rosettei táblán is előfordúlt, a görögből meg lehetett állapítani az egyes jegyek hangértékét. Ezen a nyomon haladva, mikor aztán számos jegynek hangértéke ismerve volt, az ismeretlen szavak jelentésének megállapításában leginkább a kopt nyelv tett lényeges szolgálatokat.

XIV.

S Z I Ú T.

(Napló-töredék.)

Felső-Egyiptom fővárosa. — Konzulátusi ügynökünk. — Az amerikai iskola. — Arab háztartás. — A bazár. — A kopt püspök és a koptok. — *Rauf* és *Hasszan* basa. — *Egyiptom* és *Abessynia*. — Az antik *Lykopolis*. — Beduin költészet.

— moharem 8-án, a próféta 1297-ik évében. *

Mint az ezredek végtelen sora, úgy ostromolják a jövővényt a benyomások Egyiptomban, a hol az ó-világ, a kelet, a modern műveltség és mindenekfölött a természet csodái egyesülnek, hogy bámulatból bámulatba ejtsék az embert. *Alexandriából* a Deltán és a sivatagon át vasúttal *Kairóba*, belevettem magamat az óriás keleti városrészek néptengerébe, melyben Európa, Ázsia és Afrika minden részeiből egyesülnek a folyamok, de úgy, hogy mindenik megtartja a maga színét, szorongattattam magamat szűk bazárjainak színpompájában, éktelen zsivajában, végtelen labirinthjában, és a Muszki keskeny utcájának magas házsorai közt, a hol teve, szamár, fogat, szekér, gyalogos úgy tolong, mintha egyetlen kásává akarna olvadni; az *Ezbekié* díszkertjén át kijutva *Ismailia* városrészebe, szívtam széles modern utcáinak, csupa kertek közt szélesen és szabadon elterjedő fényes villáinak és palotáinak tiszta levegőjét. Bejártam a mecsetek csöndes csarnokait, a kalifák és

* Deczember 23. 1879.

mamelukok még csöndesebb sírkápolnáit, melyek romokban fekszenek, valamint romokban fekszik a moszlimek óriás világbirodalma, melyben innen, *Kairóból*, ők parancsoltak annyi századon át. És romjaiban is gyönyörködtem a szaraczen építészeti vékony oszlopainak, könnyű íveinek, fantasztikus ékítéseinek végtelen bájában, melynek titka ma már régen elveszett, melynek művészetéről az Alhambrán kívül csak itten lehet fogalmat nyerni. Néztem és hallgattam az ordító és a tánczó dervisek zajos, fanatikus és mondhatom borzalmas szertartásait és az arab fantáziák énekeit, tánczait és vastag tréfáit. A czitadellának és még feljebb, a Mokattam mész-szikláinak magaslatáról, a hol a néma szirteken elhagyatottan és magánosan csak a Gijusi mecsetjének százados romjai állanak, kitekintettem, át a városnak száz mecsetjén, át a Nilus kék ezüstjén, át a kerteken és a zöld termőföldön, a pálmaerdőkön és az arab falvak földkunyhóin, ki-ki egész a pyramisokig a sivatag szélén, mely titokzatos rejtélyével elterjed Afrika közepéig és az atlanti tengerig. És láttam, mint úszik mindez a lenyugvó áfrikai napnak színpompájában, mint borúl el a hirtelen leszálló estnek sötétjében, és miként emelkedik ki újra a holdak sápadt, kísérteties világításában. Kávézтам a fiatal khedivvel, a ki ép oly szerény, mint a mily merész volt számkiűzött apja, hosszú órákig adattam magamnak felvilágosításokat miniszterek és egyiptomi államférfiak, konzulok, pénzemberek és kereskedők által, fölkerestem az évezredek előtt eltűnt *Memphis* és *Heliopolis* szomorú maradványait, *Cheops* pyramisának tetejéről tekintettem le a *Nilus* gazdag völgyére, álltam homoktól eltemetett, évezredek át kirabolt, lerombolt, összedőlt és még ma is bámulatos templomok és sírboltok hieroglyphái előtt, és kifáradtan édesen aludtam a Szaharának puszta, puha, meleg homokján. Most pedig a régi *Sziútban* vagyok, Assziútban, *Kairótól* 227 kilométernyire a Niluson fölfelé, Felső-Egyiptom főhelyén, nagy városban, melynek bástyafalai, várkapúi, csupa emeletes házai

mind földből vannak építve, melynek 25,000 lakosa mind bronz-színű, ha nem ragyogóan fekete, melynek utczái hiába vannak szűken és kacskaringósan építve, a nap forrón süt beléjük, árnyék csak a jól elzárt, elrácsozott, elfüggönyözött szobában található, mert mostan tél van ugyan itten is, de a tél itten csak abból áll, hogy egyszer már egy pár csöpp eső is esett, reggel és este pedig hűvös az idő, olyan hűvös, hogy nálunk beillenék szép őszi melegnek, de itten fázunk és didergünk tőle, mert a hőmérséklet különbözőzete jelentékeny és hirtelen és gyorsan kifejlődik itten a testnek érzékenysége. A bensülöttek ilyenkor tarka selyemkendőkbe és Európából behozott plaidekbe burkolják fejüket és magukat. Ez nekik elég, a többi nem olyan érzékeny, mert különben csak a hosszú és vékony kaftán van rajtok, és könnyű sötét burnusz a jobbmódúakon, de legkevésbé érzékeny a lábuk, mert többnyire mezítláb járnak. A meleg és forró éghajlat alatt mindenütt inkább a fejet, mint a lábat védik a hideg ellen és hogy ez gyakorlati, arról gyorsan meggyőződik az idegen is; napszúrás és meghűlés ellen egyaránt és mindig a fejet kell sűrű kelmékkel védeni. Ez a turbán titka. Azt mondja a keleti, hogy a náthát és az arcfájdalmat nem attól kapja, hogy a lábujja meghűl, mert attól az orrig igen messze van. És ez áll itten is, a hol a hideg csekély, de erősen érezhető. A szabadban alvók — és minden boltajtó előtt fekszik egy ór az utcán — fejökre húzzák a vastag paplant, melybe göngyölődnek, és nem igen bánják, ha lábuk meztelenül künn marad.

Van itten egy *mediocris* görög vendégfogadó is. Az óvilágban minden a legnagyobbas volt, a mi görög volt. Mostanság minden a legnagyobbasabb, a mi görög. *Kairón* túl nincsen tisztességes vendéglő. Európai útas csak ritkán s csak átfutva jár itten s hajóján vagy sátorában lakik, az idevalók a keleti vendégszeretettel élnek. Evvel éltem én is, és jól jártam vele, valamint egyáltalán jó, ha az ember útközben mindenütt minél

inkább alkalmazkodik a helyi szokásokhoz. Ezek többnyire a legczélszerűbbek, de a legtanúságosabbak is. Bizonyos ugyan, hogy valami középútat meg kell tartani, mert a ki túlhajtja a gyors átmeneteket az életmódban, nem bírja meg. Nekem valószínű középútam nyílt, mely igaz, hogy néha elég furcsának látszott.

Azon nyílt levélnek, melylyel a külügyminiszter volt szíves csekély személyemet monarchiánk minden képviselőjének és konzulátusának támogatásába ajánlani, köszönöm sok más figyelem és előzékenység közt azt is, hogy a kairói konzulátus előre tudatta a sziúti konzulátusi ügynökkel odaérkezésemet és hogy az ügynöknek vendégszeretetét fogom igénybe venni; ezenkívül külön ajánlólevelet is kaptam hozzá arab nyelven, mert az ügynök nem beszél mást.

Éliász Besái becsületes neve a becsületes koptnak, a ki itten monarchiánkat és — a mi az itteni állapotok kedélyes egyszerűségéről tanúskodik — egyúttal az orosz birodalmat is képviseli. Nincs rászorúlva, hála Istennek, e terhes hivatalokra, mert 1200 feddányi földbirtoka után tisztességesen megélhet, lévén ebből egyre-másra mintegy 24,000 frtnyi évi jövedelme, a mi itten, a hol minden mesésen olcsó, s csak az európai turistáknak — saját hibájukból — mesésen drága, magára is jelentékeny jövedelem, de annyival több, mivel egyszerű életmódjukhoz a leggazdagabb arabok is ragaszkodnak. Többé-kevésbé dúsan rendezkednek be, de a házon kívül semmi, a házon belül is alig van szükségletük. Hanem a két czímer kivételkép fehérre kimeszelt házán, nagyban emeli tekintélyét és közvetlenebb hasznot is hajt neki.

Éliász Besái bennem vagy miattam tulajdonkép két vendéget tart. Mert ittlétem alatt magánál tartja az amerikai iskola egyik tanárát is tolmácsnak és ez által cseréljük a kölcsönös bókákat és kérdezősködéseket. Mint többé-kevésbé minden keleti embernek, úgy neki is van fogalma «*Madzsarisztán*»-ról,

de némi meglepetéssel hallja, hogy az általa képviselt monarchiához tartozik. Ekkor is haljandó hinni, hogy Oroszország egyik része. Nem tartja valószínűnek, hogy valaha odajusson, de mindenesetre csak nyáron menne oda, mert fél a téli hidegtől. Az út egész Oláhországig elég világos előtte. Azontúl a lehető leghomályosabb.

Az amerikai iskolát buzgó amerikai protestánsok alapították térítési célokkal. Ezeket azonban csak óvatosan és csínyjában követik, leginkább csak egynéhány kopt családot nyertek meg a protestáns felekezetnek. Annál sikeresebben folytathatják a világi tanítást, és koptok valamint moszlimok, gyermekek valamint felnőttek egyaránt tanulják az angol és a francia nyelvet, és pedig elég sikerrel, mert a lakosságnak általán szembetűnő képessége van a nyelvekre, a mint azt minden számár-hajcsárnál és minden baksist kérő útczagyereknél tapasztalhatni, és tanulják ezenkívül az elemi tantárgyakat. A mi tolmácsunk egy 25 éves svájcki, a ki azért jött ide, mivel van egy nagy eszméje, melyet előbb-utóbb megvalósíthatni remél: léghajón akar Afrika belsejébe hatolni. Ambitiója az irodalom és minden alkalmat igyekezett felhasználni, hogy felolvasson nekem valamit kirándulásairól a sivatagba, és fellengős költeményeiből. Ezekben több látszik meg Freiligrathnak sivatagköltészetéből, mint a sivatagból, és az útleírásokban is több a jóakarát és a buzgalom, mint az adat és észlelet. Figyelmeztettem a fiatal embert, hogy évek komoly tanulmánya kell hozzá, hogy az ember sikeresen tehessen kutatásokat, mint a hogy ő komolyan ambitionálja. Komolyan fogadta a tanácsot s panaszkodott, hogy sem pénze, sem könyvei nincsenek. Lehet és remélem, hogy valamikor még hallunk róla.

Éliász Besái, mint két európai nagyhatalom képviselője, szereti az európai színvonalat. Csizmában és francia öltönyben jár, mint a basák, abból a mindent túlzó fajtából, melylyel főképp bécsi zsidó szabók árasztják el a keletet, nem mindig a leg-

jobb kvalitást árulva méregdrágán. A fez — itten «tarbus» — nála is, mint minden idevalónál, sőt az európai hivatalnokoknál is, de rigeur. Ha hűvös van, magára veszi a könnyű sötét arab köpenyt, ha még hűvösebb az idő, akkor fejére teríti és arczába vonja a szürke plaidet. Így ül reggel és este szalonjában is. Szalonja pedig van kétféle. Földszint az arab: letaposott föld, puszta falak, köröskörül fapadok szőnyegekkel. Itten ül és cigiznek rendes körülmények közt naphosszant, fogadja számos cselédjeit és vendégeit, a kik be-beszólnak barátságos szóra, mely azonban leginkább csak pipaszó. Aztán a keskeny magas lépcsőn fel, az emeleten az európai szalon, a hová csak akkor megy, mikor európai vendégei vannak, mint p. o. két évvel ezelőtt a «vizir brussian», *Camphausen porosz miniszter*. Valamint a többiek módjára nilusi *iszapvályogból* épült háza ki van meszelve, így e szalon is európai. A levert földre gyékények vannak terítve és ezek fölött a nagy szoba egész területén egy tarka angol szőnyeg. Angol, nem mert olcsóbb, hanem mivel európaiabb, mint a szmyrnai vagy persa. Különben is aligha ezeknél olcsóbban vette. A szoba közepén csiszolt asztal, mely fölött petróleumlámpás lóg, rajta kitűnő, de lenézett cigarették és kétes minőségű, de nagyra becsült szivarok. A falakon végig szorosán egymás mellett támlásszékek, kék selyem-brocattból, ablakokon és ajtókon ugyanilyen függönyök, egymással szemben két óriás párisi tükör arany keretben, alattuk fehér márvány-consolok. Ide az európai vendég tiszteletére csak válogatott barátjait hívja be, a kik a keleti köszöntés és kézfogás után megvonódnak egyik sarokban és suttognak vagy hallgatnak, míg el nem mennek és pedig — keleti szokás — minden köszöntés nélkül. Ha itt maradnak ebéd alatt, akkor számukra szintén terítve van, de nem ülnek le, hanem az ebédlő küszöbén csoportosúlnak és végig nézik étkezésünket. Ez pedig sokáig tart. Mert délben és este mindig tizenkét tál ételt hordanak fel, mindig ugyanazt a tizenkettőt,

mindig ugyanabban a rendben. Valamelyikből nem enni, hihetetlen küzdelembe kerül. Pedig van közte két édes tészta, melyben az ürü-faggyú teljességgel elviselhetetlen. A töltött tök, a töltött paradicsom, egy kelbimbó-forma, de gombaízű növény, a tejben főtt rizs, a tyúk, a pulyka mind ízletesek; a többi hússok szokatlanok; a gazella kemény, a kenyér kitünő; mert itten nem a közönséges arab kenyér szerepel, mely ma is szakasztott olyan, mint a zsidók máczesze, a mi ennek régisége és valódisága mellett bizonyít. Kapunk madeirát, bordeaut és cognacot, csak külön kérésre datolyapálinkát is, mert ez nem európai. Ez a «raki» olyan, mint a franczia absynth és vízzel keverve kellemes ital. Végre kávé «a la franca»; mert az arab kávé csak napközben szerepel. Reggelire is francziát kapunk, jó tejjel. A czukor-szelenczében ezüst czukorfogó. Ha a czukor fogy, akkor a szerecsen rabszolga hoz a markában többet. Ha mind a két kezében tart valamit, akkor a czukor-szelencze födele a fogai közt van, nehogy a vendég fölemelésével kintódják. Kés, villa, kanál ezüst; a pohár igazán finom üveg. Így lát frank vendéget Éliász Besái frank módra. Ő különben a földön ülve tíz ujjával étkezik, mert mire adta volna Isten a kezet? Nekünk a tolmácscsal, a kinek éjjel sem volt szabad elmenni, díszes és a mi főbb, kifogástalanul tiszta mennyezetes ágyunk volt; hálósoba az európai hálósoba minden kellékével; ő maga családja körében gyékényen és szőnyegen a földön hál, sűrűn levarrt vastag, tarka arab paplanjába burkolva.

Minden ablak éjjel-nappal be van rácsozva és le van függönyözve. Ez a napmeleg miatt van, de a hús időben is megtartják, és így az ember a szobákban nappal is fázik; a langyos, szellős udvar tág padjain ülni pedig, mint az arabok szokták, nekünk csak küzdelemmel sikerül, mert ez nem európai szokás.

Három napi tartózkodásom alatt nőszemélyt, sem házi

asszonyt, sem cselédet az egész házban nem láttam. Pedig *Élíász Besái* keresztény, és ezenfölül szereti az európai módot. Hanem ebben a pontban erősebb a keleti szokás. A kopt nők nem járnak ugyan lefátyolozva, mint a moszlimek, de az idegen előtt arczuk elé vonják köpenyüket és csak ez alól kacsintanak reá, mint a mohammedán nő a fátyol nyílása alól. A gyermekek közül is csak a fiúkat láttam, a kik néha megjelentek mindig kezet csókolva, keleti módra, a kézcsók után homlokukra vonva az ember kezét.

A városban magában kevés a nevezetesség. Leginkább bazárja az. A kairói után a legnagyobb. De ennek mégis csak halvány és üres másolata, jóllehet Felső-Egyiptom kereskedelmi központja. Csak a szomszédos nubiai és általán a szerecsen elem több itten, mint amott, gazdagabban van képviselve a strucztoll és tojás és az elefántesont. Kiválóságot a cserépipár képez, a legnevezetesebb egész Keleten, páratlan pipáival és szép régi alakú kitűnő vörös és fekete edényeivel. Igazi beduint, a sivatag kósza lakóját, büszke természetével, merész és komoly arczulatával, hosszú puskájával és yatagánjával is inkább találni itten, mint Kairóban. Datolyával vagy tevével kereskedik és néha behozza feleségét is, sárga rézkarikákkal karján és lábán, sőt némelyiknek az orrán is. Az asszonyokat itt gyakrabban látni fátyol nélkül, mint Kairóban. Mint egész Egyiptomban a köznépnél, körmük téglavörösre van festve, állukra indigóval pálmalevelek vannak tetovirozva. Hasonló ékítmények vannak mellükön is.

De tettünk látogatásokat a város több nevezetes egyéniségénél is. Mindenekelőtt a kopt püspöknél. Hanem előbb még elmentünk a templomba, a hol reggel nyolcz órakor mondták a misét. Korábban szokták tartani, de az én kényelmemre kissé elhalasztották. A templom valóban díszes, szép épület; szép kivált a hatalmas oszlopok és kupolák nagyszerű és összhangzó részarányai által. A mecseteken kívül az egyetlen kőépület.

A falak nincsenek még vakolva, annál kevésbé ékítve, a hatás tisztán építészeti, de kitűnő. Budapesten nincs ilyen szép és nagy templomunk. Négy év előtt emelték a község adakozásai-ból, mintegy 120,000 forinton. A templomban metsző hideg levegő járt. A tág ablakokon nincs üveg. Daczára ennek a miséző pap, a segédlő kántor és az éneklő gyermekek mind mezítláb voltak.

A kevés számú hívek, többnyire öreg emberek, köztük még egy pár pap, kiknek minden érkező kezet csókolt, valamennyien keleti szokás szerint levetették sarúikat. De legalább harisnyájuk volt és némely aggastyán külön templomi papucsot használt. Ülőhelyek nincsenek. Az asszonyok a háttérben guggolnak, a férfiak elől állanak, mankószerű botokra rátámaszkodva, mint az alföldi juhász. Engem is megkínáltak ilyennel és szőnyeget is terítettek a földre, ha le akarnék ülni.

A koptok, a kik felekezetének és elszakadásuknak dogmatikus alapja a «monophysis», a tan, hogy Krisztusnak csupán egy, isteni természete van, míg az emberit tagadják, még a nagy egyházi szakadás előtt váltak el és az első századok szertartásait az egyiptomi nép conservatismusával tartották fenn. Így ezek nagyjában hasonlítanak a görög egyház szertartásaihoz. Az oltár a szentséggel szintén el van zárva a község elől és ez elzárt helyen végzi a pap a nagy mysteriumokat. A mise és az egyházi énekek kopt nyelven, a régi egyiptomi nyelven mondatnak el, melyet a nép nem ért többé, sőt a papok sem igen értik, de közbe görög énekeket és különösen a kyrie eleusont is megtartották; csak az evangélium olvastatik fel a híveknek arab nyelven. Az áldozásnál egy kis lepényt osztanak minden egyes jelenlevőnek. A pap a kehelybe dobja a lepényt apró darabokban, és a mint a bort felszította, kanállal kieszi, nehogy pedig a szentségből elveszszen valami, vízzel kiöblíti és ezt is megiszsa. Az énekek, a képek, a misemondó ruhák

egészen hasonlók a görög egyházbeliekhez. Csakhogy az utóbbiak, legalább Sziútban, számalmasan rongyosak.

Michail püspököt a templom mellé épített emeletes házában csibukozva, könyvekkel körülvéve találtuk. Attól tartok, hogy a könyvekkel csak akkor vette magát körül, miután be voltunk jelentve. Legalább mikor egy nagy kopt könyvről kérdeztem, hogy kitől van, csak annyit felelt, hogy egy barát írta még Szent-Ágoston előtt. Ott volt a biblia is arab nyelven. A püspök különben magas, kerek fekete süvegében, őszülő szakállával, egyszerű fekete talárjában, nyugodt és szelíd magaviseletével nem nélkülözte a méltóságot.

Fogadó szobájában semmi sem volt, mint szőnyeggel berített padok körül a falon. Ezeket foglaltunk mellette helyet. Kaptunk kávé-t és a többiek cigarettet, én szivart, mely felköltötte irigységemet a cigarettézők iránt.

Az alexandriai patriarcha nevezi ki, és hívei tartják el igen ingatag önkéntes adakozásokból.

A püspök után meglátogattuk *Rauf* basát, a girgei mudirt, a ki épen keresztül utazóban itt volt és egy nilusi dahábián tanyázott és aztán vele együtt a helybeli mudirt (tartományi kormányzót), *Hasszan* basát. Az elébbi török, az utóbbi cserkesz. A magas méltóságok általán még a török és cserkesz családokban öröklenek és az arab elem csak újabban kezd lassankint tért foglalni. *Hasszan* basánál az abessyniai háború lehetőségéről társalogtunk. A basák azt találták, hogy ha lesz pénz, akkor lesz háború.

Az egyiptomiak két évvel ezelőtt tudvalevőleg érzékeny veszteségeket szenvedtek a harcziás Habes elleni hadjáratukban. János király épen most is igen fenyegető magatartást tanúsított, és a háború, mely első sorban Felső-Egyiptomot érintené, úgyszólván már a levegőben van. De János király jobban szeretné, ha saját területére csalhatná az ellenfelet, Egyiptom pedig a nagy pénzsűkében és európai gyámság alatt,

de a vereségek emlékében is, minden kihívás daczára, fölötte óvatos.

Sziút valódi nevezetessége az idegen útas előtt — mert a benszülött igen közönyösen veszi — a városon kívül van. A lybiai sivatag sziklaszéleinek magas terraszaiba vájt sírboltokkal, és hieroglyphákkal telt óriási csarnokok, melyeknek a sziklából kidolgozott hatalmas oszlopai ma már nagyrészt törve hevernek; de a szirtek elég erősek, hogy e támaszok nélkül is le ne szakadjanak a csarnokok terjedelmes tetői. A hieroglyphákból constataták, hogy e sírok közel 4000 évesek. A kisebb sírboltokban farkasmumiák voltak eltemetve, mert itten a farkas tisztelete uralkodott, mint *Heliopolisban* a napé, *Krokodilopolisban* a krokodilé. Ezért a régiéknél a város neve a farkas után *Lykopolis*.

E leírhatatlanul vad tetőkről, melyek az őskor borzalmas mysteriumainak és hatalmas alkotásainak maradványaival méltó kapui a végtelen sivatagnak, a megváló napnál letekinteni a lent elterülő tájképre, hasonlíthatatlanul elragadó és megható látvány. A levegő tiszta, a tropikus napnak világítása éles, fény- és színgazdag, mint a minőnek mi csak az elektromos világítást ismerjük. Lent a nilusi iszap termőföldjén, mint a smaragd ragyognak a zöld vetések, az épen kikelt búzaföldek, dúra, kukoricza és czukornád hosszú területekben, és mind ezeknek fölibe emelkedik a sudaras pálma. Az egészet a csatornák villogó ezüsthálója lepi el.

A Nilus széles csöndes folyama tele fehér vitorlás dahabiákkal. Lábainknál alatt a város magas házai csak földből vannak építve. De a világosság és árnyék olyan erős, hogy pótolja a színt, a kizárólag lapos fedelű épületek alakjai olyan tetszősek, minden körvonal olyan szabatos és éles, hogy minden tele van könnyű bájjal.

A szem hihetetlen távolságokra látja a legapróbb részleteket s délnek és északnak a meddig csak lát, mindig a Nilus

gyönyörű völgyét látja pálmaerdeivel és számos falvaival, dús életével; szemben, keletnek pedig, a tulsó parton, az arábiai sivatag széleit, melyek vörösben és aranyban tündökölnek a napnak végső, de legerősebb sugaraiban.

Az esték sivatag- és beduin-történetekkel és beduin-nótákkal telnek el. Tudom, hogy tartalmuk egyszerű mélységének, rythmusuk erőteljes egyszerűségének nem lehetek méltó fordítója. De a nyájas olvasó bocsássza meg az iránta való jóakarataknak ezt a kis próbafordítást:

Kaptam tőled levelet,
Az örömtől szívem remegett:
Gyászom tőle elveszett.

Írok neked levelet,
Benne száz üdvözetet
Oh jaj, hogy olyan messze vagy!

Holnap visszaindulok Kairóba és onnan «partant pour la Syrie».

XV.

A SZUEZI CSATORNA.

Zagazig. — A régi *Bubastis*. — Az édesvíz-csatorna. — *Gozen* országa. — *Izmailia*. —
A nagy csatorna. — Története. — Statistikai adatok.

Reggeli kilencz órakor indul a vonat Kairóból a szuezi csatornához. Még néhány év előtt egyenesen a sivatagon át *Szueznek*, a Vörös-tenger öbléhez ment rendes vasút, de a vízhiány és a homokfuvatok miatt e merész vállalat nem volt fenntartható. Mostan a termékeny nilusi Delta és a sivatag szélén megy a vonal *Zagazig* állomásáig és csak innen aztán fordul egyenesen keletnek, úgy hogy aránylag csak kis darabon szeli át a sivatagot és a csatornát körülbelül annak közepén, *Izmailiánál* éri, hogy aztán mindig annak mentén vonuljon délnek, egész *Szuezig*. *Zagazigtól* fogva ugyanez a Nilusból vezetett édesvíz-csatorna menete is, úgy hogy ezen a vonalon víz is van mindenütt, és a sivatag homokjával is meg lehet küzdeni a vízzel együttjáró termékenyítő földművelés segítségével. Ilyen nehézségekkel küzd itt a civilizáció; de megküzdött velük. Mindez azonban csak előizelítő a nagyobb csodához, a tengereket összekötő csatornához.

Hosszú búcsúpillantást vetettem, a meddig csak lehetett, a kalifák fényes városára, melyből *Mehemmet Alinak* a Mokattam sziklái emelkedő alabastrom-mecsetje intett át a távozóhoz legtovább. Azután a gazdag zöldben gyönyörködtem, melyet a Nilus sok ága és csatornája varázsol a sivatag szélére.

A látkörbe eső számtalan apró arab falu és néhány kisebb állomás után dél felé *Zagazig*-ban állomásoztunk hosszasabban. Az 5 frankos nyomorúlt vasuti table-d'hôte-nál Afrika, Ázsia és Európa minden népfaja tolong, minden nyelve hangzik. Látszik, hogy a nemzetközi nagy víziúthoz közeledünk. A hindu, a chinai, a malay ép úgy képviselve van, mint az arab, és az európai nagykereskedő nemzetek. De *Zagazig* nevezetes vasuti csomópont is; négyfelé vezetnek innen utóbb ismét szétágazó vonalok a Delta minden pontjához. Mert az egyiptomi Delta, csatornáit, vasutait és földművelését illetőleg ma már a földnek egyik legjobban művelt része. *Zagazig*, a *Serkije* tartománynak főhelye, e sokoldalú forgalomnak köszöni gyors fejlődését. Lakosságát már is 40,000-re teszik, és a félig arab, félig európai városnak nemcsak roppant gyapot productiója van, mely főképen az amerikai háború óta gyorsan fejlett és most már évenként az egy millió kilogrammot közelíti meg, hanem vannak nagyszerű fonógyárai is. De *Zagazignak* e jelenhez méltó múltja is van. Itten az Ázsia és Egyptom közti forgalmi utak e természetes csomópontján állott, és nagy föld- és törmelék-hányásokban ma is mutatja nyomait, a régi *Pi-Baszt*, az ókori írónál *Bubasztis*, Ezékiel prófétánál *Pibeszth*. Templomáról azt mondja Herodot, hogy sok van nagyszerűbb és gazdagabb, de egy sincs szépségben hasonló. Ez volt *Szechet* istennő temploma: ugyanazé, akit Felső-Egyptomban, *Denderában* *Hathor* alakjában tiszteltek, ugyanaz a kinek a görögök *Cypris*, *Artemis*, *Aphrodite*, a phoeniciaiak *Asztarte* alakjában áldoztak. Itt is, mint másutt, kicsapongó bujálkodás volt a tisztelet, undorító irtózat az erkölcsös zsidó prófétáknak. *Herodot* szerint 700,000-enként zarándokoltak ide az Alsó-Egyptomiak, férfiak és asszonyok. De *Szechet* nem volt a szép *Aphrodite*; híven az egyiptomi groteszk felfogáshoz, oroszlán vagy macskafejjel festették és a macska volt a neki szentelt állat, melyet bebalzsamozva ép úgy temettek el itten számtalan példányban, mint

Memphisnél az Ápis-bikát, Lykopolisban a farkast stb. Az teszi hasonlíthatatlanná ez országot, hogy egy lépést sem lehet tenni, hogy a modern csodák mellett fel ne merüljenek az ó-kori csodák emlékei, nyomai, maradványai.

Innen, mindig az édesvíz-csatorna mentén keletnek fordul a vonat, de még egy darabig tart a termékeny föld. A szentírás híres és dús Gózen országa ez, az, melyet Józsefnek ajándékozott a fáraó; a törökök gondatlan gazdálkodása alatt teljesen pusztulásnak indult, de az édesvíz-csatorna által legalább részben ismét vissza van adva a culturának.

Abu-Hammad állomásánál érkezünk a sivatagba és ezen megyünk át egész *Izmáiliúig*. Balra az éjszaki láthatárig hullámzó homokdombok, kevés, sovány, száraz sivatagnövénynyel, jobbra keskeny termőföld a Vadi Tumilat völgyében folyó csatorna mentén, azontúl a déli láthatárig ismét a sivatagnak itt már erőteljesebb és sziklás magaslatai. A kocsi belsejét gyorsan ellepi a finom homok.

Esteledni kezdett, mire 5 óra felé végre *Izmáiliába* értünk. Gyönyörű látvány a sárga-rideg sivatag után. A város alatt messze délnek elterül a kék *Thimzah*-tó, a régiek Krokodil-tava, egyike azon nagy tavaknak, melyeken a szuezi csatorna átvezet és melyek a munkálatokat jelentékenyen megkönnyítették. A vízen, a csatorna mentén hatalmas gőzösök, a tengerek óriásai emelik magasra büszke árboczaikat és méltóságos lassúsággal haladnak, az egyik India felől Európába, a másik az ellenkező úton. A tó partjain zöld növényzet küzd a sivatag homokjával. Az innen igazgatott csatorna-építési munkálatok által néhány nyomorúlt gunyhóból rögtönzött virágzó város, — «a sivatag csodája» — jól rendezett és tartott csinos, fehér épületekben terül el a zöldelő kertek közt. Az alkirálynak palotái, és a télnek egyik részét mindig itten töltő *Lesseps*-nek palotái messze kimagaslanak. De maga a sivatag sem olyan rideg többé, mint azelőtt, mert keletnek, *Arábia* felé

messze elhuzódó domblánczai és végtelen lapályai a tüzes vöröstől a hideg violáig színekben ékeskednek most a szemben leáldozó napnak utolsó fényétől. Igaz, hogy a nap felé, nyugatnak eső részek, most már annál fakóbbak, szürkés sötétek. De a láthatár ott is tűzben ég. Kevés tárgy, de annál hatalmasabb fény- és színáradatok és a sivár árnyak erős, rideg ellentétei: ez a sivatag alkonya e déli ég alatt.

A vonat tovább indult, de én kiszálltam, mert nem *Szuez*, hanem *Port-Szaid* felé, nem a Vörös-tengernek, hanem a Földközinek vitt utam, hogy áthajózzak Palestinába.

Podgyászomnak, meggyökeresedett szokásuk szerint, mindjárt öt félig meztelen kamasz esett neki és pálczával kellett felkiáltó jelet csinálnom, hogy nyomatékokat adjak «uno» szavamnak. Mondhattam volna ép úgy francziául vagy angolul is, mint olaszul. Valamit e nyelvekből a világforgalom ez utjain mindenki ért. Aztán fel is szedett az egyik mindent a maga hátára és vitte le egyenesen a csatornához, a hol már gőz alatt állott a kis posta-propeller, mely esténként indul *Port-Szaidba*. Fél óra múlva meg is kezdte útját. Csak négyen voltunk rajta utasok és alig hogy elfértünk podgyászunkkal a kis kabinban. A ki végigakarja nézni a csatornát, az *Szuezben* vagy *Port-Szaidben* száll be a keresztülmenő nagy gőzösök egyikére. Mély csöndben utaztunk. A keleti ember csak munka közben lármáz és különben jól megfontolja, vajjon érdemes-e szólni? Mi idegenek is, hatása alatt az idegenszerű látványnak, némán bámultuk azt, és ép oly némán végezte egy arab hajós legény, *Mekka* felé fordulván, a fedélzetre leborúlva, esteli imáját.

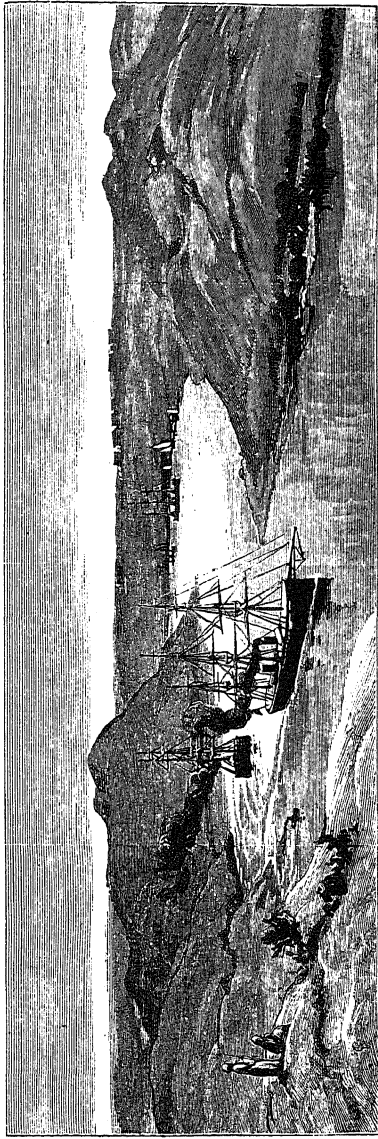
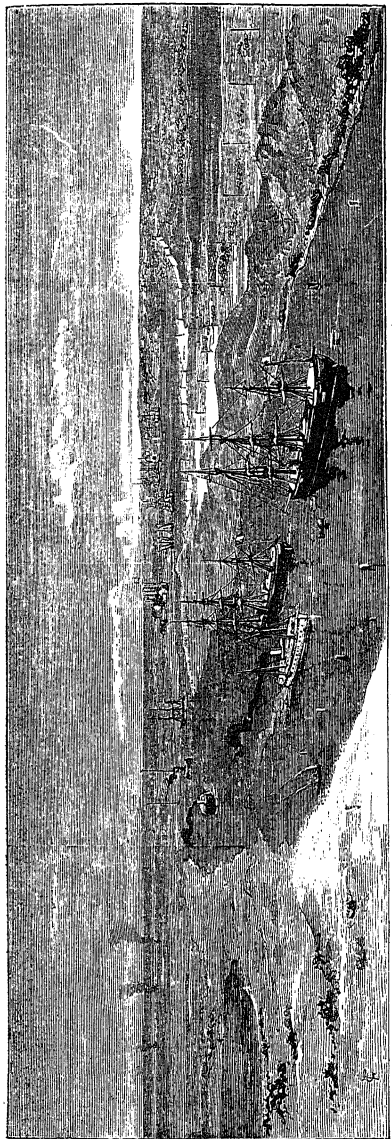
Minél hasznosabb valami, annál prózaibb. Ebből a szempontból is látszik már, hogy a csatorna rendkívül hasznos. Végasztalanul mértani látvány. Borzasztó egyenességgel húzódik el rézsut leeső homokpartjai közt, a hol alig-alig tud megélni egy-egy rideg sivatagnövény, mely jókora távolban egyik a másiktól árván bámul az est homályában tovasuhogó

fekete hajóra. Csak a kilometer-mutató ezölöpök hoznak nagy időről nagy időre változatosságot e sovány tájképbe. Órák telnek el, míg állomáshoz érünk: egy pár nyomorúlt viskó és kiterő helyek a nagy gőzösök számára. Mert a csatorna szélessége nem engedi meg, hogy két gőzös haladjon el egymás mellett, sőt mi, mi nyomorúlt apró propeller is megakadtunk a parton, és egy negyedóráig veszködtünk, mikor egy ilyen nagy gőzös elöl ki kellett térni. Ezek a nagy gőzösök képezik a csatorna költészetét. Hatalmas látvány, mikor egyszerre megjelenik egy ilyen sötét szörnyeteg, már a messze távolból látható, kísérteties lassúsággal haladva, nehogy a hullámverés megrongálja a homokpartot és mikor aztán büszkén elhalad mellettünk, akkor száz ablakocskából árad ki a világosság és zajong ki az élet, mintha bál volna oda benn.

Hanem akármilyen prózai legyen a látvány, ez nem gátolhatja, hogy meg ne bámuljunk a művet.

A szuezi szoros minden időkben egyike volt a legfontosabb forgalmi utaknak. Erre hullámoztak a népek Ázsia és Afrika közt, itt szorútlak össze, itten ütköztek. A szoros tele volt tavakkal és mocsarakkal, maradványaival azon ős időknek, midőn a tengerek még nem voltak általa megszakítva. A mint a kétfelől csapkodó tengerek mindinkább összehordták a homokot, magaslatok keletkeztek, hídát képezve a két világrész közt. A sok mocsár közt csak ezeken lehetett haladni, ezek pedig már ős időkben védművekkel voltak erősítve. E magaslatok legfőbbike *el Gizr*, a küszöb, *Izmáiliától* valamivel éjszának húzódik át a szoroson. Régi védművek nyomait most is találják rajta. E «küszöb» képezte a csatornaépítők legnagyobb akadályát. 14.100,000 méter földet kellett egyedül e helyen kikubikolni és 20,000 fellah dolgozott rajta, mielőtt hozzá foghattak a gépek.

De a békés forgalom és hadi ezélok nemcsak Ázsia és Afrika között akartak utat, hanem régen már össze akarták

A szezei esatorna.

kötni a két tengert is. Miután a thebai hatalmas királyok visszautzték Arábiába a sémita Hyksosokat, sőt Ázsia egy részét is meghódították, a XIX. dynasztia harcziás fejedelmei, I. Széti és II. Ramszesz, a kik 1447 és 1326 közt Kr. e. uralkodtak és győzelmes hadjárataikban a Tigrisig hatoltak, ugyanazok, a kiket a görögök *Sesostris* név alatt vontak össze egy személyben, már összekötötték a Vörös tengert a Nilussal és ez által tehát a Földközi-tengerrel is. Karnakban van egy hieroglyphákkal ellátott nagy falfestmény, melyből kitűnik, hogy *Széti*, midőn ázsiai hadjárataból visszatért, csatornán ment át, mely tele volt krokodilusokkal, tehát kapcsolatban állt a Nilussal, a felírásokból pedig az látszik, hogy az ország határán volt. De *Herodot*, *Aristoteles*, *Strabo*, *Plinius*, mind megemlítik, hogy *Sesostris* ilyen csatornát épített, sőt arra is találtak a régészek nyomokat, hogy e csatorna egyenesen egyik tengertől a másikhoz vezetett. Sokkal később, midőn már e csatorna bizonyára elhanyagolás folytán tönkre ment, 600 felé Kr. e. egy másik fáraó, *Necho*, ugyanaz, a ki *Jezúást*, Juda királyát megverte és maga *Nabukodonozor* által megveretett, újra felvette a munkálatokat és alighanem *Dárius*, a persa világbirodalom nagy szervezője fejezte be. Legalább sok helyütt találtak nyomokat, a hol köemlékeken hieroglyphák persa ékíratokkal együtt fordultak elő. Történeti tény, hogy a Ptolemæusok alatt e csatorna létezett, és még az actiumi csata után rajta akarta az Isthmuson átvinni kincses hajóit *Cleopatra*. De akkor a csatorna részben már ismét tönkre ment volt, a vállalat nem sikerült. A rómaiak idején Szueztől a Nilushoz vezetett egy csatorna, mely *Annis Trajanus* neve alatt fordul elő, tehát alighanem e nagy császár alatt készült. De tény, hogy a kereskedelmi forgalom Indiával nem ezen át, hanem a vörös tengertől a Nilushoz száraz földön, karavanon ment. *Omar* kalifa hadvezére, *Amr-ibn-el-Aszi* helyreállította megint a régi csatornát, de az a nyolczadik századtól fogva nem volt többé használható.

Az eszme, a terv azonban mindig újra és újra felmerült. Midőn *Vasco di Gama* körülhajózza *Afrikát* és a tengerek királynője *Velence* kezdi észrevenni, hogy az indiai út e megváltozása hatalmi positiójától fogja megfosztani, akkor kiváló velencei tudósok komolyan foglalkoznak a szuezi csatorna eszméjével és terveket is készítenek. *Leibnitz* ugyane tárgyban intéz emlékiratot XIV. Lajoshoz. *III. Mustafa* szultán, *Ali*, az erélyes egyiptomi mameluk-bey, újra és újra foglalkoznak vele, *Bonaparte* tábornok pedig egyiptomi expedíciója alatt már terveket is készített. De csak *Lesseps* jutott odáig, hogy a tervet meg is valósítsa és ez által halhatatlanná tegye nevét. 1831-ben került ez erélyes férfiú mint konzulatusi növendék Egyiptomba. Miután hosszasan foglalkozott az eszmével, végre 1854-ben *Szaid-basa*, az akkori alkirály elé terjesztette jól átgondolt tervét, a ki el is határozta megvalósítását. *Palmerston* lord, támogatva azon angol közvélemény által, hogy valamint *Vasco di Gama* utazása *Velence* helyére emelte, sőt ennél nagyobbá is tette Angliát, úgy az indiai utnak visszatérése a régi nyomokra veszélyeztetni fogja *Anglia* nagy positióját, mindent elkövetett a tervnek megghiúsítására. Így csak 1856 január 5-én állíttatott ki az engedélyezési okmány, az első kapacsapás pedig az angol cselszövényekből eredt pénzbeszerzési nehézségek miatt csak 1858 április 25-én történt meg. Az alkirály folyósította az első tőkét és szerény fizetés és ellátás mellett 3—3 óról felváltandó 25,000 felláht rendelt ki a munkálatokhoz. Naponként 1600 teve hordta 4000 hordóban e munkások számára a vizet. Ez ivóvíz maga évenként 3 millió frankba került. 1863 végén elkészült az édesvíz-csatorna, nagyrészt felhagyott csatornák nyomain, és attól fogva legalább az itatás nehézségei estek el. Ekkor már gépek is dolgoztak 22,000 lóerővel. 1869 márczius 18-án jutott a Földközi-tenger vize először a Szueztől éjszakknak fekvő akkorában csaknem teljesen kiszáradt és sűrű sóval bevont keserű tavakba, melyek a Vörös-ten-

gerrel már kapcsolatban voltak. A két tenger vizei összecsaptak, tajtékoztak a hullámok és visszaverődtek, de csakhamar bekészen összevegyültek és a nagy mű lényegileg készen volt. Ugyanaz év november 16-án volt az ünnepélyes megnyitás, melyben császárok voltak a khediv vendégei, — ott volt a mi uralkodónk és ott volt akkor még hatalmának tetőpontján a szerencsétlen *III. Napoleon* is. Maguk ez ünnepélyességek jóval 100 millió franknál többre kerültek *Iszmail* basának, a ki akkor még igen nagy úr volt.

A csatorna jelentőségéről csak statistikai adatok nyújthatnak fogalmat. Ime egynehány:

Az építkezési költségek 19 millió fontra mentek; 12.800,000 font részvény-jegyzések által jött össze, a többit *Iszmail* adta.

A részvénytőke következőleg alakult:

	Font St.
Alaptőke, 400,000 részvény à 20 font	8.000,000
1867-iki kölcsön, visszafizetendő ötven év alatt a vállalatnak évi 400,000 fontnyi megterhelhetésével	4.000,000
1871-iki kölcsön, törlesztendő 30 év alatt, évi 51,000 fonttal	800,000
Összesen:	12.800,000

A társulat 1874-iki költségvetése a következő volt:

Kiadások:

Igazgatóság	38,000
Földbirtok	18,000
Forgalom és fenntartás	182,000
Ivóvíz	10,000
Összesen:	248,000

Bevételek:

Alapok	19,000
Földbirtok	20,000
Csatornailletékek	1.005,000
Ócska szerek eladása	8,000
Ivóvíz	4,000
Összeg:	1.056,000
Kiadás	248,000
Netto bevétel	808,000

Ebből törlesztendő volt az évi 451,000 fontnyi amortisáció. A maradék jutott a részvényeseknek és a tartaléktőkének. Ez utóbbi most már 105,000 font. Jóllehet a csatorna főképp francia támogatással és *Anglia* erőfeszítései ellenére létesült, ma mégis egész *Egyiptommal* együtt főképp angol domináció alatt áll. Tudjuk, hogy lord *Beaconsfield* egyszerre csak avval lepte meg a világot, hogy az akkor már súlyos pénzzavarokban levő khedivtől megvette annak összes részvényeit. Igaz, hogy e részvények szelvényeit néhány évtizedre már külön eladta volt ő fensége, de azért mostan mégis az angol kormány a legnagyobb részvényes. Így veszi a bölcs hasznát annak, a mit meg nem akadályozhatott. Igaz, hogy a London-Bombayi utat a csatorna 10,912 t. mértföldről 6112-re reducálta.

A mi a forgalmat illeti, ment:

1870-ben	486	hajó	493,911	tonnával
1871	«	765	«	761,467
1872	«	1082	«	1.439,169
1873	«	1172	«	2.085,032
1874	«	1264	«	2.424,000
1875	«	1494	«	2.009,984

Biztató emelkedés.

Ha már benne vagyunk a számokban, jegyezzük még ide, hogy a csatorna hossza 160 kilométer, a víz mélysége 8 méter, a víztükör szélessége 110 és 60 méter közt változik, a feneke 22 méter. Az illeték minden tonna után 10 frank és ideiglenesen 3 frank pótlék, 10 frank minden utasért és hajónként 10—20 frank pilótapénz.

Kilencz óra felé óriás víztükör elé érkeztünk: a Menzale-tava, melyen a csatorna egyenesen keresztülvezet. E tónak posványai csaknem 50□ mértföldet borítanak el, régenten *Egyiptom* legtermékenyebb részét. A hol egykor virágzó városok állottak,

ott mostan pelikánok, kócsagmadarak és bivalyok népesítik be a számtalan szigeteket. Lassan-lassan kezdik a vizeket lecsapolni.

Órákig kísér bennünket jobbra a sivatag, balra a posványos tó, míg éjjel felé *Port-Szaid* árboczerdeje elé nem érke-zünk, és a nyílt tenger háborgó zúgása nem mondja nekünk, hogy a csatorna végére jutottunk.

MÁSODIK RÉSZ.

PALESTINA.

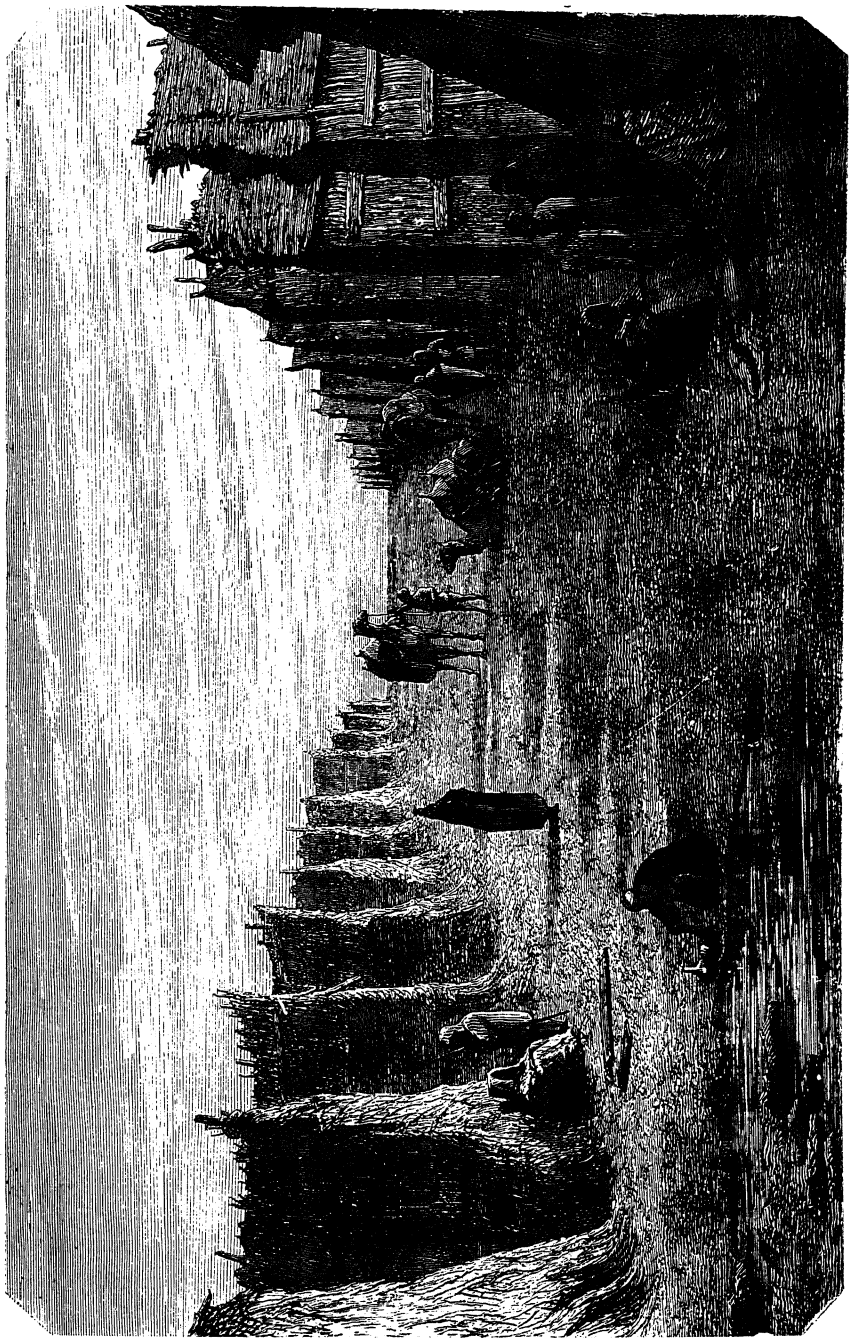
I.

A «VESTA» FEDÉLZETÉN.

Port-Szaid. — A kikötő. — A vihar. — Hajótörések.

Szaladdin szultán nem állja többé a franknak útját és mostanában nem a szent föld az az ország, a hol a mamelukkal harczolni kell. A világ legtürelmesebb országa lett, a hol csak azt az egy korlátot szabja a hatalom a vallási buzgalomnak, hogy a különböző felekezetek papjainak nem szabad a szent helyeken verekedni. Erről szuronyt szegezve gondoskodnak az őrt álló török katonák. De azért még sem jut az ember olyan könnyen oda. Magam is tapasztaltam. *Jaffa*, a szent föld kikötője, gonosz egy kikötő. «Nach Jaffa gahn», Jaffába menni, ősi közmondás abból az időből, mikor még sok jó lovag hagyta a szaraczenek közt a fogát; az alsó Rajnán még ma is olyan útra szól, melyről nincs visszatérés. Szerencsésen visszatértem ugyan, de elég módomban volt megtanúlni, hogy Jaffa gonosz egy kikötő; voltaképen nem is kikötő, hanem csak nyomorú ráda tele ólálkodó szirtekkel, mindig mozgalmas, többnyire viharos tengerrel. És nekem a legkedvezőtlenebb évszakom volt, január eleje és ebben is a legrosszabb nap. Már mikor

Felső-Egyiptomból Kairóba érkeztem, az elmaradt és elveszett hajók képezték a beszélgetésnek napi tárgyát. Az utóbbiak közt a genuai Rubattino-társulat egy nagy személyszállító gőzöse, melylyel a mi «Hôtel de Nil»-unk is várt vendégeket. Hűvös sivatag-éjen hajóztam a Szuez-csatorna sivár szabályos medrén Iszmailiából Port-Szaidba. Ebben a sivatag-kikötőben, a hol Európa több consulatatus és még több mindkét nembeli csöcselék által van képviselve, itt, a hol a csatorna-társulat építkezéseinek vígasztalan szabályosságát csak egy csomó rongyos arab gunyhó enyhíti; a hol daczára a névnek, — Szaid annyi mint «boldog» — bizonyára soha senki boldognak nem érezte magát; de a hol bizonyára mindenkit megragad a csatorna és a kikötő világforgalmának nagyszerűsége: itt még egy egész napot kellett várnom közösügyes Lloyd-hajónk, a «Vesta» indulására. Egész éjjel bögött a ködkürt, tombolt a tenger, sóhajtozott, füttyült és zúgott a szél. Délfelé csöndesedett, de barátságos consulunk, még mikor a hajóra kísért is mindent elkövetett, hogy várakozásra bírjon a legközelebbi hajóig, kedvezőbb időig. Az első helyen csupán csak egy angol házaspárt találtam még. «Ce n'est pas la saison, pour s'amuser à la mer», mondá kordiálisan a kapitány; de arról, hogy várja be a vihar végét, természetesen hallani sem akart. Minthogy a kikötőn ki lehet menni, tehát ki kell menni. Az otthon hagyott kötelességekre gondolva, magam sem akartam vesztegetni az időt; ezenfelül Egyiptom, az emberi művelődés ez első forrása után szomjaztam a másakra, Palestinára. És ha azt mondták, hogy úgy sem fogunk Jaffában kiköthetni, hát határozatom meg volt állapítva, és a mit az ember elhatároz, annak a jó szerencséiben bízva, neki kell menni. A többire nézve — másálláh, a hogy Isten akarja! A ki pedig nem szereti a vihart, az a kuczkóban ásítsa el életét. Csak hadd legyen szerencsém igazi viharhoz. Triesztből Egyiptomba jövet egy heti tengeri úton úgy sem láttam becsületest. Még tengeri betegséget sem tudtam kapni. Szép

Arab faitu.

egy festői motívum a vihar a vásznon. Duzzasztja az ereket, mint minden hatalmas küzdelem. Annál szebbnek kell lenni a valóságban. És hogy az életnek íze legyen, épen úgy, mint az ételhez, cukor vagy paprika kell hozzá. Csöndes, édes emberi boldogság, vagy erélyes harcz. A ki nem szokott a cukorhoz, annak szüksége van a paprikára. És ha nincsen épen jobb, viharos tengeri úttal mindig be lehet érni.

Le voltak bocsátva a hajó fenekére az árúcsomagok és hordók, lassan távoztak az ezektől felszabadult dereglyék, gyorsan a sok ladik, melynek az induló hajóval még az utolsó pillanatban dolga van. Az evezősök, teherhordók, ügynökök és üzérek pokoli lármáját, a hatalmas hajódarvak csikorgását felváltotta a horgonylánczok csörömpölése, az utolsó harangjel, a katlannak éles füttye, és nem sokára a gépnek első nehéz mozdulatai. Zajtalan sürgésben működik a legénység, záródik a fedélzet nyílása, a kék lobogó, annak a jele, hogy 24 órán belül indul a hajó, lehull az árboczról, a kormányrúd fölött felhuzzák a vörös-fehér-zöld közös lobogót, a benszülött fedélzeti utasok, többnyire arabok, néhány görög és zsidó, vastag paplanjaikba és még vastagabb keleti közönyükbe göngyölöznek, indul a karesú «Vesta» és könnyen síklik át az óriás indiai hajók és a szerény kutterek zürzavarán. Gyorsan marad el a rakodó, még gyorsabban zsugorodnak emberek és épületek, csak a világító torony növekszik nagyobbra, nagyobbra. Már közte vagyunk a két óriási mólónak, melyek messze kinyúlnak a tengerbe, hogy árt és hullámverést távol tartsanak a kikötőtől, biztosítsák a be- és kimenetelt. Hatalmas, félelmetes látomány. Az egész tenger zúg és forr.

Még az egymásfelé törekvő két móló közt elszigetelt vizet is meg fogja az izgatottság; ez nem viharzik ugyan, de nehezen lélegzik; a «Vesta» már itten, habár rendes ütemekben is, de meg van ragadva és hánykódva halad. A keskeny sivatagpartot, mely a tenger és a beláthatlan Menzale-tó közt Port-Szaidtól

nyugotnak Alexandria felé húzódik, egész hosszában, a meddig csak lát a szem, tajtékozva rohanják meg magasan fel-felesapó hullámhegyek. De összes dühével a nyugati molóra tör a lázadó tenger. A molo czementből és sivataghomokból készült mesterséges szirtdarabokból áll, melyek — 20,000 $\frac{h}{g}$ darabja — a tenger fenekére dobattak, mindaddig, míg magasan felépülve, a napvilágot nem érték. Így emelkednek ki a hullámokból, rendetlenül, mintha titáni kéz által volnának egymásra hányva, nem kevésbé hatalmasak rendületlen nyugalomban, mint őrzöngő rohamukban a hullámok, melyeknek útját állják. A tetetlen erőszak féktelen dühe ez. Mint hatalmas vértesezredek egész sorai, úgy emelkedik a végső láthatáron és rohan szélsebesen előre a megvadultan mozgalmas, élesen össze-vissza czikázott fekete tömeg, magasan felrepülő habtaréjjal, feltartóztathatlanul, mindig újabb s újabb sorok által követve és minden egyes sor neki zúdul a szirtdaraboknak, magasra fel- és átvetődik, a hézagokon keresztül tolul és elnyeli egész hosszú részeit a daczos emberműnek. De hiábavaló minden bömbölés, tombolás, dühöngés. Fekete víztömeg és fehér tajték megtörik, eltűnik, és rendületlen nyugalomban mutatkoznak újra az óriás kövek. A harczoló felek kitartása nem enged egymásnak. A szélvész muzsikál nekik zúgó kontrabaszzsal, hosszas-hosszú sivitással. A jó ég, fekete-barna-sárga zivatarfelhőkkel borítva, egészen fakó lett ijedtében. És fakó világításában nyúlik el a tenger mellett a száraz föld. Az eleven, villogó Menzale tó mostan számtalan szigeteivel együtt piszkos és halottias és az itten telelő európai vízi madarak serege mintha kiveszett volna belőle. Csak a fehér sirály röpdös idegesen idestova, míg valamely rohanó hullám élén meg nem pihen. A város abstract épületei még sivárabbak, a piszkos, rongyos, arab gunyhók még nyomorútabbak. A kikötő mozdulatlan hajóinak levetkezett árboczerdeje, mintha a félelemtől dermedt volna meg; és ijesztően húzódik keletnek, a végtelen Ázsia felé, az antik

Pelusium sivatagja. Tegnap még aranyosan tündöklött az afrikai napban és violaszínben az alkonyat pirjában. Mostan rossz színben, élesen, hidegen, fakón fekszik ottan, mint egy nőszemély, a ki nem a maga örömeire viharos éjen ment át.

És kellő közepén ennek a rettentően kiszívott sivatagnak, messze délfelé, lebeg kísértetiesen, látszólag mozdulatlanul, rezgő, bizonytalan körvonalokkal, szinte testtelen, mint a déli-báb, egy hatalmas indiai hajó. A csatornán Szuez felé megy, de mivel a keskeny víz nem látszik, úgy néz ki, mintha a sivatagba volna varázsolva.

Mindez azonban színjáték csupán a mellett az igazi rémkép mellett. Egy világos-sárgára festett szyriai kutter ez, két árboczú török vitorlás hajó. Éjjel érkezett, nem tudott bemenekülni a kikötőbe és mostan tehetetlenül áll összevont vitorláival a szélvészben. A keleti molo és a sivatag közti sarokban kivetette két horgonyát és ezek minden perczen elszakadhatnak. Mert a viharzó tenger majd a jobb, majd a bal oldalára dobja a szegény hajót. Emberi lélek nem látható rajta. De szüntelen rendes mozdulatokban repül fel az árboczhoz és repül le a vörös lobogó. Ez a vészjel, melyet nyolcz órán át szakadatlanul ad a hajó, ez a néma segélykiáltás és senki sem segít. Minden perczen elszakadhatnak a kötelek és akkor a viharban tehetetlen vitorlášhajó menthetetlenül összetörik a parton. Megnyugtатnak, hogy a csatorna-társulat majd kiküldi vontatóját. Mire hetek multán visszatértem Port-Szaidba, megtudtam, hogy mindenki a csatorna társulatban bízott, ez pedig a jó Istenre bizta a hajót. A hol az ujonczot rémulés és részvét fogja el, ott a szokás, itten keleti indolentia által fokozva, közönyt szül. A sárga vitorlás az egész napon át folytatta segély-jeleit. Éjjel elszakadtak a kötelek, hajó, rakodás és három emberélet a hullámok áldozata lett. A többi hajótöröttet ugyanazok a hullámok kimosták a sivatagra és ezek legalább életükkel menekültek meg.

Alig jutottunk ki a letörött élű háromszögből, melyet a két molo képez, és a mi hajónkat is megragadja a szélvész. A kapitányi híd vaskorlátjába kapaszkodtam azon a viszonylag legnyugalmasabb ponton, mely körül a hajó rohamos, erőszakos lökésekben jobbra-balra, előre-hátra hánykódott, az egyik perczben mintha az előtte megnyíló örvény merevélyes falán hanyatthomlok a tenger fenekébe akarna furódni, hogy már a következőben hullámhegytől felkapva, az égnek emelje orrát. Eleintén mellettem van az angol utitárs, de arcza mindinkább hevül és pirúl és nemsokára eltűnik. Kapitány, tiszték, legénység — mind tántorog. Egyik hullám a másik után mossa végig a fedélzetet. Hatalmas, nagyszerű jelenet. Mi az vajjon, a mi a veszedelemben az élvezet, a mi jól esik az embernek a kockázatban, a nehézségek közepette, a küzdelemben? Miért vadászsza az ember a fenevadat, mi az öröm a nyaktörő hegy-mászásban, mi a lélekemelő a vad viharban? Bizonyára nem csupán csak a hatalmasnak és erőteljesnek látványa; magára ez csak nyomasztó volna. Felemelő a dacz, mely az erőssel és hatalmassal szembe száll, a passiv és actív erő, melyet magunk fejtünk ki. A dacz gyakran a legdrágább, de egyike a legnagyobb élvezeteknek, melyeket ismer az emberi szív. A szabadság érzését adja meg, a mint magasabb fokban csak a győzelem és az uralom adhatja meg. A meddig áll a dacz, addig győzhetlen az ember, mert a bukásban is csak saját maga által bukik. A rómaid soha sem győzte le ellenfél, mert a büszke dacz saját kardjába esett, ha nem győzhetett.

De nincsen olyan dacz a világon, a melyik ellent tudna állani a tengeri betegségnek. Addig csak ment a dolog, a meddig fenn maradtam, esőtől, széltől ostorozva, órákig néztem a tűnedező partokat és a szárazföld végjelét, a lassan-lassan elmerülő világító tornyot, aztán pedig a pusztá, sötét tengernek folyton, ezerszeresen váltakozó karikáját, bömbölő hullámaival. De mikor egyszer lementem a kabinba, a hol a függöny és a fel-

akasztott ruhaneműiek lógináznak, a lámpás harangozik, a kézi podgyász ide s tova szaladgál, akkor végem volt. De ez a vihar nem is akar csendesülni semmiképen. A tengeri betegség ellen pedig, mint a kapitány mondja, csak egy remedium van: a vasút.

Ez a nyomorúság, a betegségek e legkellemetlenebb, de legnevetségesebb neme, kezdődik nyomással a koponyán, vértörlással, a lábak bátortalanságával, és végződik a philosophiának legmagasb fokával. A nem-én megszűnik létezni. Az én teherré válik. A merő Schoppenhauer. Csak szünetekben áll be viszonylagos könnyebbülés, mely alatt az ember észrevenni képes, hogy milyen bámulatos változatosságban tudnak a hajónak összes eresztékei és deszkái recsegni, ropogni, nyögni, sóhajtozni, és hogyan csapkod a hajóhoz a víz, néha egészen úgy, mintha már a belsejében dolgozna. Hiába való volt a remény, hogy ilyen végtelen éj után reggel kikötünk Jaffánál. Mértföldekre a partoktól kellett a hajónak tovább tántorogni. A szirtes part romlása lett volna. Talán mégis enged a vihar és este felé kiköthetünk Kaifánál. Innen is el lehet lovagolni Jeruzsálembe 4—5 nap alatt, Názáreten és Nabuluszon, Galiláán át. De ez is meddő remény. Csak úgy múlik a nap, mint az éj. Az egyetlen váltakozást egy-egy pohár narancsvíz képezi, és a szintén folyton tengeri beteg angolnak, volt tengerésznek fejtegetése, hogy a veszély abból áll, hogy a csavar, mely a hajó hánykódása alatt minduntalan kiemelkedik a vízből és a levegőben karikázik, ilyen végtelen vihar alatt elébb-utóbb el fog törni, a mikor aztán ezeken az infámis syriai partokon menthetetlenül darabokra zúzódik a hajó. De mind-ennek egyes egyedül a felesége az oka. Mert a mi őt magát illeti, ő Port-Szaidban akart maradni. A jóságos asszony az által iparkodott jóvátenni bűnét, hogy folyton narancsvízzel és pezsgővel tartotta férjét, lecsillapítandó kedélyét és gyomrát. Fájdalom mind a két tekintetben siker nélkül.

Tehát Kaifából sem láttunk többet, mint a felhők közt alig kivehetően messze szürkülő magaslatokat. Itt is csak nyílt ráda van, mely ilyen időben teljességgel megközelíthetlen. Az első igazi kikötő *Bejrút*, a mi utolsó reményünk. Így távozunk mindinkább a czéltől. De keveset törődöm már a czéllal, ennél a napokon át szüntelenül tartó nyegegésnél és recsegésnél, zúgás-búgásnál, emelkedésnél és sülkedésnél, tántorgó hánykódásnál; földet, földet, legyen akár minő!

Egész éjjel tombolt még a vihar, de reggelre végre kiderült és kividúlt. A felzaklatott tenger persze nem simúlt el oly hamar. De legalább enni lehetett megint. És ezt megtettük nagy étvágygyal. És végre szárazföldet láttunk, még pedig minő földet! Gyönyörű kikötő, csodás város. A kék tengertől nedves, mohától zöldes-barna sziklán emelkednek dáczos védfalak, a parti hegység vörhenyes kőzetének széles terraszszán tornyosúlnak a város lapos fedelű moreszk épületei, meleg napfényben ragyogva ingó-bingó pálmák, sötét piniák, sűrű narancsbokrok közt. És mögöttük huzódik messze el hatalmas csúcsaival és mély szakadásaival a hóba borult Libánon.

II.

B E J R Ú T.

A város és a tájkép. — A Libanon. — A régi Berytos. Augusta Felix. — A bejrúti nők. — A bazar. — Drúzok és maroniták. — A felekezetek az iszlámban. — Egy régi ismerős.

Bejrút, január elején.

Minő változás! A tenger bömbölő viharja után nyugodt parton a mosolygó Bejrút. Ha betegágyból először megy ki az ember tavaszi napra, erőt és rugalmasságot pillanatról pillanatra inkább visszatérni érez, zöldebbnek látja a kertet, édeesebbnek érzi a napsugarat, mint valaha: ilyen érzés az is, mikor a durva tengerről, mely napokig hányta-vetette a hajót s a hajóst, végre kiszállsz a szilárd partra. Hát még, ha ez a part paradicsom! Megviselve a tengeri betegségtől, hangulatod szelid és fogékonyabb a derült benyomásokra. Kissé bágyadtan érkeztem föl a vendéglőhöz, természetesen itt is azzal a nagy kísérettel, melytől európai útas oly nehezen menekülhet a keleten, s mely az egyszerű keleti ember előtt annyira emeli tekintélyét, de emeli a pénzes zacskójához való igényeket is.

Talán a tengeri betegségtől fennmaradt szelid hangulat, talán a rohamosan visszatérő életöröm, melyet Bejrút látványa ébresztett, a «leben und leben lassen» elve okozta, hogy nem erőszakoltam oly erélylyel, mint máskor egy embernek a hátára összes podgyászomat, — és bámulatos az, hogy csupán csak

egy kötél által összetartva, mennyi fér el egy arabnak a hátán, — elég az hozzá, hogy az egyik vitte a nagyobbik táskámat, a másik a kisebbiket meg a meleg ruhák és pokróczok csomagját, harmadik a kalapskatulyát, negyedik a felső Nilusról magammal hozott nubiai fegyvereket. Ezekkel élénk társalgást folytatott a partra szállító csolnak kormányosa, míg a kikötőben az utasra leskelődött dragomán belém beszélte gyönyörű kirándulási terveit Baalbekig és Palmyráig. Végre a nyájas Baszúl, a Hôtel d'Orient tulajdonosa, egy félszemű arab, a ki minden nyelvből ért valamit, megszabadított kísérőimtől, elkergette a dragománt, kifizette a kormányost és a hordárokat és békességben elhelyezett egészen keleti modorban, szellős csarnokokkal és szűk szobákkal épült házának egyik terraszára, melyen együtt találtam mindent, a mi a keleti bölcsek boldogságára szükséges: nyugalmat, cigarettet és napot és ezenfelül még két dolgot, melylyel a keleti ember kevesebbet törődik, tisztaságot és a világ egyik legszebb kilátását.

Hiába volt január eleje. A levegő — tengeri és libanoni lég — friss és erőteljes, de meleg sugarak által telítve volt. Hó borította körös-körül a hegytetőket, hiszen hóezüstben ragyognak a nyárnak közepéig a magasabb csúcsok, de az alacsonyabb lankások és a partnak keskeny lapályai most is szőlőtől, fügetől, szederfától és piniától zöldelnek mindenütt, a hol csak a délfelől benyúló sivatag aranyhomokja nem ragyog, vagy a tengerig lenyúló vörhenyes sziklatömegek nem gazdagítják a színpompát. A leghidegebb hónapnak, a januárnak, közepemelege itt 15° C. és a mezőkön egész télen át virágozik a sáfrány és cycláma és illatossá teszi a levegőt.

A télnek közepén is nyári tájkép ez, a távol hegyekig messze körös-körül elszórt nyaralóival, melyeknek derült tarkaságából komolyan, ha nem komoran emelkedik egy-egy várszerű maronita klastrom, egy-egy «veli», kupolás siremlék, melyben valami arab szent férfiú csontjai porladoznak, míglen

lelke az igazhitűek paradicsomában élvezi a húrlik soha nem lankadó öleléseit. Van-e hely még több ilyen a világon, a hol egyszerre és együtt lehessen bámúlni úgy, mint itt, a természet három legnagyobb csodáját: az örökkévaló tengert, az örökkévaló havast, az örökkévaló sivatagot!

Lent a nagy és kicsiny, de egyaránt tarka és kalandos épületek által szűkített partokon, melyek itt-ott még régi falakra támaszkodnak, arab élénkséggel zsong és zajong a tömeg. A város előtt néhány nagy hajó horgonyoz. Köztük jönnek-mennek a rakodó csolnakok és dereglyék, himbálózva a partot verdeső hullámokon, melyek a szem elől csak távolabb simúlnak el a tenger végtelen szélességében.

A város házai sűrű csoportokban emelkednek fel és felebb lépcsőzetről lépcsőzetre. Némelyiknek lapos fedele kitekintő terrásza a másiknak. Van a melyiknek udvarából büszke pálma emelkedik, hosszú sudarán hintázva tetejének zöld bokkrétáját. Egyes tágasabb, gazdagabb épületek a szaraczén építkezés minden diszítményeiben ékeskednek, alakban úgy mint színben. Némelyiknek az udvarába is betekinthetek. Vékony oszlopokon magas ívek csarnoka. Kiugró apró erkélyek a stalaktit támaszokon. Kettős, hármás ablakok, oszlopocskákkal, csücsívecskékkel, gazdagon faragott sűrű farostélylyal. Kertek és márványlapokkal kövezett udvarok ékes kúttal a középben. Kertben és udvaron fehérbe burkolt nő-alakok. Arányosság a nagy diszitiókban, de csupa változatosság az egészen részleteiben, úgy hogy balra sohasem találjuk ugyanazt, a mit jobbra láttunk, sem alakban, sem színben. Semmi sem ismétlődik, más a hasonló is, ha jól megnéztük. Ez adja az élénkséget, a derűtséget, a könnyúséget a keleti építészetben épen úgy, mint a keleti szőnyegben.

Ezekből a háztömegekből kinyúlnak a minaretek mutatóujjai és az egészen uralkodnak a nagy kaszárnyák a felső várfalakkal.

A város alatt délnek huzódnak a homokhegyek ki a partokig, melyek apró nyelvekben nyúlnak a tengerbe, védfalak romjainak és a nagy világító toronynak szolgálva alapúl. Ezenkívül az egész képet a Libanon szagatott lánczolata zárja el, mely mintegy harmincz mértföldnyi hosszban látható, a mint elnyúlik délnek Szaidaig, a régi Szidonig, s éjszaknak Latakiaig, a honnan utolsó ágazatait bocsátja le az alexandrettei nagy síkságba. A legkülönbözőbb zöldnek tarka harmóniája, a sötét piniától, a gránát- és a szederfa élénkségén át az olajfa-erdők hamvas zöldjéig, vezetí a szemet a várostól a Libanon bérceihez, sötét, zordon völgyeihez, óriás sziklaszakadásaihoz, melyekből az olvadó hóval vad patakok zuhognak le; magas cédrusos erdőségeihez, a havasokhoz, melyeknek fantasztikus rajza napos azurról emelkedik le, a hol a távolnak ködében nem vész el; és győzelmesen emelkedik ki a Libanon óriása, a «Dsebel Szanin», messze tündöklő ezüst lapjával.

Ime, ez a tájkép és nyugalmas tenger csöndes partverése a soha el nem némuló zenéje. Ilyen ez a város örökifjú frissességében. Pedig egyike a legrégibb városoknak a világon. De annyiszor pusztíták el, és olyan alaposan, hogy mindig egészen meg kellett újulnia. Gyakori pusztulását és mindig győzelmes újjáemelkedését bizonyára fontos fekvésének köszönhette, annak, hogy Syria legjobb kikötője. Legrégibb nevét, Berytos, a phoeníciiaiak idejére vezetik vissza. Gíbliták, kanaáni nép, lakott itten, melynek főistene «Él» volt. Ez az «Él» kétségkívül a héber «Elóhim» gyöke, sőt alighanem egyes számú alakja; mert ez az «elóhim» erős gyanu-ok arra, hogy a zsidók sem voltak mindig monotheisták. Nyilván ugyanazon szó «Allah» is.

Két századdal Kr. e. VII. Antiochus pusztította el Berytost lázadás miatt; Augustus idejében újra virágzik, mint *Augusta Felix*. Titus a fogságba hurczolt zsidókkal itten nagy gladiátor ütközeteket rendezett. Az arabok 635-ben vették be ostrommal, a keresztések Balduin alatt 1125-ben. Később a drúz-

fejedelmek, többé kevésbé a szultán felsőbbbsége alatt uralkodtak benne. Csak e század közepe felé verték meg a törökök a híres Besir emírt és csak azóta érvényesült feltétlenül a porta tekintélye. De elébb még az angolok bombázták 1840-ben, hogy visszafoglalják a törökök számára az egyiptomi Mehemmed Alitól, a kinek sergei idáig nyomultak elé győzelmes hódításaikban. Legnagyobb lendületét azonban csak legújában, 1860 óta érte el a város. A drúzok akkor egyesülve az arab csőcselékkel és a török katonasággal, állítólag magának a basának egyetértésével is Damaszkusban 6000 keresztényt, a Libanonban pedig 14,000 maronitát gyilkoltak le. Ennek folytán tömérdek keresztény költözködött át Bejrútba és a város felvirágzásához hozzájárult a francia megszálló hadsereg is, mely a vérengzések folytán hosszabban időzött Syria e részében. A 74-iki hivatalos kimutatás szerint Bejrútban van 5023 család, mohammedán férfi 5979, nem mohammedán férfi 7183, mecset és imaház 22, templom 27, mohammedán iskola 10, tanuló 1305, nem mohammedán iskola 25, tanuló 4563. Ezen kívül van 18 magasabb tanintézet, melyben részben már a nőnemet is kezdik nevelni.

A közoktatás körül sokat tesznek a francia papok és a francia nyelv itt is kiszorította már a levantei kereskedelem egykori nyelvét, az olaszt. Ma 80,000-re teszik lakosságát, ezek közt 6000 európai.

Hogy a szerencsés fekvés a mai napig elevenen tartotta a régi phoeniciai kereskedelmi szellemet, arról tanúságot tesz a kikötő és a bazárok élénksége. Ez utóbbiakat a Lloyd-ügynök előzékeny vezetése mellett látogattam meg. De bármi nagy legyen az élénk tarkaság, bár mi gazdagok a Libanon termékei, a közel Damaszkus készítményei, melyek itt árultatnak, az idegennek érdeklődését mindenekelőtt a női közönség fogja magára vonni. Jobban elburkolt nőalakokat már nem lehet képzelni. Az egész alakot hófehér lepedő, közönséges vászonlepedő borítja, úgy,

hogy a formákból sem látni többet, minthogy jobbra-balra kiállanak a könyökök, a mint a kezek alól összefogják a lepedőt. Másutt az arcot többé-kevésbé elborító fátyolok legalább a szemet hagyják szabadon. Itten egyetlenegy darab színes-virágos kendő van az arcra feszítve, mely alól alig, melyen keresztül épen semmit sem lehet látni. Így botorkálnak lassú lépésben, formátlan alakok, egyik mint a másik. És csodálatos ellentét! Épen itt, a hol ennyire vizsik a szigort, láttam az egyetlen mohammedán nőt, a ki teljesen megvetett minden burkolatot.

Alig hittem szememnek, alig tudtam fiú-e, vagy leány, mikor megláttam a szűk bazárutczán közepén lefelé haladni, tarka nadrágban, szűk selyemdolmányba préselve, a nadrágos nők sajtós ingó járásával, gondatlan, kihívó arcczal: egy emanczipált török nő! De feltűnést keltenie nem sikerült.

A bejrúti bazár főczikkeit a selyemkészítmények képezik. Már a rómaiak korában híres volt a berytusi selyemszövés. Innen jutott át Görögországba és később Siciliába. A környék nagy szederfa-ültetvényei mutatják, hogy most is nagy a selyemtenyésztés.

Magam is vettem itt egy keffiét, selyemkendőt hosszú rojtokkal, melyet a beduin fejére köt, úgy hogy nyakát és vállát is megvédi a napszúrás ellen; később nekem is kitűnő szolgálatokat tett a sivatagban. Ezenkívül egy pár érdekes rézedényt arab ékítményekkel és egy pár hímzést vásároltam, a minőt a drúzok készítenek a Libanonban.

Drúzok és maroniták képezik a Libanon lakosságának főrészt és a bazár tolongásában is nekik jut a főszerep. De a mint itten járnak-kelnek, árulnak és alkudoznak, alig különbözve egymástól, semmiből sem lehet azt az elkeseredett ellenségeskedést sejteni, mely néha egész Európát betöltötte zajával és borzalmaival.

Drúzok, maroniták nem külön népfajok, csak felekezetek. Mind a kettő a régi assyr vérnek vegyülete az arabbal, mind a ketten azt az arab nyelvet beszélik, mely syriai befolyás alatt alakult; a régi syriai nyelvnek végmaradványát csak két község beszéli még. De a drúzok mohammedánok, a maroniták keresztények.

Az iszlám első századaiban nagy volt a vallási eszmék forrongása. Régi pogányság, görög bölcsélet, ó persa dualismus, indiai lélekvándorlás, sőt materialistikus tanelvek sokszorosan, különfélekép vegyültek zsidó és keresztény tanokkal, mely utóbbiak már magukra is a héber és a görög szellem találkozásának szüleményei voltak. Így az iszlám kebelén belül tömérdék felekezet keletkezett. Ezeknek egy része megcsontosodott állapotban maig is létezik mysteriumok és titkos tanok alakjában. Követők néha a kereszténnyel szemben kereszténynek, a muszlimmal szemben muszlimmak vallják magukat. Az avatottságnak különböző fokai vannak, melyekben a Koránt mindinkább allegorice magyarázzák, míg végre semmi sem marad meg belőle. Ilyen felekezet a drúz is. Hákim biamrilláh kalifa, a ki a XI. század elején uralkodott Egyiptomban, kijelentette, hogy ő megtestülése Alinak, Mohammed vejének, a kit viszont a siiták már az istenség megtestülésének tekintettek.

A persa Mohammed ibn Iszmail el-Darazi a lélekvándorlás tanúval együtt terjesztette e tant a Libanonban, és Hamza nevű utódja külön felekezetté fejlesztette. A drúzok magukat egyisten-vallóknak nevezik. Ez az egy és megfoghatatlan isten néha megjelenik emberi alakban, utoljára Hákim kalifa alakjában jelent meg; ez pedig még egyszer vissza fog jönni, hogy az egész világot a drúz hitre térítse.

A drúz törzsek saját aristokrátiájuk vezetése alatt máig is sok tekintetlen önálló és külön hatalmat képeznek. De utolsó nagy főnökük a már említett Besir emir volt. Besir emir maga

is majd mohammedánnak, majd kereszténynek vallotta magát. Neki Krisztus egy korábbi Hákim, egy korábbi Ali volt.

De azért a drúzok a velök egy területet lakó keresztény maroniták legnagyobb ellenségei. Ezek monotheleták voltak, az az nem kettős, isteni és emberi, hanem csak egy akaratot tulajdonítottak Krisztusnak. De a byzáncki orthodoxia által üldözve, már a XII. századtól fogva kezdtek Róma felé hajolni, és a XVII. század óta vallásilag teljesen Róma autoritása alatt állanak és a római katolikus egyházhoz tartoznak, de ellátva hasonló privilegiumokkal, mint a görög egyesült rítus, úgy hogy a misét a régi syriai nyelven mondják, — jóllehet maguk nem beszélnek többé, — a kisebb rendű papság nőszülhet stb. Patriarchájuk a Libanonban lakik külön zárdában és neve mindig vagy Butrusz, Petrus, vagy Bülusz, Paulus. Püspökeik vannak Bejrútban, Damascusban, Aleppóban, Tyrusban, Tripolisban, Dsebelben, Baal-Bekben, Ehdnben és Cyprusban. Ők is bizonyos önállóságban maronita basa és nemes családai vezetése alatt élnek.

Ennyi az, a mit könyvekből tudtam meg a Libanon ez érdekes lakóiról, minthogy azonban a vihar, útitervem ellenére, belevetett, természetes, hogy közelebről is meg akartam velök ismerkedni és egy részt ezért, de meg magáért Damascusért is kirándulást terveztem e régi hírneves városba a Libanonon át. Főkép e miatt kerestem fel főkonsulátusunkat és lehet képzelni, mennyire megvoltam lepetve, mikor régi ismerőst találtam élén, Schulze lovagot, a kivel Viddinben ismerkedtem meg, mikor a török-szerb hadjárat alatt Oszmán basa táborában jártam. A főkonzul úr, bár annyira távol van a hazájától, csöppet sem bánja a cserét. Ottan folyton zavar és háború. Itten béke. Ott zordon tél, itt örök paradicsom. Ott egy vityilló, itt gyönyörű moreszk palota, pálma az udvarán, bülbül, a syriai csalogány a szobájában. A viszontlátás öröme kölcsönös volt. Kedves családi körben, illatos arab kávé és gyebel-dohány

mellett hosszasan beszélgettük meg háborús élményeinket, majd az angolok terveit Kis-Ázsiára, mely tartományt épen most kezdték ellepni félhivatalos ágenseikkel. Ezek előzik meg mindig a gyámkodást, melyet viszont a teljes elfoglalás szokott követni. De damascusi útból semmi sem lett. A hó annyira ellepte a Libanont, hogy egy hét előtt utazni nem lehet. Ennyi ideig pedig nem akartam várni. Visszatértem eredeti útitervemhez: Jaffába és Jeruzsálembe.

III.

JAFFÁBA.

A világforgalom útjai. — Monarchiánk és Szaloniki. — Az Euphrát-vasút. — A szentföld kikötője. — Jaffa. — A konzul «nyemsze». — A német templáriusok. — Török basák. — A kávéházak és a piacz. — Jaffa kereskedelme és története. — A népfaj. — Filiszteusok, assyrok, zsidók.

Olcsóbban utazni nem lehet. Minthogy Port-Szaidban váltott jegyem Jaffába szolt, de a vihar Bejrútba vetette hajónkat, nem csak idáig, de innen vissza Jaffáig is ingyen szállít a Lloyd. És mivel a jeggyel meg van fizetve a tartás is, a szó szoros értelmében ingyenélő voltam. Estefelé indult a hajó langyos időben, már egészen lecsillapúlt síma kék tengerrel, és egy búcsúpillantás után a Libanon alatt tarkán elhúzódo városra, eltelt az est a magyar borokkal és keleti gyümölcsökkel fűszerezett pompás ebédnél, melyet egyedül költöttünk el a kapitánynyal, a ki reám concentrálta minden háziúri szívességét. Mert ezúttal egyes-egyedül voltam kajütte-útas. A fedélzet azonban zsúfolva volt Jaffába és Egyiptomba készülő arab kereskedőkkel, a szentföldre zarándokló askenaz és szfared zsidókkal: csöndesen falatozó, dohányzó és imádkozó tarka társaság.

Hosszan ültünk együtt a kapitánynyal és szinte természetes, hogy ezúttal is, mint ez időben mindig és mindenütt e vidékeken, ha valaki monarchiánkából a társaságban van, vagy épen magyarok, vagy osztrákok jöttek össze, előbb-utóbb Szalonikira fordúlt a beszéd. Különösen tengerészeink és a monarchiával

összeköttetésben álló üzletemberek rajongtak e kikötőért. Az a nagy sokszög, melyet Görögország, Kis-Ázsia, Syria és Egyptom képez, csupa természettől dúsgazdag ország, ezért is, de még azért is, mivel mögötte fekszik India, főfészke volt a világforgalomnak ókorban és középkorban, és mostan ismét rohamosan emelkedik azzá a Szuez-csatorna és Egyptom gyors fejlődése által; de az emelkedésnek még ezentúl is beláthatatlan képességével bír, ha, a mi minden előjelek szerint rövid időn bekövetkezik, megveti lábát Kis-Ázsiában is az angol vállalkozási szellem és szervező erő, és ha ezenfölül létre jön Alexandretből a sík Mezopotamián át az Indiába vezető Euphrátvasút, mely nehézségeiben csekélyebb, tervezésében előrehaladottabb, mint a hogyan Európában hinni hajlandók. Ebben a gazdag és nagy múltjánál is nagyobb jövővel bíró partkörben Szaloniki a természettől legelőnyösebb, legnagyobb és legbiztosabb és magára is a legtermékenyebb vidékek egyikével bíró kikötő. Mostan az óriás forgalomnak csak csekély része jut ide. Tömege Marseillenak és Gibraltarnak megy, hogy Közép-Európába, sőt hozzánk is csak Francia- és Angolországon át jusson ideszánt része, noha e kör összes forgalma Szalonikin át érné legközelebb és leggyorsabban Közép-Európát.

Az útamony oly gyakran és oly szembeszökően talált Szaloniki-láz hőfokaiban kétségkívül van túlzás. Én igyekeztem kapitányomnál is csillapítani. Az árúk nagyrésze hosszú distancziára könnyebben bírja a vízi szállítást, mint a vasutat, és különösen nem bírja a többszörös átrakodást. Az india-bagdadalexandrettei vasút aligha sokat hozhatna Szalonikinek. Mert a mi vasútra való, az Konstantinápolyon át fog menni, a merre teljesen elkerülhető lesz a hajóra átrakodás. A mi a vízre való és egyszer hajóra jut, az ugyanazon a hajón fog továbbmenni. A forgalom oroszánrésze tehát mindenesetre Angolországé marad, Oroszország és részben Közép-Európa is Konstantinápolyon át fog szállítani és kereskedni; de azért mégis szembe-

szökő, hogy legalább a közép-európai forgalom egy részére nézve Szaloniki a természetes kikötő. Hanem a vasúti összeköttetés és az érdekeink kölcsönös támogatásán alapuló viszony a portával kereskedelmi érdekeinket teljesen kielégítheti, más érdekünk pedig itten nincs.

Késő éjjel volt, mire ilyenek körül forgó társalgás után egymásnak jó éjszakát mondtunk.

A kaifai rövid kikötést elaludtam. Pedig érdekes lett volna látni a parton félig elmerült hajót, mely a közelebbi viharban ide akarván menekülni, hajótörést szenvedett. Reggel már arra ébredtem, hogy Jaffa előtt horgonyzunk, és az egész hajó betelik a kikötés zajával.

Az első pillantás, az első figyelem tengeri út után mindig a parté. Annyival inkább, ha ez a part Palestina. De a keleten különben is ajánlatos az ilyen látványnak nyugodt élvezése. Mindig azt kell mutatni, hogy az ember várhat. Hideg közönyvel kell fogadni a hajót ellepő csónakosok, ügynökök és teher szállítók tolazkodó ajánlatait. Csak így puhulnak és szó nélkül vetik alá magukat az illő árnak, melynek mindig tízszeresét követelik a sietőtől, a tájékoztatlantól, és attól, a ki előre nem szab árt. Egy száraz «mus lazim», nem kell, «ruh», menj, «imsi», takarodj, békességet szerezz az embernek. És nem kell félni, hogy elszalasztod őket. Mint a czápa áldozatára, szívesen várnak órákon át is a legkisebb üzletre. Keleten az idő nem pénz és senki sem ideges, mert senki sem siet soha.

Mellettem leborúl egy vén lengyel zsidó, a ki talán halni tért ide és zokogva mormogja a zsidók üdvözlését a szentföld előtt: «Oh jaj, hogy elpusztulának szent helyeid». És talán a világfinak is, a nélkül, hogy lengyel zsidónak vagy ultramontánnak kellene lennie, szabad fölmelegedve, megilletődve tekinteni e partokra. Messze vannak még az igaz szent helyek. Mert a mi előttünk elterül, az még a philisteusok földje csak. De hozzá tartozik és össze van növe azzal a csodás területtel, a

hol forró elme és forróbb szív három világvallást szült. Mert hiszen mint a kereszténység, úgy a mohammedanizmus is zsidó törzsnek erdővé lett hajtása. És mind a hárommal közös az emberi szeretetnek, az ember becsének az a magasztos erkölcs-tana, mely magára megszentesi ezt a szülőföldjét. Ez az erkölcstan, mely elhomályosulva sokszor, elolthatatlanul mindig, áthatol nemés fényével a középkor és a mi korunk legsötétebb, legvéresebb küzdelmein is, és melyből végre diadalmasan emelkedik ki az egyéni szabadság eszméje, a művelődés e virága. A szeretetnek és a testvériségnek az a tana, melyet sértünk ugyan folytonosan; melyet vallunk inkább, mint gyakorlunk; de hogy ezt valljuk, és elismerni kénytelenek vagyunk, elegendő arra, hogy legyen nekünk is valamink, a mit hasonló becsűnek, sőt magasabbnak állíthatunk oda az óvilág utól nem ért elmei és művészi nagysága mellé.

Tengerparti sziklás magaslaton emelkedik a város, a világ egyik legrégebb városa. E sziklákhöz fűződik az ó monda is, mely e földön, a hol mindent hajlandók elhinni, a mi csodás, máig eleven maradt. Még a tizenhatodik században nemesak a sziklát, hanem vasgyűrűt is mutattak, melylyel Jope leánya, Andromeda a sziklához volt kovácsolva. A szürkés kőből tarkabarkán rendetlenül épített házak egyenetlen ablakaikkal, egyegy terrasszal és egyszerű erkélylyel, itt-ott magasra kinyúló minarettel, kuszáltan, összeszorulva emelkednek itt is, mint minden régi délszaki városban. A magyar ember jól ismeri és szereti ezt a típust a tarokk-kártyáról. Mostan az olvadó hótól az egész város nedves és piszkos. Messze hátul kék hegyláncz. Ezek a judæai hegyek. A várost északnak sűrű zöld, termékeny földek, fáskertek és pálmák fogják körül. Délnek sárga homok nyúlik el a tenger mentén, messze-messze a régi Aszkalonig és Gazzáig; kezdete az egyiptomi nagy sivatagnak.

A tenger csöndes, ritka itt az ilyen jó kikötés. De hajónkat a várostól s a tulajdonképeni kis kikötőtől a hullámokból fog-

sorként kiemelkedő szirtek zárják el, és ezek körül szüntelenül hánykódik a hullámverés. Ezek azok a vizek, a hol Jónás prófétát kidobták a tengerbe. Csónakunk neki megy a szirteknek. A félig meztelen arab evezősök roppant erőfeszítéssel dolgoznak és még inkább kiabálnak. Még egy evezőcsapás és mindjárt összezuzódunk a szirten. De ez itten a dolognak a módja. Pontosan kimérve ugyanakkor érkezünk oda, mikor fölkap bennünket egy magas hullám és átvet a fenyegető fogsoron. Nagy nevetés és diadalkiáltás. Heves utalás a kialkudott áron föltúl becsülettel megérdemlett baksisra. A csöndes vízben vagyunk. A part jókora sziklafal, tele zsibongó arabbal. Minthogy a világ egy pár ezer évig állt és ezalatt mindig járták Palestinát, a nélkül, hogy a jaffai kikötőben lépcső lett volna, tehát most sincs és nem is lesz. Egy természetes legény felülről, egy evezős alulról megfogják az embert és kilövik. Külön-külön baksis. Utánam lökik a poggyászt. Egy fontos arcú, komoly férfiú firkál valamit egy nagy könyvben és megmutatja azzal a szóval, hogy «baksis». Ez t. i. a vámkezelés. Thomas Cook & Co. utazási vállalatának nagyszerű ágensét és mindenféle más ügynököt alig tudok lerázni a nyakamról. Poggyásznak öten esnek neki és öt felé akarják vinni. Végre sikerül mindent egy embernek a hátára terelni. Ezek a szikár emberek a legnagyobb terheket legfőlebb egy kötélhurok segítségével a legnagyobb könnyúséggel viszik a hátukon. «Consul nyemsze» utasítom embereimet. Keleten még nem vettek tudomást arról, hogy a német császárság egyszer már megszűnt és most porosz vezetés alatt támadt föl újra. A mi uralkodónk mindig még a német, a «nyemsze» császár. A keskeny síkos parton fennakadunk, mert egy csomó orosz zarándok, bozontos hajjal-szakállal, kopott hosszú felöltőkben, köztük egy pár bekötözött fejű vén asszony, élükön két fekete süvegű pópa, a kik mind most szálltak ki egy orosz hajóról, szent énekeket énekelve, beleütközik egy csomó tevébe és teherhordóba, a kik árúkat szállítanak a kikötőbe. Végre kime-

nekülünk egy szűken és sötéten emelkedő sikátorba, melynek lépcsőin fölhaladva, eljutunk konzulátusi ügynökünkhöz, a ki épen póstahívatalunk kezelésével el van foglalva. Mindamellett rögtön rendelkezésemre bocsátja a kavaszt, hogy vendéglőbe kíséren és aztán holnap reggelre lovakat keressen.

Van a városban egy Cook-vendéglő, de természetesen csak annak való, a ki «Th. Cook & Co.»-ra bízta magát, hogy a világon átszállítsák. Lehet a barátokhoz is szállani, a kik szívesen látnak el minden idegent. De ebben Palestinán át lesz még elég részem. Hardegg amerikai konzul «Jeruzsálem» vendéglőjét választottam, nemcsak mivel kertek közt fekszik, a város északi szélén, hanem mivel központja a «templáriusok»-nak, a kik felköltötték kíváncsiságomat. Ezt a kíváncsiságomat szomorú sovány és ízetlen délnémet koszttal és léghuzamos hideg szállással kellett megfizetnem. Nem hiányzott a szolgálatkészség, a keleti vendéglők fosztogatási rendszere mellett szembe-tűnő volt a tisztességes szoliditás, ronda pompájuk mellett az egyszerű tisztaság: de az egész colonia csöndes monomaniájának sivár, kietlen szelleme uralkodott az egész házon és többnyire a felekezethől kitelő vendégein is, úgy, hogy hamar megsajnáltam, hogy nem szálltam inkább a barátokhoz, a kik kedélyesek és jókedvűek az egész világon. Ezek a templáriusok nem a régi fényes lovagok, hanem amerikai és württembergi németek. Az olvasó szobában láttam Stuttgartban megjelenő heti lapjukat. Ez tévesnek nyilvánít minden egyházat, a politikai ügyek iránt megvető közönyt hirdet és az emberiség üdvét a szentföldön fölállítandó keresztény theocratiától várja. Főtörekvése ehhez képest a templáriusoknak, hogy az egész kereszténységet a szentföldre gyűjtsék. Jaffánál vannak már 2—300-an, és Bethlehemben is van egy kisebb telepük. Szorgalmas földművelők és iparosok, de valamennyije oly színben van, mintha gyomorbeteg volna, a mi kétszeresen szembeszökő, a benszülöttek ép, egészséges színe mellett. Kétségkívül az az oka, hogy

német életmódjukhoz ragaszkodva, főképp kolbászszal és disznóhússal élnek. Az itteni nép nem hiába üti agyon a disznót, ha kiszabadul a kereszténynek óljából. A disznóhús itten gyomorbetegség.

A jaffai kaimakámot, a ki a jeruzsálemi váli alatt áll, nem tartottam elég érdekes egyéniségnek arra, hogy meglátogassam. Bocsásson meg, ha tévedtem. De a vidéki török basákat, mudirokat és kaimakámokat, kivált ha valódi törökök, a mint hogy többnyire azok — mert kurd és arab csaknem ép oly ritkán emelkedik magasabb hivatalba, mint a keresztény, és több bizalomban csak a cserkesz részesül, a ki mellett a hárem szól —, meglehetősen egyformáknak találtam Bulgariától Felső-Egyiptomig. Meglepően hasonlítanak a mi régi jó megyei urainkhoz, a kiknek kedélyes, jól táplált arczán sem gond, sem gondolat nyomokat nem hagyott. E generális typus mellett a kifejezésben néha cordiális brutalitás vall az erélyes adminisztrátorra, lapangó ravaszság a politikai észre. Sötét öltözetük is jobbadán ugyanazokból a nagyban, olesón és rosszúl dolgozó bécsi ruhagyárakból kerül, melyek a mi vidékeinket is elárasztják. Csak a fez, a nyelv és a pipa helyett a cigarette mutatja, hogy nem magyar, hanem török basával van dolgunk.

Egész napom arra maradt tehát, hogy Jaffát nézegessem.

A német teleptől a tengerparton fekvő temető és kertek közt vezet egy mostan sárban úszó út a városba és ennek nagy piaczára. Ez úton daloló asszonycsoportok vonúlnak végig, elfátyolozva, az arczra feszített tarka-virágos egy darab kendővel, úgy, hogy a szem sem látszik. A sötét kelmékben könnyű aczélos termet, ruganyos járás. A sűrűn egymás mellett bugyborékoló kútforrásoknál gyermekek játszanak, vagy vallásos mosdását végzi egy-egy ájtatos. Mellettük koldúsok énekelnek. Egy-egy vágató lovas sárral fecskend be mindent. Néha ketten száguldanak versenyt. Gyalog és szamarakon jönnek-mennek munkások és útasok. De az igazi zsongás, tolongás csak a város

bejáratán fekvő nagy piaczon van. Egyik oldalán a törött városfalak és a jeruzsálemi kapu kerítik; a város tömkelege felé a félszerforma nyílt kávéházak hosszú sora. Ezekben beszélnek meg és kötnek az üzleteket; ide jön kínálgatni, a kinek éppen valami eladó régi holmija akad; itten működik a fogorvos és a beretvás, szappanozva nem a szakállt, hanem a koponyát; itt pihen, a kinek dolga nincs — ez pedig keleten az emberek nagyobb része —, dominózva, ostáblázva, olasz kártyával kártyázva; vagy ha ezt a munkát is sokalja, csöndes nargiléhkuruttyolás és füstölő illatos kávé mellől nézi apró fajsámolyán ülve a piacz élénkségét. Ezen látszik a termékeny vidék jómódú városa. Magasan megrakott tevék, lovak és szamarak közt csak ritkán akad szekér. Mint Egyiptomban, úgy itt is csak az idegen számára létezik a kocsis. Itten zarándokok szállítására hatnyolcz-ülésű, ágyúszekér-forma nehéz, rugónélküli kocsik, a sziklás úton a kínzás eszközei, melyektől az idegen is méltán irtózik. Magas garmadákban, zsákban és szabadon búza, árpa, kukoricza, bab, borsó és lencse — az utóbbiak sajátságos, idegenszerű válfajokban —, dió, oliva, szezam, krapp, olajos hordók és tömlők, nyers selyem és gyapot, kender és cukornád, bőrök és fák, dohány, narancs, citrom, óriás mazsolaszöllő, füge, alma, körte, a kaktusz édes gyümölcse, gránátalma, hagyma, uborka és saláta, melyből az éhes vevő mindjárt nyersen falatoz, vadon termő spárga és articsóka. Közbe-közbe utczaiz cukrászok csemegéikkel és édes italokkal, és laczikonyhák, a hol főképen a kirántott hal és a zsíros ürühús járja.

Ugyanez árúk nagy részével földolgozott állapotban, részben még a kézműves alakító kezében, találkozunk a piaczról a város tömkelegébe belekanyargó keskeny bazár-utcza boltfülkéiben. Idevaló specialitás a hosszú jázmin- és narancspipaszár.

Termékeny gazdag földjének és annak, hogy a hosszú syriai partok csupán csak három kikötőjének egyike, Palestiná-

nak pedig akár milyen rossz, mégis legjobb kikötője, köszöni Jaffa, hogy az ősidőktől máig fennáll, és elpusztítva akár hány-szor, mindig újra felvirúlt.

Jaffa neve már a hieroglyphákban előfordúl. Első alapítóit, a púnokat, a philisteusok tolták északra. Ezekből ered nyilván Palestina neve, arabul máig is «Filisztin». Velük a zsidók harczoltak századokon át, míg a város végre a Makka-bæusok kezébe esik. Időközben e területen folynak az assyr-egyptomi harczok. Azután átmegy a város a görög-római-zsidó uralom különböző fázisain. Még a zsidóháború előtt elpusztítják a rómaiak. Gyorsan újra épülvén, a tengeri rablók miatt újra lerontja Vespasián. A keresztes háborúkban a jeruzsálemi királyság grófságává emelt várost lerontja 1187-ben Szaladdin, 1191-ben Szafeddin; oroszlan-szívű Rikárd visszahódítja, de már 1196-ban újra elfoglalja és egészen elpusztítja Melik-el-Adil. Alig maradt fenn jelentéktelen helység, mely csak a XVII. század vége felé kezd újra emelkedni. A XVIII. század végén már erős falakkal van körülvéve, 1799-ben Napoleon egyptomi hadserege Kleber alatt ostrommal veszi be. Azután az angolok erősítik meg és a törökök építik föl újra. Végre a 30-as években a kairói kalifátus helyreállítására törekvő nagy Mehemmed Ali hódítja meg egész Syriával együtt. Mostan egy török naptár szerint — népszámlálás a háremek titkai miatt nincs — a városban 865 mohammedán, 135 nem egyesült, 70 egyesült görög, 5 örmény, 6 maronita és 50 róm. kath. család él. Ebből 8000 lakosra következtetnek. E lakosság közvetíti csaknem kizárólag egész Palestina kereskedelmét Egyiptommal, a többi Syriával és Konstantinápolylyal.

A mi Jaffában a jövevénynek mindenekfölött leginkább tünik föl, az az állatoknak (nevezetesen a tevének, juhnak, kecskének, szárnak) ép úgy, mint az embereknek éles sémita typusa. Itt is erősen különbözök a fajok: a sötét komoly beduin, a kinek nyugodt tartózkodásán látszik, hogy idegen a városban

és lenézi népét, kinek szikár, nemes alakja és ábrázata rongyokban is azt mutatja, hogy a sivatag őrizte meg legtisztábban a legnemesebb sémita vért; az arab és a régi assyr vérből vegyült faj, mely a syriai lakosság zömét képezi, a tiszta arabnál élénkebb, vidámabb, durvább csonttal, több hússal, szélesebb és magasabb termettel bír; és ezek közt a zsidó az árnyalatok hosszú skálájában. Hogy maradt-e Palestinában ős-zsidó, azt legalább külön típusból kimutatni nem lehet. Ha maradt is, asszimilálta a legrégebb szefard bevándorlás. Mint a földközi tenger valamennyi partjára, úgy ide is gyorsan eljutottak az I. Izabella által elűzött spanyol zsidók. E legrégebb szefard bevándorlás utódai alig különböztethetők meg egyeben, mint a fekete turbánon, az arab lakosságtól. Szembeszökő bizonyítékai annak, hogy a zsidó is arab faj. De ezektől az utóbb és a legújabb időkig idekerült levantei és olasz szefardeken és a régebben idetelepedett askenáz-családokon át a legújabb galicziai, oroszországi és magyarországi jövevényig típusban, viseletben, nyelvben az árnyalatok hosszú láncolata vezet, melyben a két véglet kézzelfoghatóan mutatja, hogy a szefardek egyes üldözések mellett is jólétnek, szabadságnak, gyakran nagy állásnak örvendtek, míg az askenáz, lengyel, német zsidó folytonosan üldözött, elnyomott faj volt.

Egyiptomban úgy, mint Syriában is egészen elarabosodott a lakosság, de típusban és természetben nem a sémita-jellem, hanem az egyiptomi ősfaj dominál. Syriában rokon sémita fajt talált az arab invasió, de sehol sem olyan tisztán, mint Palestinában. Baal-bek, Palmyra, Kerak, Petra pusztuló romjai hangosan beszélnek arról, hogy Syriában egészen az Arábia Petraéig köröskörül Palestinán már a kereszténység előtt századokon át erős görög-római befolyások érvényesültek. De Palestinában magában ilyen antik romok nincsenek. A zsidó építkezések nyomán túl csak byzanti, frank és arab alkotásokat mutat föl. Bar Kochba lázadásáig, a zsidó nemzet végbukásáig,

a szívós és büszke zsidójellem nem engedett tért a pogány befolyásnak. Az erre bekövetkezett, gyakran megingatott és gyorsan hanyatló római-byzanti uralom a kipusztult Palestinában nem hagyott ethnographikus nyomokat. Ép oly kevéssé hagyhatott a keresztes háborúk múltó frank uralma.

Ezeken kívül pedig a népek hullámozása, rövid egyiptomi és perzsa betöréseket kivéve, mindig csak sémita hullámokat vetett Palestinára. Mózes könyvei a régi kánaánitákat és a tengerparti philisteusokat nem akarják ugyan sémitáknak elismerni. De míg a philisteusok nyelve máig is teljesen ismeretlen, legalább a kánaáni törzsokról és ezek közt a púnokról (phœnicziaiakról) is kétségtelen, hogy sémita nyelvet beszéltek. Púnok, zsidók, assyrok, arabok mindig új sémita anyagot hoztak Palestinába. És így természetes, hogy Arábia tiszta arabjait kivévén, sehol sem lép föl a fajok máig fönmaradt különbségei daczára is oly *élesen* és *általánosan* a közös sémita typos, mint Palestinában, úgy, hogy szembetünő mindjárt az első lépésnél.

IV.

JERUZSÁLEMBE.

Keleti utazás. — Sáron síksága. — Az egyiptomi betörések. — Dsázúr. — Lydda. — Ramle és a régi Arimathia. — A földközi tengernek és az ázsiai pusztaságnak növényzete. — Emausz. — Báb-el-vádi. — Oláhul beszélő arab. — Az abesszyniai király miniszterelnöke. — Abu Gós. Középkori feudalismus a XIX. században. — Nebi Szamoil. — Jeruzsálem.

Még sötét és hideg volt, mikor reggeli hétkor jellentették, hogy itt a lovak. Ezeknek a német templáriusoknak az idevaló falusi földházak nagyon rosszak, a városi kőházak igen drágák. És így félig fából készült vékony falu, sok ablakú, szellős épületeket emelnek, melyek elég csinosak szemre, de sem a nyári hőség, — és kályhájuk nem lévén, a téli hideg ellen sem adnak védelmet. Pedig mostanában, midőn a zöld vetések és kertek közt mindenütt olvadó hófoltok fehérlenek, kellemes, sőt délből erős meleg is van a napon, de árnyékban, szobában, éjjel, különösen a hirtelen alkonyatkor és virradáskor érzékeny a hideg. Kávén melegedtem. De minőn! Ezek a becsületes németek még itt a kávénak hazájában is meg tudják őrizni a maguk német kávéjukat, vékony tejjel és még vékonyabb szilvalével.

Hozzám csatlakozott egy templárius orvos, a ki útjában volt Nazarethből hazafelé Bethlehembe. Minthogy az országot jól ismerte, igen örültem társaságának. Oldalán görbe kard, övén revolver, kezében nagy lovagostor rhinoczerus bőrből,

lábán karikás sarkantyú. Hanem azért igen jámbor, szöke «deutscher Knabe» volt, a ki egyáltalán nem nézett ki harciasan. Kérdeztem, hogy tud-e vívni. Azt mondta, hogy nem tud biz ő, hanem ha látják nála a kardot, azt hiszik, hogy tud és nem bántják.

Utánunk baktatott Szaid, a vigyorgó szerecsen «mukkári»; zsákokban elhelyezve lovának két oldalán lógott összes podgyászom, és annak tetején messze szét vetett lábakkal, kevés ruhával, de annál nagyobb turbánnal ő maga; ez azonban nem gátolta sem őt, sem lovát, hogy az egész napon át esaknem mindig velünk galopozzon.

A nagy piacon már élénk élet volt. A jeruzsálemi kapunál lovakat próbáltak. Nyílt félszerek körül látszottak összpontosítva lenni a város összes lovai, összvérei, szamarai, tevéi; többnyire a legnagyobb nyugalomban. Mert Keleten nem szokás reggel indulni, kivált nagyobb útra. Az első napi járásnak mindig rövidnek kell lenni, többnyire délután kezdik és hamar ütnek éjjeli tanyát. Talán a keleti sohasem sietésen kívül azért is, hogy ember és állat szokják a menethez. Csak másnap mennek azután korán reggel és mennek egész nap. A jeruzsálemi útnak is az a rendje, hogy délután megy az ember Ramléig és másnap kényelmesen Jeruzsálembé. De mi inkább összefoglaltuk az egészet egy 10—12 órás erős lovaglásba.

Az újon helyreállított kocsi-út lovasnak és gyalogosnak mindvégig elég jó. 1873-ban vasutat is terveztek. Már a zarándokok folytonos élénk forgalma is megérdemlé. De eddig semmi sem lett belőle.

Senki sem léphet ki Jaffából ezen az úton, hogy el ne legyen ragadtatva a növényzettől. Talán egy óráig csupa narancs-ültetvények közt halad az ember. Nem narancs-kertek, hanem narancs-erdők ezek, kerítve és elzárva az út felé embermagas sűrű kaktusz-sövények által. Átláthatatlan tömege a sötét zöldnek, telidestele az aranyos gyümölcsökkel. Ezek a nagy,

deformált jaffai narancsok a tányéron sem nem szépek, sem nem jók. Még az olasz narancsok is, annál inkább az egyiptomi mandarinok messze fölülmulják édességben és illatban. De így, az erdőben, ezrivel, tündériesek és csak úgy árasztják az illatot. Hát még mikor nem mint most, a gyümölcsessel, hanem tavaszi időben a fehér virággal van tele az erdő, közbe-közbe egy-egy tűzvörösén virágzó gránát-fával!

A narancserdők közül az énekek énekében ünnepelt Sáron síkságába érkezünk. Itt sem virágzik még a rózsa és a lilium. De zöldelnek a legelők, a vetések egy része kikelt, másutt szántanak. Néha egy teve és egy szamár van az ekébe fogva, ámbár ez ritkaság, mert a városi és földművelő embernek nem igen van tevéje. A behordáskor is a beduintól veszi bérbe. Ezek a tulajdonképeni tevetenyésztők; kereskednek vele, bérbe adják, de leginkább nagy szállításokra vállalkoznak, néha egész Arábián vagy északi Afrikán át. A mezei munkában itten már gyakran látni lovat és öszvért is. Az idevaló szamár sem nem olyan nagy, sem nem olyan szép, sem nem olyan munkabíró, és legkevesbé sem olyan intelligens, mint az egyiptomi. Míg ottan az egész ország szamaron utazik és szamárral dolgozik, itten a szamár inkább csak a szegény ember állatja. Utunkon gyakran találkozunk vele, néha mindenik oldalán egy-egy puttony gyerek és utána gyalog az anyja.

A földművelés módja itt még nagyjában az egyiptomi. Minden egyiptomi aggressionak ősidőktől fogva ez a terület volt első tárgya. Az egyiptomi sivatagon át Gazzanak és Aszkalonnak nyomultak ide, a hol először találtak gazdag termő vidéket. Utoljára a nagy Mehemmed Ali hódította meg fia, Ibráhim pasa által Syriát is Egyiptom számára. Ha utját nem állják a sikereitől megdöbben európai hatalmak, neki a 30-as években talán sikerül egy erős kézbe összefoglalni az Eufráttól Marokkóig az egész arab fajt, annak kiszámíthatatlan anyagi, szellemi erkölcsi erejét, ismét Kairóba helyezni át a kalifátust,

és új pályáknak, új jövőre vezetni a mohammedánismust. Az ő korából maradt fenn még Jaffa mellett egyiptomi felláh-telep. Jaffa mellett a vékony homokréteg alatt fekvő termőföld csaknem olyan puha, mint az egyiptomi, úgy, hogy itt is fel lehet szántani meghegyesített egyszerű darab fával, míg beljebb a köves és mindinkább kövesedő vidéken e fát már meg kell vasalni. És ha itten nincsen Nilus, csak néhány lábnyira kell ásni, hogy mindenütt vizet kapjon az ember. Ezt aztán ép úgy, mint Egyiptomban, merítő kerekkel és a vékony csatornácskák egész hálózatával öntözik szét a földeken, melyek mindenütt gazdagon teremnek, a hova víz jön.

Rövid galop után Dsázúr falvába érkezünk, a hol némelyek a régi Gezer-t keresik. Fel egy dombon, és egy bucsupillantást hátrafelé: a nap melegen kezd sütni; az ég olyan azúr, mint ott hátul a végtelen tenger; délfelé a sivatag huzódik Egyiptomnak; élettelen sárga-sajgó lapján csak egy tevesor rajzolódik, egyik a másik után haladva, hullámszó lépésben; mögöttünk narancs-erdők közt a város, melyből egy-egy minaret, egy-egy pálmafa, egy-egy konzulátusi zászló emelkedik ki. Aztán levágtatunk a dombon és ezentúl csak nagy-néha villog fel utunkon megint egy darabka tenger vagy egy aranyos foltja a sivatagnak.

Egy-egy kút; időről-időre emelkedő őrházak, melyek a rablók ellen emeltettek, de melyekben, mint doktorom mondja, őr és rabló gyakran egy és ugyanaz; egy ugynevezett «veli», mohamedán szentnek kupola-sírja; és még egy pár falu. Csak messziről látjuk az emlékezetes Lydda romjait; itt szenvedett vértanúságot Diocletian alatt szt. György és egy mohamedán jóslat szerint Lydda kapuja előtt fogja Krisztus az ítélet napján megölni az Antikrisztust.

A talaj kezd kövesedni; a kövér földeket szürkészöld olajfa-ültetvények váltják fel. Már látjuk Ramlé tornyát és még $\frac{3}{4}$ óra után, 10 óra felé ott vagyunk.

Buja növényzet közt áll az egykor jobb időket látott, most mélyen hanyatlott város. Olajfák, sycomorák, szentjános-kenyér. Egyes pálmák is, de itten és ezentúl már nem terem rajtuk datolya, meddők. A jámbor buzgóság a szent földön minden kőhöz szeret valami hagyományt kötni. Így Ramléban a régi Arimathiát keresik. De ez a traditio csak a XIII. században merül fel először, s míg a régi helyek alig változtatják nevöket, Ramle neve tiszta arab: «homok». Arab írók szerint Szulejman kalifa kezdte építeni 716-ban és 870-ben említik először keresztény zarándokok, mint Ramulát. Hanem a barátok erősen ragaszkodnak hozzá, hogy klastromuk Arimathiai József házá-
nak helyén áll. Mindenesetre hitelesebb az, hogy ebben a klastromban volt I. Napoleon főhadiszállása. Szobáját most is mutogatják. Zarándokok felvételére hasonló klastromuk van a görögöknek és oroszoknak is. Mert Ramle a jeruzsálemi utasok rendes éjjelezője. A város, mely a kereszties háborúk előtt Jeruzsálemnél is nagyobb volt, és 12 várkapuval bírt, a frank királyság alatt pedig Lyddával együtt püspöki székhely vala, ma alig bír 3000 lakossal, egy harmadrész keresztény, többnyire görög; ezek kizárólag a földművelésből és a zarándokoktól élnek. Régi fényéről csak a főmecset beszél, egykor szép keresztény templom a kereszties időkből, magas kampanillével, mely mostan minaret, és a városon túl a híres és hatalmas, ramléi torony. Csúcsíves ajtó, öt emeleten köröskörül csinos ablakocskák, a sarkokon karcsú oszlopok, a felfelé vékonyodó torony magasán erkély. Daczára az ajtó fölötti arab feliratnak, mely szerint Naszr-Abul-Fath Mohammed ibn Kalaún mame-
luk szultán építette 1318-ban, a tudósok egy része a keresztieseknek tulajdonítja.

Rövid pihenés után, leginkább csak azért, hogy doktorom meglátogassa templárius társát, az itteni vendéglőst, elhagytuk Ramlét. Délkeletnek vezet az út, jól művelt, sűrű kaktusz-sövénnyel kerítettföldeken át, facsoportok alatt egész a Vádi-er-

Ramle (Ramle völgy) hídjáig. De itten megszűnnek a facsopor-
tok, soványabb, kövesebb lesz a föld, közeledünk a judæai
hegységhez és az egész növényzet kezdi megváltoztatni jelle-
mét. Eddig a földközi tengerpart növényzetét láttuk, mely sem
nem európai, sem nem afrikai, sem nem ázsiai különlegesen,
hanem köröskörül e tenger partjain nagyban és egészben
ugyanaz és leginkább csak bujaságában változik: az oleander,
a füge, a myrtus, a narancs és citrom, a pinia és az olajfa és
a pálma. Most lassankint elmaradnak ezek a fényes és gazdag
növények, csak a szerényebb, szürkés-zöld olajfa kíséri még
nagyobb ültetvényekben az utast egész Jeruzsálemig és a hegy-
ség gerinczéig, és mindinkább az ázsiai pusztaság növényzete
foglalja el a tért. Kevés fa, tömérdek bokor, de ez is mind
száraz, vagy épen tüskés. A tiszta zöld kivész. Csak egyes szurós
levelű cserfák és fenyőfélék képviselik még. A tenger és a siva-
tag homokját, a partvidék kövér földjét mindinkább vaduló,
kopár, vörhenyes-sárgás mészhegység és egy-egy bazalt-tuskó
váltja föl. A falukon is meglátszik, hogy mindinkább ritkaság-
lesz a fa. A házak földből és kőből, fa nélkül épülnek és min-
denütt nagy rakásokban áll a szárított ganéj: az egyetlen tüzelő
anyag.

Ramléhoz közel, jobbra az uttól van egy veli, melynek
környékén újabban a fentebb már említett régi Gezer romjait
fedezték fel. Az arabok most is Tell-el-Dsezer-nek nevezik a
helyet. Balra tovább megint egy veli, Kefr Táb, a régi Kafar-
tába romjaival. Az út meredek és sziklás lesz. Innen túl csak
rövid, simább darabokon lehet galopozni; különben lépést
haladunk; mert ügetni ezek a lovak egyáltalán nem szoktak.
Néhány kisebb falu után Latrún, szintén romokkal. A név
hasonlatossága folytán ide tették a középkorban a «latrok»
szülőhelyét. Itt is korcsmát tart egy templárius. Tíz perczcel
tovább egy másik falu, Amvász, egy byzanti templom romjai-
val; egyike azon három helységnek, melyek igényt tartanak

arra, hogy a régi és valódi Emmausz maradványai. A vitás kérdést azért nem sikerült eddig eldönteni, mert a szentírás különféle kéziratái eltérően adják a távolságot Jeruzsálemtől.

A falun túl egy kút, «Bír Ejjúb» és egy házrom, «Dejr Ejjúb»: Jób kútja és klastroma. A sziklák mindinkább összeszorúlnak. Nemsokára szűk völgy nyílásán valóságos sziklakapu előtt állunk, balra őrház, jobbra korcsma: «Restaurant des Moines de Judée»; alsó traktusa nagy, kormos, ganéjas félszer, melyben arabok, férfiak és asszonyok, főznek, kávéznak, dohányoznak, alusznak, lovak, szamarak pihennek, esznek, nyertenek, ordítanak, és egy egész sereg galamb tanyázik; felső traktusa két szobából és köztük tágas terraszból áll. «Báb-el-vâdi, nak nevezik a helyet, a völgynek kapuja. Itten tartottuk a főpihenőt, éhesen de fáradtan is, inkább a déli forró naptól, mint a félnapi lovaglástól.

A barna meleg burnuszt régen levetettem; de a sziklaktól visszaverődő napnak hevétől fejem égett, daczára a fez körül csavart fehér selyemkendőnek. Egy órai pihenés és az ebéd, melyet maga a vendéglős, correct lengyel zsidó, tálalt fel, és mely állott egy olajban sült csirkéből, egy jaffai narancsból, egészen jó kenyérből, az olasz borokra emlékeztető jeruzsálemi borból, és kitünő arab kávéból, tökéletesen helyreállított. Ebéd alatt egy arab katona, — és pedig tiszta arab faj, apró, szikár, aczélos, éles sémita arcz, — oláh nyelven mulattatott az utolsó hadjáratról, mely alatt ezt a nyelvet is megtanulta. Ugyanitt ismerkedtem meg egy kitünőséggel is: egy másik lengyel zsidóval, a ki egy ideig Abessyniában Tódor királynak miniszterelnöke volt. De mivel igen sok galibát csinált az angoloknak, elcsapatták; most Jaffa és Jeruzsálem közt kereskedik, vigan lovagolva apró szamarán és várva az időt, hogy a hálátlan Tódor utóda, János király ismét visszahívja, a mit mindenestre meg fog tenni, mihelyt az angolokkal megint háború lesz.

Innen túl mindinkább emelkedünk és mindinkább beleju-

tunk a sivár, kopár bérczekbe. A kulturát csak a mindritkább falvak körül terjedő olajfák és kevés szántó föld képviselik, melyek oly sűrűen vannak okker-sárga éles kövekkel behintve, hogy az ember azt kérdi, hogy hogyan lehet és hogyan érdemes itten szántani? Az út keskeny völgyeken és meredek hegyoldalakon kanyarodik felfelé. Mukkárím rendíthetetlen következetességgel mindig a legrövidebb és legrosszabb utakon metszi el a kanyarulatokat. Néha utána merészkedünk és alkalmunk van bámolni e lovak biztosságát, hogyan gázolnak át improvizált patakokon, sziklákon és görölvényen, süppedő hótömegeken. Mert lassankint szaporodik a hó és gyorsan emelkedik a hideg. Téli kabátomat vettem elé, és a keffie, a fez körül tekert selyemkendő, mely az imént még a napszúrás ellen védett, most, két három óra múlva a hideg ellen szolgál.

Koronkint gyalog utasokkal találkozunk, a kik mezítláb gázolnak a sárban és hóleben. Máskor hosszú tevesorra akadunk. E magasan és sulyosan megrakott állatok lassan, de biztosan kapaszkodnak fel a meredekeken, gyapjas hosszú nyakukat egyenesen, mereven előrenyujtva mintegy balánczirozó rudnak; csak apróra összehuzott szemük villog szurósan, és az alsó ajk rángatózik idegesen a hosszan kigörbülő orr alatt; arrogans physiognomia, rút formák, ütött-kopott, szőrehagyott bőrben; a tevének minden képe hizelegve van; sohasem láttam olyan csúfnak, mint a valóságban és kivált utközben és mikor rajta van a teher; de hasznos tulajdonságai előtt tisztelettel kell meghajolni.

A mint lassan felkapaszkodunk egy meredek hegyoldalon, lovaink egyszerre nyugtalanok lesznek. A következő pillanatban egy sakál szalad át az uton és sunyi módon gyorsan eloson, a szertehintett szikladarabok közt. Utána sötöm revolveremet, hogy még egyszer kiugorjék, de nem mutatja magát többé.

Fölérve a hegytetőre mély katlan előtt állunk. Mélyen levezet az út és aztán megint fel egy hegytetőnek, melynek élet

rom koronázza: Kasztalnak nevezik az arabok és nyilván római castellum volt.

A hegy oldalán pedig tőlünk jobbra és lejjebb, végre megint egyszer sűrű zöldbenn, olajfák, fügek, szőlők közt, sőt kis pálmacsoporttal is díszítve egy nagy falu, mecsettel, kőházakkal, — a mi erre már ritkaság, — s egy középkori templom romjaival; de a mi valósággal regényessé teszi a vadon e helységét, az egy sötét épületesoport bástyákkal, daczos tornyokkal, ormokkal. Elhanyagolva, szinte omladozó feudális várra emlékeztet. És valóban ilyesmi is volt. E vidékek alig hogy mostan kezdenek kibontakozni a középkorból. E vár ura még 60 évvel ezelőtt a híres sejkh, Abu-Gós volt, és ma utána Abu-Gósnak hívják az egész falut. Azelőtt Karjat al-Enab volt a neve, szőlőváros. Azt tartják, hogy a bibliai Kirjath-Jeárim, a hol sokáig őrizték a szövetség ládáját. Nos, e század elején ennek a falunak a főnöke kezdte a zarándokokat rabolni és sarczolni, majd nagyobb és merészebb kalandozásokra vállalkozott, híre és tekintélye nőttön nőtt, és néhány év alatt a palestínai összes beduinok elismert főnöke volt.

Nem a török hatóságokhoz, hanem hozzá kellett protecióért folyamodni, melyet hol barátságból, hol pénzért gyakorolt. Akkorában Syria ezen részeiben is alakultak még időről-időre ilyen félig elismert, félig el nem ismert, félig rabló, félig souverain sejkh és emir dominatiók, a minők most már csak a Jordán mentén és azon túl, főképp pedig a tulajdonképeni Arábiában alakulnak. E területeken nem kell más jogczím és nem keresnek más jogczímet a hatalomhoz, mint magát a hatalmat. Egy család kitűnik régi tekintélye, száma, vagyona, bátorsága által; főnöke befolyást nyer a törzsben; a törzs jobban kormányozva és vezényelve, befolyást nyer a törzsek egy egész csoportjában. Természetes, hogy ott, a hol az államhatalom csak esetről-esetre létezik, így egy másik hatalom keletkezik, melyet az állam ma lázadónak, vagy éppen rablónak

nyilvánít, holnap hűbéresnek elismer, és mely a maga részéről ma harczol az állam ellen, holnap küldetést fogad el tőle, harczosokat állít, adót fizet neki, szabadalmakat kap tőle. És e hatalom fennáll és elismertetik, míg magát fenn tudja tartani.

Nemcsak helységek és törzsek főnökei, hanem így tesznek helytartók, kormányzók és egyes katonai parancsnokok is. Így keletkezett az egyiptomi alkirályság Mehemmed Ali alatt és így keletkezett *Abu Gós*, a falusi bíró uralma is, mely a 30-as években kisebb-nagyobb tekintélyvel mintegy 40,000 arabra terjedt ki. Midőn Ibráhim-basa Mehemmed Ali seregével elfoglalta Szíriát, akkor Abu-Gós mint rabló-vezér a gályára jutott. De fia, Musztafa Abu-Gós 1000 embert állított Ibráhimnak, és ez által kiszabadította apját. Később a török kormány Mustafát küldte fogságba és számkivetésbe; — de 1851-ben nemcsak visszatérhetett, hanem a palestinai beduinok főnökévé is neveztetett; ettől fogva azonban békésen viselte magát haláláig és családja ma már csak a hírnek tekintélyét bírja.

De azért a hajcsárok még ma is remegve mennek el Abu-Gós vára alatt. És ha sikerült is a hatóságoknak helyreállítani tekintélyüket és legalább Jeruzsálemen innen véget vetni a rendszeres utonállásnak, absolut biztosnak ma sem mondható e vidék. Nem messze a falutól mutatták nekem a még véres helyet, a hol csak néhány nappal azelőtt metszették le egy zsidónak és mohammedán szolgájának a fejét; igaz, nem rablásnak, hanem boszúnak tulajdonítják ez esetet; a legyilkolt ugyanis Jeruzsálemtől Gazzáig nagyban és könyörtelenül üzte az uzsorát; hanem azért persze nem csak meggyilkolták, hanem ki is rabolták.

A környéken még több vár- és klastrom-omladék mutatkozik. A katlan mélyében fák és forrás mellett arab kávéház várja az utast. Aztán fel a Kasztal magaslatához. Erről meglepően mutatkozik éjszакnak a «Nebi Szamvil» (Sámuel próféta; csak Mohammed «raszúl») a legmagasabb csücs

(914 *m*/) Jeruzsálem környékén, a hagyomány szerint a próféta szülőhelye, lakhelye és sírja. Ma mecsetet koronázza, és nem csak a sírt, hanem még a koporsót is mutogatják. Ugyanez a hely a régi Miczpa, a hol a bírák idejében népgyűléseket tartották a zsidók.

Innét völgynek vezet az út. Jobbra-balra olajfák. Lent élénk zöld közt megint egy kávéház; ennek már egészen csinos, városias formája van. Erre a környékre teszik Dávid és Goliáth küzdelmét. Balra egy magaslaton Kalonié helysége. Ez is igényt tart arra, hogy a régi Emmausz volt. Közeledünk a célhoz, minden kőnek, minden zugnak jelentősége van.

Hosszú kanyarulatokban emelkedik megint az út. A völgy aljának friss zöldje és patakja után még feltünőbb a sivár kopárság. Hőborította szomorú sziklasivatagba jutunk. Az ég sötét a sűrű felhőktől, hideg eső kezd permetezni, lassan-lassan alkonyodik és vastag köd emelkedik. Vége van az utolsó kanyarulatnak, előttünk nagy hómező, szélmalomok és egyes nagyobb épületek és azokon túl sötét várfalak ormain át tekintenek a jövővényre a nagy, a régi, a komor Jeruzsálem száz kupolái. Az ember áll és néz.

V.

JERUZSÁLEM.

Az eszmények városa. — A tájkép. — A város jelleme. — A lakosság. — A vallási fanatizmus.

Nem hiszem, hogy találni lehessen egy könnyen széles e nagy világon valamit, a mi alkalmas legyen arra, hogy olyan erősen, mélyen vesse be magát képzeletbe és emlékezetbe, mint Jeruzsálem. Összehat minden, s alig van valami, a mi a hatást zavarná. Erő, egység, jellem. A kövek városa a kövek sivatagjában. Nem a földnek gyönyöreiről beszél. Sőt, mintha kiáltani akarná minden köve, minden alakja, hogy a föld a siralom völgye, tanyája a nyomornak. Mint évezredes hagyományai, mint történelme tele pusztulással és rettegéssel, de tele magasztos emelkedéssel, lelkesedéssel, áldozattal, úgy egész megjelenése mintha arra akarná ösztökélni az embert, hogy saját kebelében teremtsen magának világot, abból merítsen vigaszt, örömet.

Az áldozat, a vértanúság, a vezeklés és a rajongás városa ez, és ha az ember végig tekint rajta és vidékén, értenie, éreznie kell, hogy úgy termettek ezek itten, úgy kellett teremniök, mint a hogyan a Provence illatos, virágos földjén a troubadourok dalai termettek. Kevély jellemeket és forró sziveket, tele lemondással, a tulvilágira irányzott lelkesedéssel, érzésnek és akaratsnak erős concentrációjával kellett teremnie e köves, ki-

égett földnek, melynek merész és erélyes alkotása, minden sivársága mellett is, sőt talán sivársága által is hatalmasan kapja meg a képzeletet.

Csak oly nép, mely érezte, hogy szentélyt kell védenie az egész világ ellen, építhette ide fővárosát; csupán, mivel a szentély városa volt, építhették fel újra s újra, csak azért harcolhattak birtokáért századakon át kelet és nyugot, csak azért állhat fenn, csak ebből él ma is: halhatatlan városa az eszménynek, emléke az emberiségben lakozó örök ideáлизmusnak, melyet elnyomni, legázolni lehet, de megölni nem, mert felemelkedik újra mindig. Mint e vidéken a forrás, úgy az emberben, a nemzetekben, a történelemben eltűnhetik az ideáлизmus nyomtalanul, de csak azért, hogy tisztulva és erősödvé lépjen ki a föld alól újra. És bárhol és bármi alakban lépne ki, bármi rejtett volna az összefüggés: egyik legfőbb kutforrása mindig vissza fog vezetni ide Jeruzsálembe.

Magas, ódon sötétbarna várfalak ormókkal, két kapuval, harmincznál több góth és szaraczén toronnyal veszik körül a várost, mely csaknem egészen elfoglal egy kis fensíkot. Ez a fensík csak éjszakkak függ össze a judæai kopár és fantasztikus bérczlánczolattal. Nyugatról Jaffa felől jöve, mély völgyből kellett felkapaszkodnunk; még meredekebben esik le a talaj a várfalaktól délnek és keletnek, hogy mindjárt megint hirtelen emelkedjék, völgyeket alkotva, melyek olyan mélyek és keskenyek, hogy óriás természetes sánczokat képeznek. A déli a Hinnom völgye; kiaszott és víztelen. A keletin nagy esőzések után és téli hóolvadáskor rohanó zavaros vizeket küldenek át az éjszaki hegyek, a Kidron patakját, melynek különben csak tépett, száraz medre látszik. A völgy alsó része ettől veszi nevét, felső része a Josaphat völgye. Rajta túl keletnek emelkedik az Olajhegy, s ennek déli csúcsa, «a botrány hegye». A város keleti, István kapujából kilépve, egy fél óra alatt a völgyön, a patak hídján és a Gethsemane kerten át kényelmesen feljuthat az ember az Olajhegyre.

És a város környezetének mind e főalakzatai nem mutatnak egyebet semmit, mint hamvas-szürke köveket, a hatalmas sziklatuskótól és nagy, hegyes gúlától fogva a nagyság minden fokán át egész az apró törmelékig, mely a földet mindenütt behinti, sűrűn kivált ott, a hol kisebb völgyecskék és szakadások bocsátkoznak le a fő völgyvonalokba. A várost hordozó fensík körül egy omlatag természetes szinkör, melynek összeszorúlt sziklái és sűrű kavicsai közt épen csak a gyík talál buvó helyet és az állatnak lába folytonosan megszorúl. A növényzetet csak a száraz, hamvas-zöld olajfa egyes csoportjai képviselik, a legvénebbek, görnyedt megkövült példányok, az alacsony kőfallal körülrzárt kis Gethsemane kertben és feljebb az Olajhegyen, közel a tetején álló új klastromhoz. Csak abban a sarokban, a hol a Hinnom és a Kidron völgye találkozik, a «mons scandalis» alján, Sziloah kis falva alatt van egy kis zöld, mert itt van a Sziloah apró, piszkos tava és két forrás is. Különben sehol semmi víz. Csak az Olajhegy magaslatának egyik pontjáról látszik tiszta napokon délkeletnek, messze túl a judæai vad bérczsivatagon, a sötét Moabita-hegység alatt, egy tündöklő kék foltja a holt tengernek. Az Olajhegy alja, végig a Kidron medrének balpartján, tele sírokkal. Éjszak felé barlangok és ó sziklasírok, melyek a bibliai történetek neveivel hozatnak kapcsolatba. Ahsolon, Jacobus, Josaphát, Mária sírjai. Sziloah felé temető temető mellett, melyek alacsony kőfalaikkal és sűrű köemlékeikkel inkább beleillenek, mint kiválnak a köves vidékből. Csak a kökerítés, a kövek rendezettebb elhelyezése és egyformasága, — turbános faragványok a mohamedán temetők emlékein, egyszerű kőlapok a zsidó sírkertben, — vallanak az emberi kézre. Ime ilyen Jeruzsálem tájképe, völgyek és sziklák, méltók arra, hogy visszhangoztassák a prófétáknak itten feljajdult vészjóslatait és siralmait, alkalmasak arra, hogy védjék a szentélyt, de illő díszítményei a kétségbeesett küzdelmeknek, a pusztulás és rombolás iszonyu jeleneteinek is. A Hinnom völgye méltó hely arra, hogy

ártatlan gyermekeket áldozzanak itten Molochnak az istentől el-rugaszkodott királyok, és hogy ettől fogva kapuja legyen a «Gyehennának»; a botrány hegye, hogy a nagy Salamon áldozon Baalnak; az Olajhegy és a Gethsemane szomorú kertje, hogy a megváltó agoniáját és Judás árulását látja, a Josaphat völgye végre arra, hogy zsidóknak, keresztényeknek, mohamedánoknak vallásos képzelete ezt jelölje ki az utolsó ítélet napjának, a legfőbb és végső igazságszolgáltatásnak helyéül.

És e környezethez illik a város.

Ha közeledünk hozzá és először terül el szemünk előtt, ha a magaslatok egyikéről tekintünk rája: nincs város, mely az övéhez hasonló komor nagyszerűséget mutatna. Csak Jaffa felel a szélmalomok és a várfalak közt van az oroszoknak egy épület-csoportja, mely modern, és egy másika a zsidóknak, Sir Moses Montefiore által alapítva, mely nemcsak modern, hanem magán viseli az új angol építkezés, a gyári- és vasuti építészet egész hasznossági prózáját. De a kórházak és a kaszárnyás lakházak a város más oldalairól nem látszanak, az orosz épületekből pedig csak a nehézkes kupolák és tornyok emelkednek ki, s ezek alig zavarják a hatást, mely a képnek erős összhangjában van. Nem antik város ugyan, mert az antik Jeruzsálemből alig maradt fenn egy-egy kőfal, egy-egy földalatti bolthajtás.

De egyszer tisztán keleti, aztán tisztán középkori és végre minden izében monumentális. E három egységben van, hogy nincs város, melynek annyi karaktere volna, mint ennek.

Hanem hozzá kell venni még egy negyedik vonást. Minél inkább fogunk hozzá közeledni, minél mélyebben fogunk beléje hatolni, annyival inkább mutatkozik majd komor nagyszerűségében is lépten-nyomon a nyomor, az átok, a vezeklés, a rajongás.

Jeruzsálemben nem hatott el, mint a többi keleti városba, nincs is miért hasson el a modern európai forgalom. Összekötése Európával régiebb, mint akármelyiké, de ma is csak a régi.

A vallásos kapocs csupán. Zarándokok keresik fel, s ezek közül csak egyházi, vallásos intézetek vezetői és meghalni készülő vén zsidók települnek ide állandóan. Európai kereskedők, vállalkozók és kalandorok nem hoztak még ide nyugati szokásokat, nyugati építkezést, nyugati intézményeket, melyek másutt annyira zavarják a keleti városok összbenyomását, oly diszharmonikus, nyugtalan, készületlen jellemet adnak nekik, és főleg nem árasztották el azzal a korcscivilizációval, melynek nevetséges és undorító oldalaival mindenütt találkozunk, a hol a keleten nagy európai telepek vannak. Ez őrizte meg a városnak keleti és középkori jellemét. A mi nyugati befolyás meglátszik rajta, az is leginkább a keresztes hadjáratokból, a jeruzsálemi frank királyságból maradt fenn: gót vonások és alakzatok egy-egy várkapun és tornyain, a város egy-egy régi épületén. De ez az a legrégebbi gót, mely legközelebb áll, talán szerves fejlődési kapcsolatban áll, mindenesetre sokszorosán ölelkezik a szaraczen építészettel. A hol az építkezés itten művészi jellemmel egyáltalán bír, ottan ez a szaraczen osztozkodik az uralomban a byzantival. És európai befolyás alatt újabban keletkezett épületek, kizárólag vallásos és jótékony középületek is ezek egyikeinek, többnyire a byzantinak uralma alatt állanak. Innen a sok byzantin kupola, mely a mozlim minaretek mellett a város tömött házniveauja fölé emelkedik.

A középületek e sokasága adja meg mindenekelőtt a monumentális jelleget. Ha az Olajhegyről áttekintünk a Kidron mély szakadásán, mint domborművű kép fekszik előttünk a város, mert a fensík, melyen áll, terraszírozva van és a túlsó oldalak a magasabbak. Lebilincseli a szemet mindjárt a legszebb, a mi Jeruzsálemben, tán a legszebb, a mi keleti városban látható: közvetlen a várfal és kapui mögött egy óriási síma udvar, mely az egész városnak egy negyed részét foglalja el. Öles lapokból álló kövezete, kivált ha nedves, sajog a napban. Minden oldalról omladékaikban is díszes sza-

raczén kapuk veszik körül. Beljebb karsu oszlopokon magas diadalívek a főbb kapukkal szemben. Közepén a Kubbet-es-Szachra, a szikladóm fényes, ragyogó, meseszerű látványa, Omár mecsetje, beborítva széles, ragyogó kupolával, nyolczszögű alakzata mindenütt bevonva színes mozaikokkal, mintha egészen majolika téglákból volna építve. Az udvar déli végén egy másik mecset, «el-Aksza», remeke a szaraczin építészetnek. Itt-ott egy-egy pálmafa, egy-egy műremek kút. Salamon régi templomának helyén áll ez az udvar, a Haram-es-Serif, a mohammedán világ első és legfőbb szentélye a mekkai Kaába után. Az egyetlen, a mi az egész panorámában derült és színgazdag. Ettől jobbra, már a sárgabarna háztenger tömegébe, esik egy fekete, széles dóm, és mellette egy fehér kupola: a szent sír temploma és a Kalvária. Egykor, ha valóban itt volt a Golgotha, kívül esett a város falain. De ezek és a város területe azóta sokszorososan változtak. A város közepéből azon tájon, hatalmasan, mindenén uralkodva, emelkedik a «Murisztán», mostan a katonai parancsnokság, két négyszögű, csonka tornya; Dávid tornyának nevezi a hagyomány; alakja a középkorra vall. Azután szertehintve mindenféle felekezet templomainak és zárdáinak kupolái, tornyai és a minaretek. Hanem a mi mindezen felül és hasonlíthatatlanul monumentálissá teszi Jeruzsálemet, az az, hogy nemcsak a középületeknek, hanem minden egyes magánháznak is kupolája, sőt több kupolája is van, és — a mi ennek okát is megadja, — hogy minden kizárólag kőből van építve. Csupán földből építeni a télen zord éghajlat nem engedi meg; de nem is igen találának földet, melyből építeni, vagy épen téglát égetni lehetne; fa nincs a pár olajfán kívül, a vaszerkezetek nem hatoltak ide; kő pedig van elég; és így kizárólag kőből és mészből nemcsak építik, hanem fedik is házaikat és innen mindenütt a kupola. Mivel pedig az egész házra egyetlen kupolát vonni nehéz és költséges feladat volna, a többnyire csak földszintes házak minden egyes és nem is egyforma ma-

gasságu szobáját külön-külön kupola fõdi. E szobák veszik körül az udvart, melyben a cziszterna áll. Minthogy pedig épületek és szobák többnyire négyszegletűek, a kupola a négyszögeknek csak közepét foglalja el, úgy hogy a sarkok és köröskörül egy keskeny rész kiáll. Így a többszörösen kupolázott háztetõn mindenütt körül lehet sétálni, néha lépcsõn fel, lépcsõn le. Jó idõben itt fenn tartózkodnak az asszonyok, gyermekeikkel játszva, és itt a magasban csinálnak teknõkben virággyakat, egész kerteket is. Természetesen még élénkebb ez az élet azokon a házakon, melyek kivételképen egészen laposan vannak fõdve.

De ha az ember belép e házak tömegeinek útvesztõjébe, akkor elszorul a lélekzete.

Sohasem felejthetném első bevonulásomat.

Fáradt lovainkkal a város fensíkjára érve, búcsúztam utitársamtól, a ki még az este tovább lovagolt Bethlehembe. A jaffai kapu előtt álló kávé bódék és barakkoknál váltunk el. Szemét, sár, hó, kocsik, állatok és egy cigánysátor, melynek tarka, meztelen lakóit megtánczoltatják egy-egy narancscsal. Bevonulunk a sötét jaffai kapun, utánam Szaid, a mukári, podgyászos lovamon ülve. Jó, hogy siettünk, mert erősen alkonyodik és az őrség készül elzárni a kaput. Kibontakozva ennek boltozatai alól, folyton kanyarodó és minden irányban szétfutó utcákba jutunk, melyek szélesebbjein is alig mehet el egymás mellett két lovas. A fensík csak messzirõl látszik síknak. A sokszorosan feldúlt város utcái meredeken fel és lefelé mennek mind. Ki vannak kövezve. De hogyan? Kerek, éles kövek állnak ki a földbõl, és nem elég, hogy az utcza hegyen-völgyön megy, hanem esése van mindenknek a házak szélétõl a közepére is, úgy, hogy mindegyik egy kis csatorna is egyuttal. Most a házak szélén nagy hó és sártömegek vannak, minden utcza közepén pedig egy kisebb-nagyobb patak folyik lefelé, piszkot és szemetet sodorva magával. Az ut-

czák ezen inkább egyszerű, mint kényelmes berendezésén alapul a tisztítási és csatornázási rendszer. Egy erős eső vagy hóolvadás elmos mindent, a mi az előbbi eső vagy olvadás óta összegyűlt. A kezdetleges, nedves, sáros kövezeten minduntalan megcsuszamlik lovam lába; a világítás, melyet a házak között lánczokon felhuzott lámpák és egyes boltok mécsei adnak, bizonytalan. Emberek, asszonyok, gyerekek mászkálnak lassan fel és lefelé, és vigyáznom kell, hogy beléjök ne ütődjünk, és ügyelnem kell, hogy el ne téveszszem a folytonos kanyargásokban az előre küldött mukárit. Az időtől megbarnult, megkopott házak ajtónyílásán gyakran hiányzik az ajtó, ablakain az üveg. Némelyiknek nincs kéménye, és a füst a szobák apró nyílásain nyomul ki. Néha lépcsőkön kell fel és le lovagolni. Egész utczák be vannak boltozva, és csak lehajtott fővel lehet rajtuk végig lovagolni. Folytonos küzdelemben, vajjon gyalogoljak, lovagoljak, pizok vagy életveszély közt választak-e? — jutok el hálálkodva az Istennek az osztrák hospicz vendégszerető, lakásos, otthonias oltalma alá.

És minők ez utczák, ez emberek nappal?

Sehol semmi mozgalom és elevenség, és semmi dísz, semmi fény, ha csak nem egy-egy középületen és templomon. De ezek nagy része is és a zárdák csaknem mind, el vannak állva, el vannak rejtve disztelen magán-házak által. A népnek legalsóbb rétegei a legrosszabb külvárosban nem laknak nálunk ilyen sikátorokban. Nemcsak nálunk Magyarországon nem, a hol a proletár valóságos segnieur az olasz, franczia, angol proletár mellett, hanem még ott sem, a hol legtöbb a ronda-ság, a tisztátlanság, a kényelmetlen összeszorúltság, — az olasz városok külvárosaiban sem.

És szóttanul, elmerülve, álmélkodva, félig ünnepélyesen, félig álmosan-fáradtan lézengnek az emberek az utczákon.

E lakosságnak — az 1871-iki török statisztika szerint: 1025 muszlim, 294 görög nem egyesült, 18 görög egyesült, 175

örmény, 7 syriai jakobita, 179 r. katolikus, 16 protestáns, 44 (többnyire abessyniai) kopt, és 630 zsidó család, — kevés a dolga és a világi gondja. Alig van üzlet és ipar. A bazárok szegényesek. A kereskedést leginkább a zsidó zsbárusok és házalók, az ipart az olajfafaragványok képezik. A város leginkább az idegenek és a zarándokok után és a közalapítványi és a vallásos intézetek költekezéseiből él, ezek pedig viszont többnyire Európából kapják a pénzt, és Európából folyó könyöradományokból él csaknem az összes zsidóság. Vallási és egyházi célok tartják itt az emberek, kivált a nem-mohammedánok legnagyobb részét, és ez meglátszik rajtuk. A különböző felekezetek tagjai — megint csak a mohammedánokat kivéve — úgy haladnak el egymás mellett és úgy érintkeznek egymással, minél ritkábban és csak a szükségtől szorítva, mintha csak a hatalom hiánya gátolná őket abban, hogy egymást felfalják. Szembe-tűnő ez különösen a számos keleti felekezetek műveletlen, félbarbár papságánál. Az igazi zsidó gögöt, a keresztény iránti mély megvetést sehol sem lehet olyan nyíltan látni, mint itt, de a vallás mély érzelmeit sem sehol oly megkapóan, mint az itteni zsidóknál.

E városban, mely három világvallás főfészke, a vallásra irányul és utal minden, és semmi egyébnek jelentősége nincs. Ennek meg vannak szükségkép visszatetsző, nevetséges, sőt undorító kinövései is. Gyűlölködnek a vallás miatt. Úzérkednek a vallással. A nevetségig viszik a lokális ereklyék és tradíciók kultuszát. Kétség kívül sok, a legtöbb szentelt emlék már magára a valódiság elutasíthatlan benyomását teszi. És bizonyára ott, a hol szakadatlanul éltek emberek, a kiknek ez emlékek drágábbak voltak mindennél, a hagyomány maga a legerősebb bizonyíték. De a mohóságban, hogy fel tudjanak mutatni mindent, a mit a szent iratok emlegetnek, odáig mennek, hogy az ember sokszor csak fásult közönnyel, vagy kedélyes mosolylyal tudja nézni és hallgatni, mikor semmit mondó helyeket,

egészen közönséges, és nyilván egészen modern objektumokat ezredéves eseményekkel hoznak kapcsolatba. «Kérem, tessék idenézni» — mondja a dragomán, — «ennek a kerítésnek a sarkán ez az a hely, a hol az urnak az angyala megfogta Habakuk prófétát, hogy vigye el Babylonba, hogy adjon enni Dániel prófétának, a ki az oroszlánok barlangjában ült.» Másnap arra kerülve, más dragomannak mondja az ember, hogy «úgy-e, ez az a hely, a hol az urnak angyala megfogta *Habakuk* prófétát?» . . . «Tsz, tsz, tsz,» — csattogtatja a nyelvét, — a ki azt mondta, az semmit sem tud. Ott a kerítésnek a *másik végén van a hely*, a hol az urnak angyala» stb. stb. És gyakran így vitatkoznak a legnagyobb tudósok is.

De mindez hozzátartozik a dologhoz. Mert mindez is csak azt mutatja, hogy itten úgy, a mint lennie kellene, hogy ha és a meddig vallás egyáltalán van, mely nemcsak a külső formák játéka és a hypokrizis képmutatása: a vallás az, a mi minden egyebek közt magasan a fődolog, a mi mellett eltörpülő nyomoruság minden egyéb. És ez a szellem adja meg Jeruzsálemnek erős szellemi kinyomatát.

VI.

JERUZSÁLEM. AZ OSZTRÁK ZARÁNDOKHÁZ.

A hospitiumok.— Áron és Mózes Hornstein.— Az osztrák zarándokház és főnöke.
Gróf Caboga.

Igazán hálátlanság volna részemről, ha valaha megfeledekném azokról a jó órákról, melyeket az osztrák zarándokházban töltöttem. Csak az, a ki egészen idegen világban egyszerre otthon találja magát, és egyszerre otthon ugyanakkor, mikor a tenger viharjától és fáradságos uttól megviselve érkezik meg, csak az tudhatja, hogyan éreztem magamat e barátságos, meleg hajlék alatt.

A keresztes időkre, midőn a zarándokot a szent-János-rend lovagjainak vendégháza fogadta be, vezethető vissza e hospitiumok eredete. Van francia, porosz, zsidó és egyike a legrégiebbeknek az osztrák. Ez is a szent ferencrendű barátok kezelésére van bízva, és a ki valaha vendége volt e szerzetnek, annak nem kell dicsérni vendéglátását. A katolikus egyházban a szent föld gondozása általán e szerzetre van bízva és e szerzet nobilis házi úr. Jaffában, Ramlében, Bethlehemben ép úgy, mint Jeruzsálemben, kész szoba, terített asztal, jó szolgálat várja a kimerült utast; ha akarja, a pátereknek itt is mindig kedélyes társaságában lehet, s ha jobban tetszik, nem is kell egyiket sem látnia, csak a közös ebédnél. Nem is igen kérdik, kicsoda, micsoda az úr, ha csak hosszasabban nem időz. Végre pedig, a

ki fizet, fizet; a ki nem fizet, isten nevében él. Mert tulajdonképen az ellátást megfizetni nem is kell, nem is lehet. De a módosabb ember nem fogja elmulasztani, hogy hozzájáruljon valamivel azokhoz az alapokhoz, melyekből a szegény zarándokok ingyen tartatnak. A napi öt frank is, a mit ilyenkor hátrahagyni szoktak, valóságos ingyenélés, hasonlítva a vendéglőkhöz, a hol hárommannyiért is sokkal gyarlóbban él az ember. A ki tehát teheti, igen jól fogja tenni, ha e humánus intézeteknek legalább annyit ad, a mennyit fizetne, ha akár Áron Hornstein, akár Mózes Hornstein vendéglőjébe szállana.

A tengeri vihar, mely harmadfél napig zaklatott, kissé kivett tán rendes erőből és így megéreztem a tizenkét órai lovaglást Jaffától Jeruzsálemig, mely majd esőben, majd forró napban, utóbb hóban, estefelé érzékeny hidegben folyt. Alig tudtam már bevárni a hosszú botorkálás végét Jeruzsálem sötét, szűk, kacsARINGÓS, lejtős, csúszós, kezdetleges kövezetű utcáin. Ha tudtam volna, milyenek ezek az utcák s hogy a hospicz ép oly közel van a damaszkusi kapuhoz, mint a milyen távol esik a jaffai kaputól, akkor természetes türelmetlenségem daczára sem kényszerítettem volna szerecsen vezetőmet, hogy a legelső kapun át, melyet elérünk, vezessen a városba, hanem inkább körüllovagoltunk volna az éjszagnak fekvő damaszkusi kapuhoz.

Elvégre azonban így is megérkeztünk a várva várt s már kívülről még sötétben is biztató épület elé. A szűk utcák helyett tágas, szellős tér, rendes kövezet; a térről hatalmas lépcsőzet és széles terrasZ vezet a magas épülethez, mely már széles elterülésével is a kényelem érzetét ébreszti. Meghúztuk a harangot.

Nemsokára fordult a zár, utána a nehéz ajtó, és előttünk állott a kavasz, arab ember, a ki néhány évi szolgálata alatt megtanult németül és e nyelven fogadott bennünket. A lép-teinktől kongó előcsarnokon áthaladva és bekanyarodva a

széles folyosón, már találkoztunk a páterrel, a ki nézni jött, mi vendége érkezik?

Eleintén kissé kedvetlenül fogadott. De ez nem akadályozta, hogy saját szobájába vezessen, a meleg kályhához ültessen, a vacsorát azonnal megrendelje, az én szobámat fűtse stb. Később tudtam meg, hogy szegénynek láza van. Ennek daczára még az este igazi jó barátokká lettünk, annyira felmelegedett. Hogy én felmelegedtem, az nem csoda. Vastag falak és jó kályha, jól záró ajtók és ablakok, nem vendéglős, hanem házias vacsora és háziúrnak egy papocska, a ki először franciskánus barát, másodsor tirol: lehet-e ennél több kedélyességet kívánni vad országban. Szidjuk az osztrákot akármennyit, azért az osztráknál, kivált az alpesinél, kelleme-sebb embert mégis nehezen találunk. És ha Ázsiában találkozzunk vele, akármennyire ne szeressük a közös ügyet, mégis úgy érezzük, hogy ha nem több, legalább mostoha-honfítársunk.

Franz Josef Costa-Major a neve. Évek előtt Velenczébe került és még most is a vízen uszó város plébánosa, bár most más helyettesíti e hivatalban, míg ő az osztrák hospitiumot igazgatja. Budapesten is járt és nagyon szereti a magyarokat, csak azt sajnálja, hogy ezek mért nem szeretik az osztrákot. Hogy a magyar államot respectálja, látható abból is, hogy az intézet számára magyar zászlót szerzett; alig tudtam megakadályozni, hogy jelenlétem alkalmából ki ne tüzze. De azt már csakugyan nem voltam képes meggátolni, hogy másnap át ne tegye lakásomat abba a terembe, melyben jeruzsálemi tartózkodása alatt Ő Felsége lakott és később a brázíliai császári pár volt elszállásolva. Ha egyfelől igen nagy volt rám nézve e megtisztetés, azzal a bajjal is járt, hogy kedélyes kis meleg szobám helyett fényes, a kertre és a városra gyönyörű kilátású, de csak nehezen fűthető díszszobát kaptam. De házi uram mindenképen azt akarta, hogy a felséges személyek által használt ágy-

ban háljak és csak azt sajnálta, hogy nem volt constatálható, hogy a brazíliai császár és császárné közül ki melyikben halt?

Estéink a különben ez időben egészen üres házban még kedélyesebbek, családiasabbak lettek, miután házi uram szíves vezetése mellett főkonzulunknál tiszteletemet tettem, mire ő is átjött hozzánk vacsorálgatni. Gróf Caboga, bár több év óta fontosabb és magasabb állomásra Tunisba van kinevezve, nem tud Jeruzsálemtől megválni, és így él Ő Felségének azzal az engedélyével, hogy jelenlegi állomásán addig megmaradjon, míg ezt az általa itten alapított jótékony intézetek, nevezetesen a Bethlehem és Jeruzsálem közt épített zarándokház érdeke megkívánja. Dalmata családból származik, igazi jókedvű osztrák gavallér, a ki sokat élt a bécsi nagyvilágban, de most már nem tudna másutt élni, mint Jeruzsálemben. Rajta is, mint a legtöbb európain, ha néhány évig Keleten él, erőt vett a Kelet varázsa, melynek alkotó elemei a nagy tekintély, a nagy kényelem és az életmód nagy szabadsága, melyet az ember itten élvez. De azért folyton élénk figyelemmel kíséri az otthon történő dolgokat és apró részletekig alaposan tájékozva van. Miután csakhamar rájöttünk egy egész csomó közös ismerősre, urakra és hölgyekre a magas társaságból, vége-hossza nem volt kérdezősködésnek és a kölcsönös adomáknak. Ő és a főtisztelendő úr voltak a patronusaim a szent földön tett kisebb-nagyobb kirándulásaimban, ők gondoztak és igazítottak útba és mind a ketten igaz keleti vendégszeretettel meg is ajándékoztak; gróf Caboga egy szép nargiléhval, a főtisztelendő úr a szent síron szentelt virágokkal és keresztekkel.*

* Mialatt e sorok sajtó alá mentek, érkezett a derék főconsul váratlan halálának híre. Béke poraira!

VII.

JERUZSÁLEM. A SZENT SÍR TEMPLOMA.

Az előtér és kápolnái. — A harang-torony. — A porták. — A kenet köve. — A világ közepe. — Az épület dispositiója. — Története. — A szent sír. — A latin templom. — A katholikon. — Szent-Ilona kápolnája. — Golgotha. — A szent helyek hitelessége.

Ha nyugot felől jöve, a jaffai kapun lépünk Jeruzsálembe, jobbra az örmények (monophysita örmények és syriaiak mintegy 700-an), balra a többi keresztények (görög 2000, latin 1000) városrésze esik; ha egyenesen tovább haladunk, az előbbit a zsidók (mintegy 4000), utóbbit a mohammedán (13,000) rész követi. E valóságos negyedek mindenkének jut egyike Jeruzsálem monumentális fő-fő nevezetességeinek. Az elsőben áll büszkén és erősen Dávid tornya; a név az araboktól ered, de a torony kétségtelenül már Titus korában állott, a régi város-tornyok egyetlen fennmaradt példánya, régi alsó részeiben alighanem azonos a Josephus által leírt Hippicussal; most a citadellának képezi domináló részét. A mai zsidó városrész monumentuma, bár nem benne, hanem csak mellette van, a Haram-es-Serif, a régi templom helye, melyen most Omár ragyogó mecsete áll. Az arab negyedet a «via dolorosa» tünteti, ki, mely hagyományos emlékeivel a Báb-el-Aszbát kapu közelétől az arab részen át, a keresztény városrészbe és tovább annak kellő közepébe, oda vezet, a hol nemcsak e városrész-

nek, hanem, legalább a keresztények szemében, egész Jeruzsálemnek legfőbb nevezetessége, a *szent sírnak és Golgothának* temploma áll. A templomtól délnek eső szűk utczában találjuk a mai alacsony bejáratot, — a régi kelet felé esett, — szemben a Murisztánnak nagy tömegével, mely régentén a szent János rendű lovagok épülete volt, ma pedig egyik részében a szultán ajándékakép a porosz korona tulajdona; nagyobbik részében pedig mohammedán zarándokok befogadására tartatik fenn. A szűk és alacsony bejáraton át nyílt előtérre lépünk; romok mutatják, hogy egykor oszlopos előcsarnok lehetett. A dűlédekeken egy pár arab henyél. Ezek az örök. Mint pártatlan felügyelők tartják fenn a rendet és békét a különböző felekezetű keresztények közt és őrzik a kulcsokat, a mi elég fontos szerep; régenten hetekre is elcsukta a hatóság a templomokat, hogy jelentékeny baksist csikarjon ki az egyik vagy másik keresztény felekezettől. Most a templom reggel és délután nyitva van mindennap és csak 11-től háromig zárják el. Miért? Nyilván a 4—5 piasterért, mit a módosabb idegenek ilyenkor fizetnek, hogy jó világításnál láthassák a különben sötét templomot.

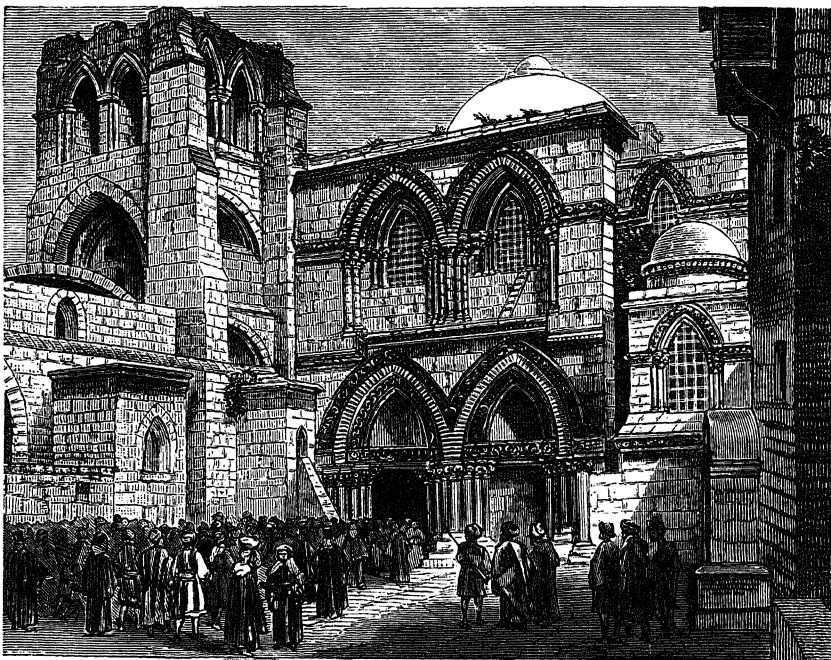
Jobbra-balra kápolnák szegik be az előtért; jelentőségük csak a hozzájuk fűzött tradíciókban van; így az egyiknek helyén akarta Ábrahám feláldozni Izsákot. A vallásos hagyomány nagy barátja a kényelemnek és a nevezetesebb események színhelye köré szereti gyűjteni a másodrendűeket is. E kápolnáknál érdekesebb az éjszak-nyugoti sarokba eső harang-torony. Igaz román módra a templom mellé állították alapítói, — nyilván a keresztések. A torony négy oldalán gót ablakívek, sarkain felnyúló oszlopok. Az ablakíveken két sor dupla ablakocska. Teteje le van törve, de régi rajzok mutatják, hogy fent vak ívek voltak egy-egy középablakkal, ezután ormok és nyolczszögű kupola. A torony mellett van a két kápolna-csoport által szűkre szorított, nehéz, nyomott, sötét

homlokzat, melyen áttekint a templom középkupolája. Két porta és fölötte két ablak, megannyi nyomott, szinte patkóalakú csúcsív, oszlop-csoportokra támaszkodva. De kivált az ajtókon nem hiányzanak az élénk és érdekes ékítmények. A portaívek még fogmetszetekkel diszítvék. Az ajtószélek finom csigavonalokkal. A verde antico és porphyr oszlopok antik templomból eredhetnek, a capitalek byzanciak, de szépek, a talpazatok egészen antik modorúak. Az oszlopokat cserfalevél-diszítésű kögerenda köti össze. A bal ajtó fölötti mező arab méhkas-diszítéssel van ellátva. Mind a két ajtó fölött becses féldomborművek vannak, melyeket Vogüé a XII. századbéli francia munkának tart. A második porta be van falazva, mert előtte lépcső végződik, mely a harangtoronnyal szemben álló épülettömegbe és innen magának a templomnak délkeleti felsőbb részébe vezet, oda, a hol majd a Golgothát találjuk.

A nyílt ajtón belépve, ismét muzlim örökre akadunk, a kik köpadjukon csendesen cigartetteznek és kávéznak. Még a század elején magas fejpénzt szedtek minden egyes zarándok után. Előre haladva, nagy kő elé, a kenet kövéhez jutunk. Itt feküdt az Úrnak teste, mielőtt a sírba tették volna. A követ sokszor változtatták; a XV. században a koptoké, a XVI-ban az örményeké volt. Ekkor a latinok 5000 piaszterért vették meg az engedélyt, hogy gyertyákat égethessenek fölötte. Később a görögök tulajdonába jutott. De ma örményeknek, görögöknek, koptoknak és latinoknak egyaránt joga van lámpákat és gyertyákat égetni körülötte; a mai sárgás-vörös márványlap mindig ki is van világítva fényesen. Még egynehány lépéssel tovább az egész épületnek közepén, sőt régi hagyomány szerint a föld kerekiségének közepén állunk; színes karika mutatja a helyet.

A főépület maga hosszad négyszög, melyet nyugat és kelet felé tág apsis zár be. Ezek fölött egy-egy kupola. A nagyobbik, nyugati alatt a szent sír, a másik alatt a görögök kathedráléja, a «katholikon». E főépülethez csatlakozik két

szintén négyszögű melléképület: éjszokról a főépületnek nyugoti részén a latin templom; délnek, kétfelé választva a bejárat által és így csaknem a főépület közepén, jobbra egy szárny a Golgotha szikladombja fölött, balra az örmények kápolnája, mely a harangtorony alsó részét képezi. Végre van

A szent sir temploma.

még egy keleti szárny, a föld alatti rész, a kereszt feltalálásának és Helena emlékének szentelve; ezt alacsony, de a Golgotha lapos födele fölé emelkedő kupola födi.

Látható tehát, hogy az egész több, teljesen külön álló építkezésnek fáradságos egyesítése, melynek áldozatául esett

az összhang. — Konstantin császár építkezései, az egykorú Eusebius püspök leírása szerint, két külön templomot képeztek: egy dóm a sír fölött, egy nagyobb basilika Golgothán. Később jöhetett ezekhez szent Helena épülete. Ez épületek a X. században kétszer leégtek; 1010-ben a muzlimek pusztították; a különböző részek egyesített felépítése a keresztiesektől ered, a mint a kornak megfelelő román modor mutatja, mely, daczára az utóbb bekövetkezett változásoknak, maig felösmerhető. Az erőszakos egyesítés mutatja egyfelől a pusztulás nagyságát, másfelől a mellett szól, hogy az újra építők ragaszkodtak a traditio által megjelölt és ismert egyes helyekhez, úgy, hogy ezeknek feláldozták az egységet és harmoniát. A mi tehát művészi szempontból zavar, ugyanaz erősség a traditio hűsége mellett.

1187-ben az arabok Golgothát pusztították; 1244-ben középázsiai hordák, a charezmiaiak, a szent sírt; 1310-ben újra áll az épület, 1400-ban két kupolája van; a következő századokban állandó a panasz a szent sír kupolájának romlásán; 1719-re nagy restauratio esik, 1808-ban leég csaknem az egész templom, a kupola leszakad, a sírkápolnát összezúzza, az oszlopok összetörnek, az ólom leolvad a födélről.

A mostani épület tehát egészen új. 1840-ből ered és innen szerzik meg a görögök a legfőbb jogot a templomhoz, mert ők adták hozzá a legtöbb pénzt és az építész is görög volt, Comnenos Calfa, Konstantinápolyból. A régi román alapok azonban még mindenütt felismerhetők a modern byzanti, görög-barok ujítások alatt.

Hogy már most ez áttekintés után a belsőt vegyük közelebbről szemügyre, a központból mindenekelett nyugotnak a szent sír felé megyünk. Tizenhat nagy pillér képez egy csak keletnek nyitott rotundát. A pilléreket kettős, egymás fölött emelkedő arkádok kötik össze, és ezeken áll a rézfödte kupola, az arkádoknak megfelelő ablakokkal alsó falaiban, nyilással

közepén, melyből épen az alatta álló sírra esik a világosság. A rotunda belsejében t. i. hosszad kápolna áll, kívülről oszlopokkal és féloszlopokkal ékítve, melyek fölött kupolás tornyocska emelkedik. A bejárat előtt márvány padok, ezek előtt nagy ezüst candelaberek égő viaszgyertyákkal. Az első ajtón át 17 láb hosszú, 10 láb széles zárt helyiségbe lépünk, benne egy darab kőszikla, a hagyomány szerint abból való, melyet az angyal emelt le a sírról. Ez az angyalkápolna és ebben hajtják végre húsvétkor a görög papok az égből eredő szent tűz csodáját. A keleti keresztények itten keleti szokás szerint levetik a sarút, mielőtt tovább mennének. Négy láb magas, két láb széles bejáraton át jutunk innen tovább, a tulajdonképeni sírkápolnába. Ez 7 láb hosszú, 6 láb széles, 8 láb magas. Fala fehér márvány. Jobbra a belépőtől, az egésznek felét elfoglalva áll a sír, melyből azonban csak a külső és felső márványburkolat látszik. A közepén szintén nyitott földérről számtalan arany és ezüst-lámpás lóg le, a falak fülkéiben gyertyák égnek és virágok díszlenek. El szentély külső nyugati végén a koptoknak van szegényes kápolnajuk. Evvel szemben, tehát egészen a templom nyugati végén, még sivárabb a syriaiaké. (Mindkettő monophysita.) Ez utóbbiból délnek nyíló kis ajtón át természetes sziklaüregbe jutunk, melyben régi sírok láthatók, és pedig a régi zsidó síroknak megfelelő toló sírok is, a minők Jeruzsálem környékén sokszorosan található vizszintesen a sziklába fúrva. Valószínű tehát, hogy ezek legalább a rómaiak előtti időkből valók.

A rotundától éjszakkak fekszik, mint már említve volt, a latinok temploma, több kápolnával, melyek különböző hagyományoknak szentelvék. Az egyikben mutatják az oszlopot, melyen az Urat ostromozták; régebben Kaifás házában mutatták. Rómában is mutatják. Szemben a rotundával van a görög rész, a «katholikon», mely leginkább tartotta meg a frankok építkezését csúcs-ívekben, arkádokban, keresztboltozatokban.

A gazdag aranyozás és festés persze az újabb görögöké, valamint a fényes iconoclastrum is, mely az apsisban álló főoltárt görög módra elzárja a hívek elől. Az éjszagnak fekvő oldalhajóban ismét több kápolna van; az egyikben Krisztus lábnyomait mutatják a görögök; a másikon fogságának helyét. A chorus mögött folyosó vonúl el és itt ismét apsidákat találunk a külső falban, mely a régi chorust képezte a keresztesek idején.

Ez apsidák egyikébe helyezik a ruhaelosztást, másikba a tövis-koronázást stb. Az egyikből 29 lépcső levezet szent Ilona földalatti kápolnájába; tulajdonképen az abessziniáiké, a kik azonban bérbe adják az örményeknek. Innen még 17 lépcső vezet le tovább a tulajdonképeni keresztfeltalálási kápolnába, valóságos sziklaüregbe; a jobbra eső rész a görögöké, a balra eső a latinoké egy oltárról együtt, melyet a szerencsétlen Miksa császár alapított.

Végsőnek marad a *Golgotha*. Fekvése megfelel a katholikon déli oldalhajójának és a keresztesek építészei ebbe bele is vonták, daczára annak, hogy sziklatalaja öt és fél méterrel magasabb az egész épület színvonalánál. A katholikonapsisának déli végétől vezet fel lépcsős folyosó. Az első kápolna, melybe jutunk, csak két pillér által a következőtől elválasztva, a görögök tulajdona és ez a kereszt felemelésének helye; keleti apsisában ezüstbe foglalt nyilásban mutatják a helyet, a hol a kereszt állott; az oltárrész két sarkától alig másfél méternyire, tehát igen közel mutatják a másik két kereszt helyét. Ugyancsak mintegy másfél méternyire délnek a nyilástól látható a sziklahasadék; rézrác és fölötte eltolható rézlap fõdi; a rács akadályozza a közelebbi vizsgálatot; itten tényleg $\frac{1}{2}$ lábnyi üreg látszik a meg nem határozható közetben; a hagyomány szerint a hasadék lehatol a földnek közepéig. A régi zarándokok különfélekép írják le nagyságát és a közet színét. A hasadékot a legrégibb idõktõl fogva Máté szavaival (27, 51) hozták

kapcsolatba: « . . . és a föld megindúla és a kősziklák megpedezének ».

Innen délre még két kápolnába jutunk; mindkettő a latinoké, az elsőt mondják a keresztrefeszítés helyének; a másodikból vezet le a befalazott porta előtt álló lépcső. Mind a három kápolna gazdagon van díszítve képekkel, az első mozaikkal is. Lent, a keresztfelemelés kápolnája alatt, van még egy újabb kápolna, Ádám után nevezve; mely szintén a görögöké. A hagyomány szerint itt volt Ádám eltemetve; midőn a sziklahasadáson át fejére esett volna egy csöpp az Úr véréből, újra életre ébredt; e mondának tulajdonítják a szokásos halálfőt a fészület alatt. A sziklahasadás folytatása e kápolna sziklafalában is látható. A görögök, midőn e kápolnát 1810-ben tágították, Godefroy és I. Balduin jeruzsálemi királyok síremlékeit, melyek a kápolna előtt állottak, egyszerűen kidobták. A csontokat már régebben kihányták a charesmiaiak.

A tudományos kutatás a szent sír templomában mutatott másodrendű részleteket mindig a különböző felekezetek kegyes hagyományainak fogja átengedni és figyelmét a körül fogja tömöríteni, a mi a történelmi szempontra nézve ép úgy mint a vallásira nézve, a fődolog: *a szent sír és a Golgotha helye megfelel-e a történelmi valóságnak?* avagy régi tévedésen, önkényes feltevésen, vagy a naiv hit jámbor csalódásán alapul-e?

A kérdés még nem jutott abba a stadiumba, hogy itt volt-e a Golgotha és a szent sír vagy sem? — hanem abban áll, hogy lehetett-e a mutatott helyen, vagy sem?

Fergusson «*Topography of Jerusalem 1847*» és «*Holy Sepulchre and the Temple 1865*» című művében a mai város keleti szélén, a Haram közelében, mások éjszakknak, az úgynevezett Jeremiás üreg közelében keresik Golgothát.

Az amerikai *Robinson* a 40-es években megjelent több

iratában, *Tobler* pedig «Topographie»-jában (1853) tagadták a mai helynek hitelességét. *Furrer* «Wanderung d. Palestina 1865», *Sepp* «Jerusalem, 1873» *Tischendorf* «Heiliges Land 1862» a hagyományos helyek mellett foglalnak állást.

A mindenekelőtt szembeszökő nehézség az, hogy a szent sír temploma egészen benn a városban, nem messze központjától, áll, holott a dolog természete, de az evangeliumok is a város elé teszik a keresztrefeszítés helyét: «ki hordozván az ő keresztfáját, juta a helyre, mely Koponya helyének mondatik, zsidóul pedig Golgothának.» (Ján. 19. 17.) «... mert a város mellett vala a hely, a hol megfeszítettet vala Jézus.» (20.) «Minekokáért a Jézus is, hogy megszentelné a népet az ő tulajdon vére által, szenvedett a kapun kívül.» (Pál a zsidókhoz 13. 12.) A kérdés tehát nyilván az, vajjon a város csak azóta, vagy már akkor is terjeszkedett-e odáig; mert ez esetben a hagyomány meg nem állhatna. És csakugyan Jeruzsálem topografusai közt a régi városfalak körül folyik a vita.

Jeruzsálem régi falaira nézve a főforrás *Josephus*, a ki zsidó létére Titus kíséretében volt a zsidó háborúban. Jeruzsálemnek az ostrom idején három fala volt. Minthogy azonban a harmadikat csak néhány évvel Krisztus halála után építette Agrippa, bennünket csak a régibb kettő érdekel. Az első, a legrégibb, Ziont és a templomot a mai déli városrészeket vette körül, és pedig egyenes irányban éjszakon, nagy ívben délnek. A második külön a régi éjszaki városrészt. A kérdés tehát az, vajjon ez az éjszaki fal nyugoti részén egyszerű folytatása volt-e a déli fal nyugati részének, vagy erős beszögelés után hátrált-e az egész éjszaki városrészszel együtt keletre, úgy hogy a mai Golgotha tőle nyugotnak és a kapun kívül eshetett-e? Erre felel maga *Josephus*. Azt mondja, hogy az éjszaki városrész fala a déli városrész éjszaki egyenes falától indult ki; ez pedig az első fal, és Agrippa fala, a harmadik, a *Hippicus* tornyától eredt. A *Hippicus*, melyet Titus megkimélt a rombo-

lástól, azonos a «Dávidtoronnyal». A jaffai kapu közelében, azon a ponton áll, a hol az első fal egyenes éjszaki vonala a nyugati sarkot képezhette a déli nagy ívvel. Minthogy innen indult ki Agrippa fala is, ez a déli ív folytatása volt éjszak felé. Minthogy a második fal az elsőnek éjszaki vonalára esett, evvel beszögellést képezett, és mint régibb fal is beljebb állott a harmadiknál, de elég nagy volt-e a beszögellés, hogy a mai Golgotha kívül eshetett rajta? Josephusból erre lehet következtetni. Mert ha a második fal a sarknak, a Hippicusnak, közelében esik az elsőre, akkor a leíró alig emeli ki, hogy az első és a harmadik indul ki a Hippicustól, hanem mind a háromról ezt mondja. De azt is mondja Josephus, hogy Herodes az egyenes falba a Hippicus mellé még két hatalmas tornyot épített. Minthogy e tornyok czélja a védelem, nem tehető föl, hogy a második falon belől álltak; ha pedig kívül álltak, akkor a most már egy sorban álló három torony által elfoglalt hely is azt követeli, hogy a felső városrész falát jóval hátrább, annyira keletnek keressük, hogy a mai Golgotha kívül e eshetett.

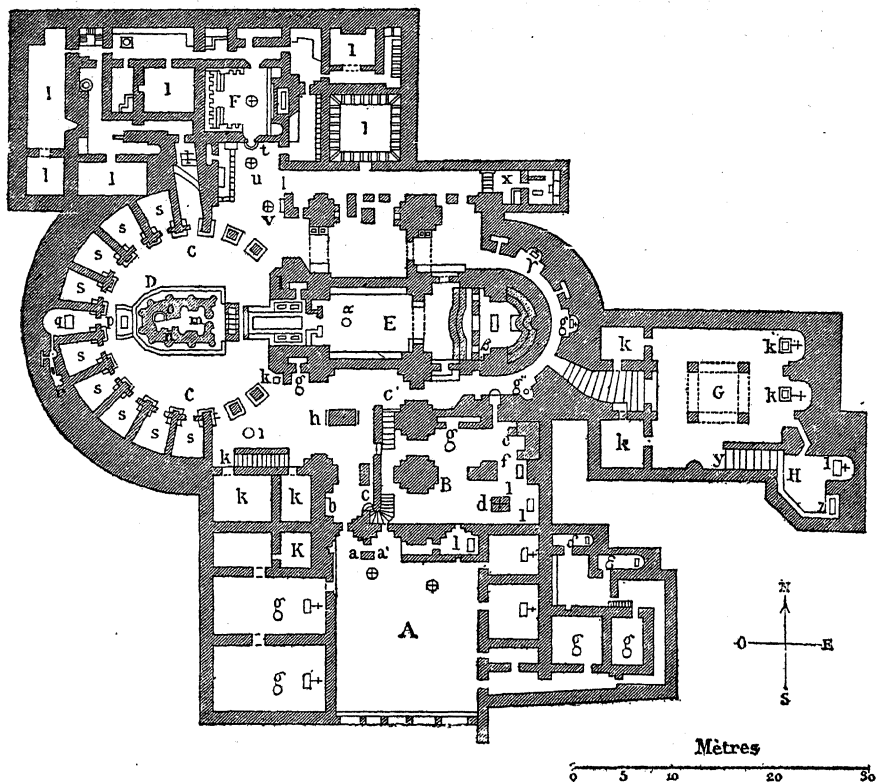
Hogy maguk a helyszíni ásatások, melyek biztosabb eredményt adhatnának a legélesebb combinatiónál, nem oldották meg a kételyt, azt itten, a hol annyi rombolás követte egymást, érthetőnek kell találni. De bizonyos az, hogy a szent sír templomától keletnek több és mélyebbre ható az omladék és törmelék, mint nyugotnak, mi más szóval azt mondja, hogy a keleti városrész régibb, a nyugati újabb. És tény, hogy a szent sír templomától keletnek fekvő orosz épületek alapvetése alkalomával kövekre akadtak, melyek hasonlóak voltak a régi templomfal ismert köveihez, és részeit képezhatték a második falnak.

A topographia tehát legalább a lehetőséget nem zárja ki és megengedi azt a magyarázatot, hogy a szent sír temploma körül épült városrész újabb. Az a feltevés, hogy a második

falon kívül nem építkeztek a harmadik fal felépítése előtt, de igenis építkeztek utána, csakugyan elfogadható. Hogy a Golgotha helyén újabb városrész emelkedett, nagyon összevág azon hagyománynyal, melyet már Eusebius említett, hogy Hadrián azért emeltetett a Golgotha helyén Aphrodite-templomot, mely Konstantinig csakugyan a mai szent-sírtemplom helyén állott, és az istennőnek hozott tisztátlan áldozatok színhelye volt, — hogy a gúnynak és feledésnek adja át a keresztények által kegyelt helyet. Ez az intentió ép oly természetes, mint az, hogy az Aphrodite-templom sietteté az új városrész emelkedését. Hogy az első keresztények hagyománya a keresztre feszítéstől Hadriánig híven megőrizhette a helyet, mely azontúl Konstantinig az Aphrodite templom által, innen fogva pedig minden időkre Konstantin temploma által fixirozva volt, ennek lehetősége ellen alig lehet kifogás. De mindezekon kívül Eusebius határozottan mondja, hogy a szent sír körül épült az Új-Jeruzsálem, «szemben a régivel». Röviden tehát: a topographia eddig legalább nem zárja ki a helyek hitelességét, a hogy a hagyomány állítja. Oly korban, melynek uralkodó vonása a hiszékenység volt, a tudománynak kötelessége volt a hagyomány iránti kétely. Ma, midőn a kétely a kornak uralkodó vonása, a tudománynak a kételylyel szemben is bizalmatlannak kell lenni és meg kell becsülni a hagyomány értékét, míg alapos okokba nem ütközik.

A mi magukat a helyiségeket illeti, a szent sír maga eddig nem volt hozzáférhető a tudományos kutatásra nézve, és a meddig szentnek tekintetik, nem is várható, hogy itten ásni és nézni lehessen, hogy mi van a márvány burkolat alatt? Van-e sír és pedig régi zsidó sír? De hogy alig pár lépésnyire tovább, a syriai kápolna mellett vannak mindenki által látható sírok, köztük kétségtelen régi zsidó sírok is, az a helynek hitelessége mellett szól.

A mi különösen a Golgotha-sziklát illeti, némely kutató

A szent sir templomának alaprajza.

A Előudvar. *B* Kalváriahegy. *CC* Nagy kupola. *D* A szent sir kápolnája. *E* Görögök temploma. *F* Latin ferencziek temploma. *G* Szt-Ilona kápolnája. *HA* kereszt föltalálás kápolnája. *K* Rombá dőlt torony. *a* Bemenet *a'* Befalazott kapu. *b* török órallomás. *c* Latinok lépcsője. *c'* Görögök lépcsője *d* Krisztus megfeszítésének helye. *e* A föllállított kereszt helye. *f* A sziklarepedés helye. *gg* Görög kápolnai. *g'* Jézus ruhájának fölosztása. *g''* Jézus tövissel koronáztatása. *h* A megkenés köve. *i* A három Mária állomása. *kk* Örmények lépcsője és kápolnái. *ll* Latinok kápolnái. *m* Az anyakápolna. *n* Hátulsó kápolna. *o* A szent sir. *p* Koptok kápolnája. *q* Szirek kápolnája. *r* Arimathiabeli József és Nikodemus sírja *ss* Görög, örmény és kopt kápolnák. *t* A latin templom lépcsője. *u* Magdolna várakozásának helye. *v* Krisztus föltámadásának helye. *x* Jézus fogháza. *y* A keresztföltalálás kápolnájának lépcsője. *z* A keresztföltalálás helye. *α* A világ központja. *β* A görög templom szentekszentje. *γ* Longinus római katona kápolnája. *δ* Ábrahám áldozatának helye. *ε* Melkicizdek áldásának helye.

azt vitatja, hogy mesterséges. A látszat ez ellen szól. De ha be lehetne bizonyítani, hogy csakugyan mesterséges, mi szólhatna az ellen, hogy a kivégeztetések helyéül maguk a régi zsidók emelték közel a város falához e magaslatot? Végre abból is argumentáltak a helyek hitelessége ellen, hogy a Golgothasziklához igen közel van a sír, tehát Arimathei József egykori kertje. Bizonyára mai előkelő úr nem helyezné kertjét közvetlen a vesztő helyhez. De ilyen tekintet keleten ma sem létezik. Az evangélium pedig egyenesen a közelség mellett szól. János szerint azon a helyen, a hol Jézus megfeszítettett, vala egy kert. Abban új sír. És az ünnep előestéje miatt tették ide a holttestet, mivel ez közel volt.

Ez a helyiségek hitelessége iránti kérdés mai állása.

XIV.

A JUDAEAI SIVATAG.

Geologiai alakzatok. — Beduin táborok. — Beduin földművelés. — Már-Szába, zárdavár a sivatagban. — Szent Szabbász. — A zárdá története. — Zárdaélet. — Modern anachoréták. — A Kidron völgye holdvilágnál.

Mint keletről a moábita hegység, úgy emelkedik nyugatra a judaeai sivatag meredeken és merészen a Holt-tengerből, alig hagyva keskeny járható helyet maga s a víz tükre közt. E tépelt szikla-pusztaság falain kapaszkodtunk fölfelé forró déli nap alatt, mély szakadások mentén, melyek között néha csak sovány gerincz vezetett át, úgy, hogy egészen a lovak lábának kegyelmére bízva éreztük magunkat. A mint emelkedtünk, mind szélesebben, áttekinthetőbben fejlődött ki alattunk a Jordán völgye, zöld szigeteivel a homoktengerben, só- és gypsmezőivel, az óriás tónak tündöklő tükre és hátul, kerete a nagy képnek, a moábita hegyláncz. Negyedórai kapaszkodás után széles szikla-medenczéhez értünk, tele poshadt vízzel, az egyetlen édes víz a Jordántól a bércz-sivatag közepén álló zárdáig, ez is alig iható. Csak a beduin talál ezenkívül életveszélylyel vizet a mély szakadások alján. Útunk szakadatlan kapaszkodás. A pusztá kőtalajon, meredek hegyoldal mentén, néha valóságos lépcsőkön kell fáradságosan fölhaladnunk, melyekből lovaink lába alatt szakadnak le a kövek, hogy leguruljanak a tátongó mélységbe. Valóságos csodának vettem, hogy mikor

a bajuk. II. János pedig most is szakadatlanul fenyegeti a felsőegyptomi kormányzókat. A nélkül, hogy rajongani kellene e végre is vad és teljesen műveletlen nép iránt, mely alig hogy ruházkodik, melynek papjai is alig tudnak többet olvasni, mint a betanult egyházi iratokat, el lehet ismerni, hogy ily eredmények tanúságot tesznek bizonyos szellemi és jellemi kvalifikációkról.

Ha a kereszténység az abessyniaiaknál megkövesült abban az állapotban, a mint a koptoktól, nem messze az első századoktól kapták, annyival inkább találkozik magának a népnek primitív állapotával. A szegényeké a mennyország. Ez az, a mi az abessyniai zárda minden kövéből kirí. Ha egyebet nem, az első keresztények szegénységét és alázatát megtaláljuk itt, és a megható benne épen az, hogy e szegénység és alázat a görög és latin gazdag zárdák szomszédjában, és a szent sír fényes templomának oldalán tárul elénk.

A vastag falak alacsony, düledező kapuján lépünk négyszögű udvarba, melyen törött oszlopok mutatnak jobb időkre. A viskószerű épületek előtt egy pár fekete guggol, megannyi fehér vászonöltözetben, némelyike inkább majom, mint ember. Egy részük visszahúzódik a viskók alá, mások ránk ögyelegnek, szinte megfélemlítve a nagy társaság, a fényes kíséret által; a konzulátus dragománja, az én dragománom, és az osztrák hospicz kavassza volt velem. Csak egy egészen ősz, a kinek még szemöldöke is fehér, több értelemmel ábrázatán, több méltósággal mint társai, jön elénk a keleti üdvözlettel, melléhez, szájához, homlokához emelve kezét. Ő a főnök, itt töltötte élete javát és tud arabúl is. Ő maga vezet körül. A mint a szederfák alatt elhaladunk, ránk bámuló nőkre is akadunk. Ezek apáczák. Szegényes, egyszerű módjukra egy fődél alatt laknak a barátokkal, hisz ugyane klastromban szállnak meg a világi zarándokok is, mert szegények mindnyájan és fényűzést nem ismernek. Az udvar egyik szélén kupola emelkedik ki a

földből; ez a szentsír-templom földalatti részének, szent Ilona kápolnájának kupolája; az abessyniaiak tulajdona volna, az egyetlen, a mit a szent sír templomából bírnak, de ezt is bérbe adták az örményeknek, hogy legyen miből élni. Így a zárda szegényes épületei közt rendeztek még maguknak egy kis kápolnát, melyben nem találtam semmi nevezetést, mint egy fekete arcú szűz Mária képet. Midőn az öreget kérdeztettem, vajjon feketének hiszik-e Máriát, elérte a kérdést, igen korrektül felelt, hogy nem, zsidó volt. de ők így szeretik festeni.

Mire ismét az udvarra léptünk, daczára szegénységüknek, kávéval kínáltak meg, a medzsidiéért pedig, melyet távozásunkkor kapott, a szegény öreg meg akarta csókolni ruhámat.

IX.

JERUZSÁLEM. A HARAM-ES-SERIF.

Via dolorosa. Birket Iszrain. Báb-el-Aszbát. — A szent terület. — Kubbet-esz-Szakhra. — Moriah hegye. Salamon temploma. — El-Aksza. — A föld alatti üregek.

Nagy kísérettel indultam el szállásomról, az osztrák hospitium vendégszerető falaiból, hogy meglátogassam Jeruzsálemnek legnevezetesebb építkezési emlékét, a «szentelt terület», Haram-es-Serif, a mint az arabok nevezik, a muszlimok legfőbb szentélyét a mekkai kaába után, sőt mellett, melybe husz évvel ezelőtt keresztény ember nem tehetette lábát, ha csak életveszélylyel nem tette, és melybe a zsidó ma sem lép, nehogy tudatlanságból az egykori templom főszentélyére tegye lábát. «Szentelt terület» ezredévek óta. Itt állt Salamon temploma és a későbbi zsidó templomok, míg a római hódító Jupiter templomát nem emelte a romba döntött Cherubim tetejébe. Később keresztény dómok emelkedtek itt, míg végre a győzelmes iszlam állította fel e helyen legragyogóbb és legszentebb mecsetjét. A konzulátus dragománja, az én dragománom és egy kavasz volt velem, csak egy utcán kellett végig mennünk, a Via dolorosán, melyet az arabok Tarik-Szitti Marjam, «*Mária asszonyunk útja*» nevével jelölnek, le egészen a keleti városkapuig, melyet a frankok Szt.-István kapujának, a keresztény

arabok Báb-Szitti Marjamnak, a muszlimnek Báb-el-Aszbátnak, a törzsek kapujának neveznek.

A Via Dolorosa már a Sion testvérek női klastromától fogva a Haram-térség éjszaki mellék-épületeinek hosszában megy egész a kapuig, vége felé pedig csak a «Birket Iszrain», a zsidók tava választja el a Haram területtől. Az úgynevezett tó mintegy 100 méternyi hosszú, 40 ^m/ széles, mélysége 20 ^m/ lehet, széle erősen fel van töltve cseréppel és törmelékkal, és most csak esős időben áll benne egy kis víz. E kétségkívül ősrégi vízmedenczét ezelőtt az egykori Bethesda-tónak nézték. Újabb kutatók ezt kétségbe helyezték. A tó mindenütt épületekkel van körülvéve, és csak az éjszaki Haram falak ablakai-ból látható. Mielőtt kilépnénk a város kapuin, egy szűk sikátor vezet jobbra a tó és a városfalak közt a Haram harmadik éjszaki kapujához, mely szintén a Báb-el-Aszbát nevét viseli és a mint ezen átjutottunk, kitarul előttünk a csodálatos tér, mely közvetlen közelségben ép oly megkapó, mintha messze át az Olaj-hegyről látjuk síma kövezetlapjaival és ragyogó mecsetjeivel elfoglalni a kupolás zordon város egész területének mintegy ötöd-részét. Első általános szemlére elég időnk maradt, mert vár-nunk kellett, míg a kavasz elhozza nemcsak a Seik-el-Haram-ot, a felügyelőt, hanem kivüle még egy pár katonát is; csak fegy-veres felügyelet alatt szabad e szentélyeket megtekinteni, és ezért mindig ki is kell kérni a basa külön engedélyét.

Hosszúkás, óriás négyszög áll előttünk, melynek mostan éjszakkeleti sarkában állunk. Délkeletnek alig észrevehe-tően lefelé hajlik. A különféle nem egészen egyező mérések szerint mintegy 1500 láb éjszaktól délnek, de a nyugati oldalon mintegy 100 lábbal hosszabb, mint a keletin; szélessége van 1000 láb, de úgy, hogy az éjszaki oldal ismét mintegy 100 láb-bal szélesebb, mint a déli. Éjszagnak és nyugatnak a város háztömegei veszik körül, keletnek és délnek ellenben a város-falak képezik egyuttal a Haram falait is. Belül éjszagnak és

nyugatnak különféle arab építmények emelkednek, fokról fokra a Haram falain: a régi szerai, a basa lakása, egy nagy kaszárnya, egy dervis-klastrom, muszlim iskolák és zarándokházak, mindannyi ódon, némelyik roskatag. Az éjszak-nyugati sarkokban az egész Haram-terület legmagasabb minaretje emelkedik a dervis-klastrom előtt. Ugyanitt mintegy 25 lábnyi magasságban a természetes szikla lép a fal helyébe; e sziklákban keresik a régészek a templom védelmére épített Antonia-várnak alapját. Különben az egész terület vörhenyes földomladdal vegyítve, fűvel benöve, itt egy-egy olajfa vagy magas vén ciprusfák, melyek alatt lefátyolozott nők ácsorognak, gyermekek kergetőznek, közbe-közbe apróbb moreszk-építmények, sírok, kútak, és karcsú oszlopon nyugvó kupolák. De mindezek csak miniature-ékítmények a monumentális két főépület mellett, egészen lent a délifoknak csaknem közepére támaszkodva, a hosszú Medzsid-el-Aksza, «a legtávolabb mecset», az egész területnek közepén pedig, valamivel közelebb nyugotnak, mint keletnek, kékes márványlapokkal kövezett messze elterülő terrasszon a Kubbet-esz-Szakhra, a «szikla-dóm» pazar színpompában ragyogó oktagonja óriási ólomkupolájával, melyről messze elragyog az aranyos félhold. Erre tartunk mindenekelőtt. A keleti lépcsőn haladunk fel a mintegy másfél ölnyi magasságú terraszra. Mihelyt a lépcsőre lépünk, már le kell vetni a cipőt, vagy a készen tartott papucsot kell ráhúzni: szent helyen vagyunk már. A lépcsőt diadalkapuszerű arkádok fejezik be, finom ívek karcsú oszlopon; velünk szemben a terrasz másik végén három, a baloldalán, délnek, két hasonló arkád, mert ez oldalokról ugyanannyi lépcső vezet fel. A szem mostan még csak futólag látja az e terraszon is szétszórva ékeskedő apróbb szaraczen monumentumokat: bájuk daczára elvesznek mind a Kubbet-esz-Szakra pompája mellett. Leírhatatlan a színhatás, melylyel a nyolcszögű terjedelmes épület, — egy-egy oldala 20 és fél méter —

pompázik. A lapos fedéltől, melynek csak közepéből emelkedik alacsony körfalakon a magas kupola, le a hosszú ablakok párkányvonaláig, a falak mind színes fayence-lapokkal, innen lefelé pedig végig, kirakott márvánnyal vannak borítva. A fayence-lapok, a mint össze vannak rakva, fehéres alapon csupa bágyadt-kék és zöld arabeszeket képeznek. Csak az ablakok fölött szalad végig ugyanilyen lapokból összerakva egy kacsaringós aranyos felírás, csupa Korán-mondat stilszerű arab díszírásban, gyönyörű párkány-ékítmény. — Minden második oldalon hét ablak van lapított csúcsívvel, a két szélső vakablak, a többi sűrű, tarka fayence-rácsozattal borítva. Hasonlóképp vannak a négy napszak felé forduló többi falak ablakai elhelyezve, csakhogy ezeken a középablak helyét az ajtók foglalják el. Ez ajtók mindenike kilépő négyszögű csarnok, oszlopokkal díszítve, ívezettel borítva; de a déli ajtó alatt nyílt oszlop-porticus van. A nyitva álló ajtó-szárnyak maguk díszes bronzlapokkal vannak borítva. Ugyancsak a déli bejárattal szemben egy kis ki-oszk áll, bájos épület kettős oszlopsoron, a belső ötszöget, a külső tizenegy szöget képező; ez oszlopok többnyire byzantziak, de igen különbözők, a padlat mozaik, az oszlopokat az ismert arab modorban horgonygerendák és fölöttük arkádok kötik össze, az egészen szintén lapos fedél, melynek közepéből alacsony hatszögű körfalon, ugynevezett dobon, itt is kupola félholddal díszítve, emelkedik ki. A déli oldalon, Mekka felé, az imahelyen sohasem hiányzó «kible», imafülke áll.

De lépünk be. Végre is bármi megkapó legyen e külső, a bűbáj csak fokozódik a szentély belsejében. Csodás fokozása a hatásoknak. Meseszerű az egész már az Olajhegynek távolságából; de minél közelebb, minél beljebb megyünk, annál erősebb lesz a káprázat.

Az oktagon belseje koncentrikus két oszlopsor által két külső és egy középső körre oszlik. Az első kört magának az épületnek külfalai egyfelől, másfelől a nyolcz saroknak megfelelő

pilaszterek, s kettő-kettő közt két oszlop képezi; minden egyes oszlop egy-egy márvány-oszlop, színre nemcsak, de a mint szaracén épületeknél azt gyakran találjuk, magasságra, sőt eredetre is különbözők. Az arabok rendszeren a régi romok, pogány és keresztény épületek megmaradt oszlopaikat hordták össze saját épületeikben, és így — a mi különben általán jellemzi az arab művészetet minden ágazatban, épületben, mozaikban, szőnyegben, — itt sem találunk szigorú symmetriát; de ez nem hogy zavarna, hanem ellenkezőleg, az egyhangúságot szünteti meg, *káprázatosá teszi az összhatást*. Az oszlopok különböző eredetét főképp a kapitalek mutatják; van késő római és korai byzanci. Az oszlopokon ívek nyugosznak, horgony-gerendákkal összekötve, a mi méltán tekinthető annak bizonyosságául, hogy arab kezek állították fel. Az íveken emelkedő falazat bámulatos finomságú, tündöklő színezetű mozaik arabeszkekkel és virágfüzérékkel van díszítve, melyek fölött kék szalagon köröskörül huzódnak arany felírások a legrégebb arab, az ugynevezett kuf írásban.

Ezek is Korán-mondatok, és pedig főképp a kereszténységre vonatkozóak, úgy hogy látszik, hogy a készítők a kereszténységgel erős harczot folytattak. Például: Szura IV. 169. Oh ti, a kik írott kinyilatkoztatásokat vettetek, ne bízzátok el magatokat vallástokkal és csak igazat mondjatok Alláhról; a megváltó Jézus csupán Marjam fia, Alláhnak küldötte és az ő szava, melyet Marjamba fektetett; higgyetek tehát Allahban és az ő küldöttében, és ne mondjátok, hogy hárman volnának; ha ettől ovakodtok, jobb tinectek. Isten csak egyetlen és távol áll tőle, semhogy fia lett volna. Az övé, a mi a mennyországban és a mi a földön van, és ő maga-magának teljesen elég . . .”

A belső kört négy pilaszter és tizenkét oszlop képezi. Ezek már körben vannak felállítva, szintén ívekkel vannak összekötve, melyek az ugynevezett dolest és fölötte a kupolát hordozzák; a falazat is mozaikkal van borítva; mind e mozaikok

üvegdarabokból állanak és a műértők a XI. századra teszik eredetüket. A kupola, melynek átmérője 20, magassága 30 méter, belülről gazdagon festett és aranyozott gipsz-stukaturral van bevonva. Hátra vannak még a kövezet és az ablakok. Az előbbi márvány-mozaik, gyékénynyel és a leggyönyörűbb perzsa szőnyegekkel borított. Az ablakoknál alig tudja az ember, mit bámuljon inkább, a csodás színhatást-e vagy az alkotás furfangos egyszerűségét. A legmesteribb üvegfestés nem adhat ilyen ragyogó kaleidoskopot. Pedig ez nem üvegfestés. Hanem áttört művi gipsztáblák hátulról ki vannak rakva apró színes üvegdarabokkal. Ezeken hatol át a világosság és félhomályát fokozza az, hogy e gipszablakok az időjárás ellen kívülről először üvegtáblákkal aztán drót-, és végre a már említett fayence-rácsozattal vannak védve. Ilyen ablakok nemcsak a külfalakon, hanem a kupolát hordozó körfalon is vannak.

A belső kör oszlopai közt kovácsolt vasrácsozatvan, melyet Vogüé gróf XII. századbéli francia munkának tart, és beljebb tarka fakerítés, mely az egész épületnek, sőt területnek főszentélyét, az 1—2 méternyire kiemelkedő, 17 m/ hosszú, 13 m/ széles sziklát keríti, mely aranyhímzésű vörös bársony baldachinnal van beborítva.

Mi ez a szikla?

A hagyományok szakadatlan láncolata azok mellett lát-szik szólani, a kik e sziklában vélik feltalálni Arauna ama csü-rét, melyről mondja Dávid : (I. Sám. 24.21.) «Azért, hogy meg-vegyem tőled e szérút, hogy ezen oltárt építsek az Urnak és megszűnjék a népen való ostor.» Josephus, az ismert zsidó törté-netiró szerint, az ő idején a hagyomány még régibb korból Ábra-hám áldozatát is e helyre tette. Az írás csakugyan a Moriah he-lyére teszi ezen eseményt és a terület, melyen állunk, a Moriah hegygyel azonos. A szent föld egyik legrégebb leírása, a bor-deauxi zarándok (334.) felemlíti az átlukgatott sziklát, melyhez nem messze a Hadrián által az egykori templom terén emelt

szobrokhoz a zsidók zarándokolnak, hogy jajveszéklés közt ruhájukat tépjék.

Hogy a második, a rabság utáni templom, valamint a harmadik, Herodesé, mindig az elsőnek helyén emeltetett újra, abban alig lehet kétség. Az újabb kutatások pedig kétségtelenné tették, hogy a harmadik templomnak régi maradványai is, legalább a körfalak egy részében, megvannak a mai Haram-es-Serifben. Történelmileg ismert tény, hogy a lerombolt templom helyére építette Hadrián császár Jupiter templomát. Arab krónikák felemlítik, hogy Omar khalifa bevonulván Jeruzsálembe, a keresztény patriarcha által vezetetté magát e helyre, mint Salamon templomának helyére. A Kubbet-esz-Szakhra ma is Omar mecsetjének is nevezetik. Maga ez épület fölött heves harczra keltek a tudósok. Fergusson itt kereste a szent sírt és Konstantin templomát. Tobleren kívül főképp Vogüé mondotta ki, hogy ez épület arab eredetű. A kuf felirások egyike azt mondja, hogy: «Építette e kupolát Abdallah-el-Imám-el-Mámun, az igazhivők fejedelme a 72 (hedsra) évben. Mint-hogy azonban Mámun csak a hedsra 170. évében született, Vogüé azt mondja, hogy csak később tétetett Mámun «el-Melik» helyébe, míg Mámun csak javító volt. Hogy az épület mindenben byzancezi formákat mutat, olyanokat, a minők előfordúlnak már az V. században még Olaszországban is, az nem szól az arab eredet ellen, mert az arabok akkor még kezdők voltak az építészetben és minden kezdő utánzó. Az arab írók csakugyan Abd-el-Meliknek, a fényes Omajjada kalifának tulajdonítják az épületet s neki lehetett e szentély felállítására politikai oka is. Midőn a régi mekkai arisztokráczia végre felismerte az iszlám politikai horderejét, — a mint az arisztokráczia mindenütt későn ismeri fel és csak küzdelem után ismeri el az új eszméket, de akkor a maga részére igyekszik hasznukat venni, — erélyesen reagált a homályos családokból emelkedett első kalifák ellen, a negyediket, Alit, a próféta ve-

jét legyilkolta, és saját kebeléből az Omajjádákat emelte a hatalomra. Ezek ellen viszont a mekkai lakosság reagált és annyira ment, hogy a várost el is zárt. Abd-el-Melik elől, úgy hogy ennek érdekében volt a Kaábával szemben újabb szentélyt felállítani. A helyet erre maga a próféta kijelölte volt már, a mennyiben, mielőtt szakított volna a zsidókkal, meghagyta a híveknek, hogy Jeruzsálem felé forduljanak az imánál. — De a Korán fel is említi az el-Aksza, azaz a Kaábától legtávolabb eső mecsetet, mely nem egyéb, mint a régi zsidó templom helye, mondván, hogy Alláh egy éj alatt oda vitte a prófétát. Ma is «két szentély hadzsija», a ki a Kaábán kívül a Haram-es-Serifet is meglátogatta, s a helynek e szent jelleme okozta, hogy valamint Mekkába mind a mai napig, úgy még 20 évvel ezelőtt a Haramba sem volt szabad kereszténynek belépni.

A Kubbet-esz-Szakhra, Abd-el-Melik óta sokszor javíttatott; így nevezetesen a fayence-burkolat egészen és a mozaikok egy része is 1561-ből Szolimán császártól ered.

Sziklájához a mondák egész láncolata fűződik. A zsidó monda szerint, belőle teremtette Isten az egész világot, ma is a világ közepén áll, rajta volt elhelyezve a szövetség ládája, sőt mind e mai napig bensejében van elrejtve. A muszlimok még tovább fűzték a mondákat. A szikla alatt terjedelmes barlang van, melybe a déli részen álló mimbár, a szószék mellett lévő lépcső közt le lehet menni. Némelyek szerint a szikla a paradicsomból való, egy pálmán nyugszik, melynek gyökerei a paradicsom patakjával vannak összeköttetésben. E pálma alatt pihen Ázsia, a Pharaó felesége és Mária. Mások szerint a szikla alatt van a világhal testének közepe. Végre, hogy itt vannak a poklok kapui. E barlang alatt van a bir-el-arvah, a lelkek kútja, a hol hetenkint kétszer imára gyűlnek az elhunytak lelkei. Az ítélet napján a sziklához jövend a mekkai Kaába, mert innen fog harsogni a végítéletre a tároгатó. Istennek trónusa a sziklán fog állani. A próféta meg is írta, hogy egy imád-

ság e sziklánál többet ér más 1000 imádságnál. Ma is mutatják a helyet, a hol ő maga is imádkozott, sőt innen történt mennybemenetele szárnyas Burah lován. A barlang tetején még látszik fejének nyoma, a mint keresztül ment a sziklán. A szikla pedig utána ment, de mivel a mennyek közelében ujjongani kezdett, ráparancsolt a próféta, hogy hallgasson és térjen vissza. Gabriel arkangyal lökte vissza és úgy az ő kezeinek, mint a prófétának lábnyomát nagy áhitattal mutatja a seikh a baldachin alatt. A keresztések idején Krisztus lábnyomát mutatták rajta. A visszaparancsolt szikla azonban nem esett le a földre, hanem néhány lábnyira fölötte *ma is szabadon lebeg*. A barlangban látszanak ugyan a kő- és fatámaszok. De a sziklának ezekre nincs szüksége. Csak Szelim császár tétette ezeket ide, mert a terhes asszonyok megijedtek a szabadon lebegő sziklától. Így magyarázza a seikh. A szikla Omar üdvözlésére is megszólalt. Omar és a próféta valódi zászlaja és Omar nagybátyjának, Hamzának, pajzsa ma is itt van felállítva, sőt külön baksisért megmutatja a derék seikh a próféta szakállának néhány szálát is.

A keresztések a szikladómot egyenesen Salamon templomának nézték, és innen ered a templáriusok lovagrendje, mely az épületet címerébe is felvette, s mintájára emelt Európában is templomokat. Régi olasz szent képeken is hasonló építményeket látunk.

Az el-Aksza mecset, melyhez szép ciprusfák alatt vezet az út, sokkal régibb épület. A próféta szerint csak 90 évvel keletkezett volna később, mint a Kaába, melyet tudvalevőleg maga Ábrahám alapított. Benne végezte Omar első imáját, miután Salamon templomának helyéről leszállott. Akkor még Mária-templom volt, melyet történeti források — Prokop — szerint Justinián császár emelt. Szélesen és hatalmasan terül el a homlokzaton két csúcsíves portál, mely az épület két hajójába vezet. Két oszlopsor, jobbra balra egy pilaster és ismét egy osz-

lopsor, mindig hét darab egy sorban választja el a hajókat. A magasabb három középhajó, mely az oszlopsorok mögötti kupolás kereszthajóval keresztalakot képezett, nyilván az épület eredeti keresztény alakját mutatja. Az alacsonyabb két-két oldalhajót talán épen a keresztalak eltüntetésére emelték utóbb az arabok. Az oszlopokat horgonygerendák és széles csúcsívek kötik össze; ezek fölött dupla ablaksor; a három középhajó ma is a bazilikák módjára, gerendákkal van fedve. A kupolát hordozó alsó körfalat aranyalapú mozaik díszíti. A kereszthajó folytatódik nyugat felé egy csúcsíves boltozatú kettős folyosóban, mely a templáriusoktól ered, a kiknek a templom tulajdonát képezte. Keletnek is van egy egyszerűbb melléképület, melyet Omar valódi mecsetjének tartanak. Mert a szikladómot helytelenül tulajdonították neki. Mielőtt e melléképülethez jutnánk, e mecsetben is találunk két, szorosan egymás mellé állított oszlopot, melyek közt, a ki át nem bújhat, nem jut a paradicsomba. Az efféle másutt is található babonákat, a szikár arabok alighanem a középső törökök boszantására kapták fel. Magam itt is nem nagy nehézséggel megálltam a próbát.

A Medzsíd-el-Aksza főszépségét a hatalmas oszlopcsarnokok képezik.

Az el-Aksza alatt földalatti csarnokok vannak, melyeknek végén a Haram-, illetőleg városfalnak most befalazott egyik kapuja látszik. Hasonló földalatti csarnokok vannak a Haram délkeleti sarkában is, az előbbieknél sokkal hatalmasabbak. Száz pilaszter hordozza a boltozatokat. Az arab lakosság a daemonok műveinek tekinti őket és «Salamon istállóinak» nevezi. A keresztések és különösen a templáriusok csakugyan istállónak használták e helyiségeket és ma is látszanak a pilasztereken egyes vasgyűrűk. Roppant monolithok tanúskodnak arról, hogy e földalatti csarnokok eredete ősrégi, habár mai állapotukban újabbak is. Tény, hogy Titus ostroma alatt a templomtér-ség földalatti helyiségeibe menekült és itt pusztult el számtalan

zsidó. Így Josephus feljegyzi, hogy Simon, miután hiába keresett menedéket földalatti úton, fehérbe és bíborba öltözve, egyszerre a föld alól bukkant ki a templom omladékai közt. Mind e földalatti helyiségek, nyilván az eredetileg egyenetlen templomtértség kiegyenlítése, terraszírozása végett építettek. E délkeleti souterraineekben is látszik a városfal két befalazott kapuja.

Ily hatalmas alkotások, romokon emelkedő romok és ezek fölött máig tündöklő remekművek, és a világtörténelemnek mindezek között lebegő szelleme által mélyen meghatva, készül a vándor e csodás területtől búcsuzni. A mint a keleti falon végig a Báb-el-Aszbát felé visszaballagunk, most már nem föld alatt, hanem fent, még egy befalazott városkapuhoz érkezünk. Aranykapu a neve. A mint ma áll, noha befalazva, egyike a legszebbeknek, a hatodik század byzantin modorában gazdagon díszítve. A keresztések idejében erre jött a Kidron völgyéből a virágvasárnapi körmenet, a patriarcha számon, mint Krisztus, a nép pálmalevelekkel. Az arabok közt pedig monda jár, hogy egy pénteki napon ezen az arany kapun fog bevonulni a keresztény hódító. És ezért befalazták. Vajjon a történelem körforgásában fog-e a keleti kérdés ismét odajutni, a hol ezredévünk elején volt és fogja-e újabb Godefroy de Bouillon — valamelyik muszka nagyherceg, — döngetni az arany kaput?

Az arany kapu és egy apró modern mecset között lépcső vezet fel a városfalak tetejére. Mélyen odalent a Kidron fekete völgye. Rajta túl az imaházakkal koronázott Olajhegy, Gethzemáne kertjének alacsony sárga kőkerítésével, hamvaszöld olajfaival. Előttünk a fényes Haram-es-Serif. Rajta túl az avatag város, kupoláinak ezrivel. Ma sem értem, hogyan tudtam innen megválni?

De beesteledett és a jámbor Seikh-ül-Haram türelmetlenül várta húsz darab piaszterét, a katonák az apróbb baksist. »Léltkum száide»! Boldog legyen éjetek.

JERUZSÁLEM. A SIRALOM FALA.

A moghrebin városrész. — Salamon templomának külfala. — A zsidók siralma.

A *Haram-es-Serif*, legfőbb szentélye a mohammedánizmusnak a mekkai *kaába* után. A ki itt is, ott is járt, az «két szentélynek hadzsija», és különös megkülönböztetésre tarthat számot úgy ez életben, valamint a jövőben is. Maga Mohammed nyilvánította ennyire szentnek e helyet, és pedig azért, mivel rajta állott az egy igaz isten első nagy temploma, az, a melyet Salamon emelt, melyet újra és újra fölépítettek a zsidók, míg el nem pusztult végképen az isteni átok megfogamzása után, hogy «egy kő nem marad a másikon» és föl ne épüljön soha többé.

Hol van a bizonyíték? Omladék halmozódott omladéokra és Salamon templomának nyoma sincsen többé. De fiúról fiúra eleven maradt a hagyomány. Tény, hogy köröskörül, sokszorosán váltakozva, romjaiból újra fölemelkedett a város, de e területbe nem hatolt be. Óriás falait romjaiban is respektálta mindig. Csak a keresztések építettek déli végén templomot, és az arabok nagy mecsetet a közepén, melyben ők a régi templom megújítását látják. A kutatókat eleintén megzavarta a tény, hogy a haram alacsonyabban fekszik, mint tőle nyugatnak a legrégebb városrész, az, a melyben egykor Dávid vára állott és ma is áll a czitadella, holott az írás szavai szerint a templom-

hoz innen is «fölvonúltak». De újabb ásatások kimutatták, hogy e régi városrész és a haram közt mély sziklavölgy vonúlt el, úgy, hogy mielőtt ezt feltöltötték volna a századok, innen is fölfelé kellett menni a templomba. Kitűnt az is, hogy a haramot minden oldalról beszegő falak mindenütt lenyúlnak egész a sziklaalapig; a déli vonalon, ott, a hol az egykori völgy a mai udvar délnyugati sarka alatt vonúl el, egész 26 méterig a föld alatt; míg a falak keletnek, a hol a szikla ismét emelkedik, néhol ma is a szabad sziklán állanak. Egészben tehát sziklatetőre mesterségesen fölfalazott fensíkkal van dolgunk, de ma már csak ott, a hol a falak egyúttal a város falait is képezik, esik le tőlük hirtelen, keletnek a Kildron, délnek a Hinnom völgye. Ugyanez ásatások, aknák, melyeket Warren vezetése alatt angol expedíció fúrt a földbe a falak mentén, szolgáltatották a legfőbb bizonyítékot, hogy csakugyan a régi zsidó templom külfalai ezek. Az éjszakeleti és a délkeleti sarkon vörös jeleket, a kőbe vájt betűket, és egy korsót, csupa phœnicziai maradványokat leltek, és míg a ma kiemelkedő falak csaknem mindenütt a római, magasabb részeikben a középkorra vallanak, a föld alatt levő alapok mindenütt sokkal régibb időből erednek. A falak e részei többnyire csak 10 méternyire a föld alatt kezdődnek és egyes kövekből állanak, melyek a kifelé fordított oldalt kivéve, mindenütt simítva és minden összekötő anyag nélkül úgy vannak egymásra rakva, hogy kés sem fér kettő közé. Mint mindenütt, itt is az egyes kövek óriási mérvei képezik az antiquitás legfőbb bizonyítékát. A falnak ilyen részei csak kevés helyen emelkednek oly magasságra, hogy ma is szabadon láthatók. Leginkább a keleti vonalon, az Olajhegygyel szemben, a hol maga a sziklaalap is magasra emelkedik. E falnak déli végén tizenöt réteg áll ilyen monolithokból és hasonlók fordulnak elé az éjszaki végén is. Némely kő hossza nyolcz méter, magassága kettő. De a városnak fordított nyugati falnak déli vége felé is van egy ilyen rész, mely híres Jeruzsálemben

és messze Jeruzsálemen túl az egész zsidóságban, mint a Siralom fala.

A Haram-es-Serif udvarára jeruzsálemi zsidó nem teszi lábát. Épen mivel ott állott egykoron az Úrnak temploma, azért nem. Mert ki tudná megmondani ma, vajjon a nagy térség melyik foltján állott a fő-főszentély? — az a mindenek fölött megszentelt hely, a hová az istenkáromlás legrettentőbb bűne nélkül csak a főpap léphetett, az is csak egyszer az évben, akkor, mikor kimondta az Úrnak kimondhatatlan nevét. Nehogy tehát tudatlanságában e szent helyre lépjen, inkább az udvarba sem lép az igaz zsidó. De a külső fal ama részéhez, melyről ő is azt tartja, hogy a régi szent falak igaz maradványa, eljár siratni Sion romlását. Estefelé, mikor a csillagokat várják, de kivált pénteken este százával is gyűlnek össze e zordon helyen.

Mert a hely ugyancsak zord. Vezetve a konzulátus tolmácsa, egy becsületes örmény által, kísérvé az osztrák hospicz fegyveres kavasza által, kerestem föl. Piszkos, sötét, szűk sikátorokon át hatoltunk néhol lépcsőn föl, lépcsőn le egész a falig. Ez utcák alig elég szélesek, hogy az ember kiterjeszthesse a karját. A kövezeten sár, szeméthulladékok. A bejáratok a házakba alighogy félember magasságúak. A nedves barna falakból ablak az utcára nem tekint. Az üregek homályában néhol sötét alak guggol, rongyokba burkolva, a fanatizmus lobogó tüzével gyanakvó tekintetében. A moghrebinek városrésze ez. Moghreb az éjszak-nyugati Afrika, Tunis, Algier, Fez és Marokkó. Az idevalók a legfanatikusabb zsidók. A kik közülök mint zarándokok fölkeresik Jeruzsálemet, a hol néha évekig megmaradnak családotól, emberemlékezet óta jogot tartanak e nyomorúlt épület-útvesztőhöz, melyben minden új érkező keres magának valamely bitang lyukat tanyául. Idegennek itten magában járni nem tanácsos. Vannak helyek, a hová csak karhatalommal lehetne behatolni, mert a fanatikus nép nem tűri az idegent, legkevésbbé a keresztényt. De zsidó és moham-

medán itt is békésen fér meg egymással. Végre kérkeztünk egy szabadabb, bár elég szűk térre, melynek e viskók fölé magasra fölemelkedő egyik oldalát az időktől megviselt hatalmas kőfal képezi.

Korán érkeztünk. Csak a magános falat látjuk zord fenségében. Magassága itten mintegy kilencz öl. Talán 20—25 ölnyi hosszúságú az a rész, melynek régisége szembeötlő. Kilencz rétegben fekszenek egymásfölött a rusticus monolithek, köztök két-három öles is egy-egy kő. A kövek szélei többnyire le vannak köszörülve, úgy, hogy az egész mintegy kitáblázottnak látszik. Itt-ott nagy repedések és törések, mindenütt az idő foga. Egy-egy nedvesebb helyen moha terem. Főlebb aztán tizenöt réteg kisebb, újabb kőből áll a fal.

Néma csöndben szállingóznak a zsidók, egyesével, kettesével, hármásával. Némelyik lámpással jön. Szefard zsidók, külsőre semmiben sem különbözök az araboktól, csakhogy többnyire sárga turbánt viselnek, és askenazik, lengyel zsidók, úgy, a mint akár a király-útczában is láthatjuk. Leginkább ez utóbbiak, köztök egy-egy vén patriarcha, a gyűlölet tekintetét vetik reánk, és az ember önkénytelen érzi, hogy jogos e gyűlölet azal szemben, a ki nézőjátéknak veszi azt, a mi ezeknek az embereknek szent. Lefátyolozott nők is jönnek egészen fehérben.

Egyes alakok már-már a kőfalhoz kerülnek és csöndesen mormognak. Sarúikat, kivált a szefardok, a kik inkább követik a keleti szokásokat, sokan leoldják, mert e hely szent: *mákóm kádós*.

Egyszerre, mialatt újabb jövevények még mindig gyülekeznek, az égő szenvedély és a legkeservesebb fájdalom kitörő hangján kiált el az egyik egy szaggatott mondatot és rázudul a vad mincha ének létániája.

Nem is ének ez igazában, csak őshagyományi imádság, melyben a mondat első felét a vezető, másodikat a tömeg mondja el. De a szenvedély az elmondást szavallássá, a sza-

vallást a recitativáig fokozza. Rythmicusok a héber szavak is, és a keleti beszéd különben is hamar válik éneklővé kivált az emphasisban, annnyival inkább, ha egész tömeg beszél, melyben mindenki excitálja a másikat. Ezenfölül nincs színpadi művészet, mely az érzelmek igazságát erősebben tudná föltüntetni, mint a hogy itten nyilvánúl. De az érzelem subjectivitása vesz erőt csakhamar minden egyesén; és míg a vezető, úgy a mint mindinkább verdesi, tépi mellét, halaványúl, átszellemül, elalél, és majd ismét görcsösen összerázkódik és kiegyenesedik, az egekhez emelve kezeit, mind e változásokat egyúttal érezteti szózatában is, mely a méla alázattól, a jajgató siralomtól a viharzó haragig emelkedik, úgy a tömegben minden egyes magamagának, izgatottsága foka szerint szabja meg a hanghordozást, némelyeknek csöndes mormogásától, zokogásától kezdve egész fékevesztett rajongó ordításig, mely az önkívület állapotában idegeket és izmokat, az egész szervezetet végmegfeszítésben tünteti föl. De épen ez a szabálytalan szabadság a szavak és a rythmus korlátai közt, vezetve csupán az érzelmek ereje által, ez az egyéniség a sokaságban, ezek az összevágó ellentétek, tomboló vad énekké emelik az imát, melynek hatása meg-rázó, mert az érzelem igazsága nyilvánúl úgy az ének menetében, mely majd vontatott, tépett, majd fölszívó, zuhatagszerű és ismét elhaló, valamint mindez egész kísérteties alakokban, a mint némelyike a falhoz dül, másika buzgón csókolja, a harmadik a fejét veri hozzá, mialatt ismét mások szomszédjokhoz vagy föl az éghez intézik szavokat.

De hogy az embernek fogalma lehessen a jelenetről, ismerni kell az ének tartalmát:

- «A palotát, mely elpusztula —
- «Elhagyatottan siratjuk.»
- «A palotát, mely leromboltaték —
- «Elhagyatottan siratjuk.»
- «A falakat, mik letörettek —
- «Elhagyatottan siratjuk.»

- «A mi felségünket, mely oda van —
 «Elhagyatottan siratjuk.»
 «A drágaköveket, melyek elégték —
 «Elhagyatottan siratjuk.»
 «A papok miatt, a kik vétkeztek —
 «Elhagyatottan ülve zokogunk.»
 «Királyaink miatt, a kik őt megvetették —
 «Elhagyatottan ülve zokogunk.»

És egy másik töredék :

- «Könyörgünk hozzád, könyörülj Sión fölött —
 «Gyűjtsd össze Jeruzsálem fiait.»
 «Siess, ah siess Megváltója Siónnak —
 «Beszélj Jeruzsálem szívéhez.»
 «Siónt újra szépség és felség környezze —
 «Oh fordúlj kegyelemben Jeruzsálemhez!»
 «Jöjjön a királyság újra Siónra, —
 «Vigasztaljad, a kik búsulnak Jeruzsálemen.»
 «Békesség térjen be Siónba és öröm, —
 «És zöldüljön ki az ág Jeruzsálemben.»

Óránál tovább tombolt az ének, csak perczekre engedve teljes némaságot, hogyha a kimerült vezető csöndesen sirva a falhoz borúlt.

Mikor távoztunk, a nyájas tolmács mosolygott, a mint fölvilágosodott emberhez illik, a kavasz rendületlen ércnyugalommal követett bennünket, de én mélyen meg voltam hatva és bámultam a hagyományok erejét, melyek évezredek át varázsukból nem engednek.

XI.

ARABOK ÉS BEDUINOK.

Kelet, a múltnak tükre. — A társadalom fejlődési fokozatai. — Fegyver és művelődés. — Török és arab. — Az ottomán uralom consistentiája. — Középkori és modern állam. — A nemzetiségi kérdés az iszlámban. — A szultán és a mekkai főserif. — Az arab faj felsőbbsege és fegyelemhiánya. — A sémita faj és a theokratia. — Zsidók és beduinok. — A sémita individualismus. — Az államfentartó erő hiánya. — A különböző beduin törzsek és szervezetük. — Vagyon és életmód. — Harcz és háború. — Vérboszú. — Rablások a Jordánon. — Előkészületek a sivatag-útra. — A khuuve.

Bejártam Jeruzsálemet, szent helyeit és környékét; készültem folytatni útam a Jordánhoz, az Arábia Petraea határaihoz és a Holt tengerhez.

Ha Jeruzsálemig még mindég művelt területen vagyunk, a hol a kezdetleges állapotok mellett is jótékonyan érezhető egy törekvő kormányzat működése és védelme, néhány lépésnyire Jeruzsálemen túl már el lehet mondani, hogy megszűnik minden állami szervezet, és az állami tekintély is legfeljebb esetről-esetre, ad hoc, mint egy tőle idegen területen lép fel.

Ami a Keletre mélyebben behatoló minden utazást oly kiválóan érdekessé tesz, abból áll, hogy a figyelő útasnak alkalma van közvetetlen egymás mellett kölcsönös érintkezésben, gyors, néha alig közvetített átmenetekben látni az emberi társadalom különböző fejlődési fokait. A tengerparti nagy

városokban, ha másképp nem, mint vendéget látjuk a modern nyugati műveltséget, forgalmi és műszaki legnagyobb vívmányaival. Itten és beljebb saját szemünkkel látjuk, kézzel foghatjuk, hogyan fejlődnek és alakulnak át lassan és küzködve bár, szülve számtalan különösséget és ellentétet, de mégis állandó haladásban modernekké a középkori állapotok. Látjuk beljebb elevenen a tiszta középkort, társadalmi, állami, vallási intézményeivel, és ha még mélyebbre hatolunk, találunk egyes nagy területeket, a hol nem könyvből, hanem a valóságból láthatjuk, hogyan élt az ember, mi volt a társadalom évezredek előtt, szervezetlen, vagy csak kezdetleges szervezetű állapotában. Valóban alig van különbség másban, mint a megjavult fegyverekben. Ezek képezték mindég és mindenütt a művelődés előőrseit, ezek bírnak a legnagyobb behatolási erővel az emberi szellem minden vívmányai közt. És mivel itten a modern állapotok és intézmények szoros szomszédságában a középkor, az emberiség fejlődési, sőt egy-egy nagy területen valóságos gyermekkora valósággal életben van és működik, olyan a keleti utazás a történelem tanulmányozásában, az emberi intézmények, szokások és tettek megértésében, mint a természetrajzi gyűjtemény, sőt magának a természetnek közvetlen megfigyelése és kutatása a természetrajzi könyvek mellett.

Az alsó Jordán partjai, a Holt tenger vidékei, történelmileg, földiratilag, és a politikai beosztás szerint tartozhatnak még Szíriához, de a néprajzi, a társadalmi és a tényleg fennálló politikai viszonyok szerint sokkal inkább tartoznak az Arábia-Petræához. Tiszta arab területen vagyunk, és pedig olyanon, a hol az arab nomád ma is csaknem ugyanabban az állapotban él, melyben az ó testamentom rajzolja, hasonló állapotban, mint éltek maguk a zsidók, mielőtt Kanáánban letelepedtek volna. Messze nagy távolságokra egy-egy apró, elhagyatott helység a ritka termő földön, ezen kívül a szabad beduin a végtelen sivatagban, majd itt, majd ott tanyázva sátorában. Nem létezik

más, mint a törzskötelék, és ez is alig korlátozza, hogy független úr legyen minden egyes, olyan, a ki háborút visel akkor és avval, a mikor és a kivel neki tetszik. A török birodalom fensősége csak névleges.

Azt a roppant hódító és államalkotó erőt, mely a török birodalmat megteremtette, csak akkor bámulhatja egész nagyságában az ember, ha tekintetbe veszi, hogy milyen csekély maga a török faj az általa bírt óriás területen, mely egy világrészszel felér. Tömegesen a török faj csak a fekete tenger déli és délnyugati vidékeit lakja. Mint Rumeliát túlnyomólag szlávok, úgy már Kis-Ázsiát legnagyobb részében a kurdok lakják, és ezek képezik a nagy Mezopotámiának lakosságát is. Syria, Arábia, Egyiptom és az egész éjszaki Afrika lakossága arab, és a mennyire származásra nem is az, a törzsek, fajok, vallások fennálló különbségei mellett is teljesen arabosítva van.

Ebben a roppant néptengerben csak csöppenként akad a török elem. Egyes családok, melyek nagyrészt kormányzati küldetésben jutottak ide és a melyekben a magas hivatalok mintegy örökösök, mert természetes, hogy nem csak a kormányzás és igazgatás hagyományait, hanem a stambuli kormány bizalmát is ők bírják leginkább. Mint európai hódolt-ságaiban, úgy Ázsiában és Afrikában is beérte a gyorsan emelkedett és terjedt török uralom azzal, hogy a politikai fensőbbiséget gyakorolja, az adót beszedje, a főhadúri jogot gyakorolja, és különben háborítlan magukra, saját nyelvükre, szokásaikra, közigazgatásukra hagyta az egyes fajokat és területeket. Csak a hol a török faj tömegesen lakott és a közvetlen szomszédságban vezette a közigazgatást maga. Csak lassan-lassan és újabban terjesztette ki e közvetlen közigazgatást egész Kis-Ázsiára, Syriára és Mezopotamiára, de nem a nélkül, hogy máig is ezekben a tartományokban is ne legyenek területek és egész törzsek, melyek majd megszorított, de majd megint a stambuli fenhatóság teljes ignorálásáig, sőt nyílt meg-

támadásáig terjeszkedő önkormányzatban élnek. Ez a középkori államalakítás. Ez, és az iszlám közös köteléke, a kalifátus vallásos fensőbbsege magyarázza meg az uralom nagy és gyors terjedését, de toleranciájában, a hatalmasakká vált hűbéresekkel való folytonos paktálásában fentartását is. Természetes azonban, hogy ezen rendszer képezi az egységesen szervezett modern államokkal szemben a birodalomnak gyöngeségét, és nagy részében kulturai hátramaradottsága okát is. Nem kell hinni, hogy a török kormányzat ezt ne érezné. Hosszú évtizedeken át állandó a törekvés az egységes, modern-szervezetű államra való átmenetelre. A cenzalizáció, a közvetlen, és ezzel együtt természetesen a jobb közigazgatás állandó és folytonos előhaladást tesz a központból a tartományokba. Lehet mondani, hogy minden évtizedben újabb területek vonatnak belé. De ha természetesen csak fokenként és lépésenként haladhat úgy extenzitásban mint intenzitásban, természetes az is, hogy e hosszasan elhagyatott és magukra hagyatott területeken és fajokban nagy nehézségekre talál, és lépésről lépésre új belbonyodalmakat szül, melyek a már létezők által, valamint külbonyodalmak által is hatványoztatnak. Nem mind közönyösség, a mit a török kormány szemére vetnek. A ki tekintetbe veszi a birodalom roppant kiterjedését, a területek és a lakosságok száz különféleségeit, a meggyökeresedett autonomiákat, azt fogja mondani, hogy a lassú tempo kénytelenség, és mint minden kénytelenségnek elfogadása, államférfíui bölcsesség is. Lassan terjeszkedő reformok által talán fentartható a török birodalom, ha kívülről mesterségesen fel nem daraboltatik. A gyors reform szétrobbantaná belülről, mert a nehézségek nagyobbak az erőnél.

Az arab és elarabosított fajok által lakott területen, — mely a birodalom legnagyobb része, — csakis Szyriában és itten sem egészen és mindenütt, sikerült eddig a közvetlen közigazgatás meghonosítása.

Nemcsak Egyiptom és a többi afrikai részek, hanem a nagy Arabia is csak laza kapcsokkal van a birodalomhoz fűzve. A távolság, a sivatag, az arab faj felsőbbbsége és függetlenségi szelleme elegendő okát adják. Alig áll egyébből a kapcsolat, mint hogy az egyes területek és törzsek, a sivatag tengerében álló termő földszigetek gazdag városai többé-kevésbbé, de inkább többé mint kevésbbé rendetlenül megküldik a lehető legrosszabb pénznemekben, — magam láttam egy ilyen óriás rézpénz-szállítást — a tributumot. Ha valahol a rendetlenség igen nagy mérvekre nő, az adó éveken át be nem foly, vagy az egyes törzsek soha egészen meg nem szünő háborúja a porta tekintélyét túlságosan sérti, és mind ennek a híre nagysokára Stambulba érkezik, akkor megindul valamelyik basa a szükséges haderővel és ha ki nem verik, rendet csinál; egy várost leront, néha egy lakosságot kipusztít, az arabs lovakat elszedi, és kincsekkel gazdagon megrakva hazatér, hogy ezekből éltetőfogytáig úr legyen.

Az arab faj természeti felsőbbbségénél és fékezhetetlen függetlenségi ösztönénél fogva az Európán kívüli török birodalomban az arabok által lakott területeken fejlődött ki leginkább olyasvalami, ami a modern nemzetiségi kérdésre emlékeztet.

Az arab, és nemcsak a tisztavérű, hanem mindazon fajok, melyek vérével és vallásával együtt nyelvét is elfogadták, nem szereti és lenézi a törököt. Csak a legműveltebbeknél létezhetik, a tömegnél legfeljebb ösztönszerűleg működhetik a tudat az arab faj kulturai nagy multjáról, arról, hogy a közvetítő kapcsolatot képezte az antik és modern műveltség közt, hogy művészetet, költészetet, tudományt a barbárságba sülyedt Európában csak a spanyolországi arab kalifatus tartott fenn, hogy ha kulturájának elveszett volna minden nyoma, a szaraczen építészet halhatatlan tanúságot fog tenni arról, hogy az arab faj nagy kulturnemzet volt. De elevenen és lángolóan hatja át minden réteget a népnek a tudat, hogy az övék volt

Mohammed, a próféta. Azóta, hogy 1517. I. Szelim, a stambuli oszmán szultán ostrommal bevette Kairót, Tumán beyt, a mameluk szultánt letaszítja a trónról és Mutavakkilt, utolsóját ama szerencsétlen abasszida kalifáknak, a kik már régóta a főuralom külszíne mellett a mamelukok örökös rabjai voltak, arra kényszeríti, hogy jogait reá ruházza: az arabok, majd hangosan, majd némán, de állandóan tagadták a stambuli kalifatust felsőségét. Elismerik a szultánt uralkodónak, de nem az iszlám vallási fejének, mert az szerintük csak a próféta rokonságából eredhet. Nekik ez iszlám vallási feje a mekkai főserif.

Ha tekintetbe vesszük a vallási tudattal kapcsolatos ez erős fajtudatot, a fajnak roppant és tömött elterjedését Syriától egész Arabián és Éjszak-Afrikán át Marokkóig, a fontos tényt, hogy a kormányzat és igazgatás nyelve csupán csak a Stambul-lal való érintkezést kivéve, az egész területen kizárólag az arab, hogy a török elem csak a hivatalokban található, de a basacsaládok degenerációja folytán ezekből is kezd kiszorúlni; úgy, hogy például Egyiptomban ma-holnap már csak az alkirályi család fogja képviselni azt a tényt, hogy a hatalom a török elem kezében van; ha mindezt összefoglaljuk, akkor meg- lepetve fogjuk kérdeni, hogy mi annak az oka, hogy ez öntuda- tos, harcias, nagy adományú roppant nép politikailag úgy- szólván paralyzálva van.

Paralyzálva van a függetlenségi ösztön oly erős kifejlődése által, mely az állapotok és erők összesítését teljesen kizárja. Egyiptom teremtője, a nagy Mohammed Ali, századunk első felében talán arra törekedett, mindenestre közel járt ahhoz, hogy erős kezében egyesítse az egész arab fajt. Ha e kísérlet sikerül, akkor a világ tanúja lehetett volna az arab faj és vele együtt az iszlám egy újabb elevációjának. Az anyag, az erő megvolna, csak férfiú és eszme kellene hozzá, mely a siva- tagok e lakóit úgy lelkesíteni és egyesíteni tudná, mint tette igéivel a próféta. De csupán csak politikai eszme, mint a minő

Mohammed Alié volt, erre nem képes. Úgy látszik, hogy a semita vér nem képes más politikai ideált ismerni és elismerni, mint a theokráciát. Ezen alapúlt a zsidó állam, ezen az arabok nagy politikai alkotásai. Enélkül és ezen kívül nincs más politikájuk, mint a meg nem kötött, még helyhez sem kötött szabadság. Az egyéni szabadság modern tanai azon zsidó tanokban találják végső gyökereiket, melyeket nemzetiekből a kereszténység tett nemzetközieszé. És a zsidók politikai radikalizmusukkal és kozmopolitikai ösztöneikkel a mai modern civilizációban csaknem olyan szerepet játszanak, mint a magukat sem államhoz sem földhöz nem kötő szabad beduinok Arabia és Éjszak-Afrika sivatagjain.

Egyiptomban fennáll egy nagy arab állam, de ennek polgárosult és a földhöz ragaszkodó, társadalmilag szervezett lakossága, a felláh és a kopt csak nyelvre arab, vérében a régi egyiptomi uralkodik. A lybiai sivatag oázisainak állandó lakossága sem arab vérű. A tengerpartokon alakúlt egy pár nagy város, egy pár kis állam, Arabia egyes gazdagabb területeit állandóan lakja egy-egy törzs és vannak nagy városai is, de mindezek kis területen erős egyéni kinyomattal, kifejtett különállási érzülettel. Az arab faj legnagyobb és vérére legtisztább része azonban számtalan törzsekre, és törzseiben is csoportokra szakadva, szabad vándor-életet él, kerülve az állami köteléket, az állandó lakhelyet, a földművelést, üzérkedve, zsákmányolva, a hol lehet, de nélkülözve és koplalva csaknem mindég. Ezek a beduinok, a kikkel találkozzunk a Jordán partjaitól egész az atlanti tengerig. «Bedavi», többségben «bedu», a nomád. Így nevezik a felső nilusi nem-arab származású különféle vándor és fél-vándor fajtaikat is, de a tulajdonképi beduin a tiszta arab. Ez arab vándortörzsek ma is csaknem ugyan azon állapotban vannak, mint aminőben az ó-testamentum tünteti fel az amalekitákat és Ezsau más utódait, az énekek éneke a fekete sátorokban lakozó kedareniusokat, aminőben éltek vándor-

korokban maguk Jákob fiai is, és aminőben Herodot írja le a sivatag vándornépeit. Mindegy nekik, hol ütik fel sátorfájukat, csak védje meg őket a napnak heve, az éjnek hidege ellen, és legyen a közelben forrás és bármi sovány legelő a lovak, a tevék, a birkák, a kecskék számára. Külső megjelenésükben nincs más különbség, mint hogy ma az ijj helyett a hosszú kovapuskát használják. Külsőleg felvették az iszlámot, de keveset gondolnak vele, legkevésbé életrendjével. Az egyes főtörzsek ismét külön csoportokra, «kabil»-okra oszlanak. A Szyriában élő beduinok két főcsoportra oszlanak: azok, melyek állandóan megmaradnak Szyriában, és itten képeznek külön kabilokat, mint a Belkában az «Adván»-ok, a Jordán-völgyben a Ghór-arabok, Móabban a Beni-Szakherék, stb. És az Enezék, kik télen elhagyják Szyriát, hogy Arabia belsejében keressenek fel melegebb éghajlatot; ezek négy kabilra oszlanak Vuld-Ali, Heszene, Ruvalá, és Biser; összesen 300,000 lélekre teszik őket. Az előbbieket «ahl essemál», balról való embereknek nevezik, mert a holt-tengertől éjszagnak, tehát napkeletnek fordulva arczczal, balra laknak; az Enezék ahl-el-kibli, vagy el-jemen, mert délnek, vagy jobbra húzódnak. Így Szyria neve is es-Sám, a déli Arabiáé el-Jemen.

A kötelékek nemesak a rokon kabilok, hanem ezeknek ismét külön szakadó csoportjai közt is csak lazák. Minden együtt tanyázó csoportnak élén sech áll, de patriarchális hatalma inkább tekintély, mint uralom, és az egyesek féltékeny szabadságtudata által korlátolt és megkötött. A harczban sem mindég ő a vezér. Hatáskörét és tekintélyét főkép egyéni súlya szabja meg.

Az egyes törzsek és csoportok vagyona természetesen különböző és ingadozó; de alig áll egyébből, mint néha igen kevés számú lóból, tevéből, birkából, kecskéből. A hol a polgárosodással érintkezésbe jönnek, ez állatokkal, de főkép a tevével kereskednek, szállításokra vállalkoznak a sivatagon át, e célra és mezei munkára is bérbe adják tevéiket. És ez üzle-

tekben megbízhatók, mert rabolni rabolnak, de nem csálnak; az adott szó szent, valamint a vendégjog. Ha alkalmas területre jutnak, néha, de ritkán és csak rövid időközre mívelik a földet és akkor gabonával is kereskednek. A kormány igyekszik ezt felhasználni, hogy némely törzset a földhöz kössön, de ez mindig csak lassan és nehezen megy. Legnagyobb részük egy kevés maczesz-forma kenyérből és tejből él rejtélyes módon, csak vendégnek tiszteletére ölnek le néha egy-egy juhot vagy kecskét, ritkábban tevét.

De főfoglalkozásuk a harcz és háború, mert harczos minden beduin, és a hadakozás tölti be életének legnagyobb részét. Egymás közt az egyes kabilok és törzsek források és legelők birtokáért folytonosan viszálnak. Ha ily viszályban egyszer emberélet veszett el, akkor kész a beláthatlan hadakozás, mert a vérboszu apától fiúra, rokonról rokonra szálló szent kötelesség. Ily villongásokba keveredni a legnagyobb veszély, mely az útast érheti. De az idegent, a kit adott szó, megkötött barátság vagy vendégjog nem véd, megszákmányolják különben is, a mikor lehet, és szákmányolják a szomszéd földművelő népet is, hacsak nem kötötte meg velük a «khuuve»-t, a testvériséget rendes gabona-tributum alakjában. Minthogy a hatóságok csak ritkán képesek védelmet nyújtani, ezt a testvériséget rendszeren meg is kötik.

Érdekes és jellemző két esetet hallottam Jordán-útam előkészületei közt. Egy katolikus pap a beduinok által teljesen levetkőztetve érkezett a Jordán partjától Jerikóba. Az illető európai hatalmasság jeruzsalemi képviselője reklamált Midhat basánál, a bagdadi kormányzónál, kifejtve: mily elviselhetlen állapot az, hogy egy napi járásnyira a birodalom egyik legfőbb városától, Jeruzsálemtől, oly helyeken, ahol évről-évre több és több előkelő zarándok jelenik meg, a közbiztonság teljesen hiányzik és hogy állandó helyőrség és egy pár kivégzés elegendő volna annak helyreállítására. Láttam Midhat basa vála-

szát, melyben hivatkozik azon köztudomású körülményre, hogy a fényes porta a kérdéses beduin törzseket a lázadás állapotában élőknek tekinti, és kijelenti, hogy mindaddig, míg ezen törzsek magukat a fényes portának alá nem rendelik, a hatóságok mit sem tehetnek.

Egy keresztény arab kereskedő beszélt nekem a hoszpiczban, a hol bennünket meglátogatott, a másik esetet, mely vele magával történt meg. Két társával járt az alsó Jordán partján, midőn egyszerre, mint a hirtelen felkerekedő felhő, megjelenik és feléjük száguld mintegy harmincz lándzsás lovas. A legelőbb érkezők az útasok mindenikének mellére szegzik a könnyű lándzsát és így csiklandozva őket, mindeniktől elkérnek valamit, amit rajta látnak és aztán ismét elvágtatnak, hogy másoknak adjanak helyet. Így szedik el sorra és egyenkint a kefijét, a revolvert, a burnuszt, az inget, a cipőket és mint utolsót a nadrágot. Aztán ott hagyták őket, hogy menjenek, amerre tudnak.

Hetek múlva vissza kaptak mindent hiánytalanul. Mert egy másik beduintörzs, melylyel üzleteket csináltak, felkereste a rablókat és kijelentette, hogy a kirablottakkal testvériségben él. És erre a rablók készséggel kiszolgáltattak mindent.

Mint látható, e támadásokban van bizonyos noblesse, bizonyos kedélyesség és ritkán folyik vér. A beduin, tudva, hogy az európai és a városi útas jobb fegyverekkel van ellátva: mint ő, és respektálva különösen a revolvert, csak akkor támad, ha nagy túlerőben találja magát. Ez esetben pedig a támadott nem is védi magát, egyszer mert hiábavaló volna minden védelem, másszor, mert tudja, hogy a vér kihívja a vérboszút, mely fölötte lebegne mindig és mindenütt, míg beduin éri. Ellenben pedig a meddig vér nem folyt, a beduin kiméli az emberéletet, mely a sivatag e lakóinál szent. Szemita vonás ez is, mely a polgárosult világba csak a zsidóságból jutott a kereszténység által és az antik civilizációban ismeretlen volt. Végre, amint láttuk, meg van a lehetőség arra is, hogy az ember visszakap-

jon mindent. A komoly veszély leginkább arra redukálódik, hogy a kifosztogatott útas a sivatagban elhagyatva, odavész.

Az úti előkészületek, melyeket a hoszpicz igazgatójának és gróf Caboga főkonculnak barátságos segítségével tettem meg, a viszonyokhoz képest lényegökben a következőkből állanak:

Mindenekelőtt szerződést köt az ember a konzulatos előtt egy dragomannal. A szerződésbe pontosan felvétetik az út, a meglátogatandó helyek, az idő, a kívánt ellátás, függelékek előre nem látott esetekre, a foglaló és az út végén teljesítendő fizetés. Az én dragománomnak a három napra tervezett kirándulásra száz frank járt. E szerződések az úthoz, az útasokhoz és a kölcsönös bizalomhoz képest néha egész íveket töltenek be részleteikkel.

A dragomán gondoskodik a khuvvéról, a testvériségről, melyet megköt egy beduin sechchel, aki vagy maga jelenik van Jeruzsálemben, vagy itten megbízottat tart és a testvériség tanúságául egy beduint állít az útas mellé. Ez intézkedés folytán az utast respektálják mindazon törzsek, melyek az illető sechchel frigyben és barátságban élnek, és csak ellenséges vagy egészen idegen beduinok támadhatják meg. A dragomán állít egy szolgát, aki a podgyászt és a lovakat gondozza, főz, stb. Állítja a hátslovakat és teherhordó állatokat. Beszerzi az élelmi szereket és edényeket, mert az embernek természetesen mindent, még a vizet is magával kell vinni. Gondoskodik a szállásról és ha kell, sátort is visz magával. Erre nekünk nem volt szükségünk, mert az egyik éjet Jerikóban, a másikat a judæai sivatag közepén: Már-Szába klastromában akartuk tölteni. Kirándulásomra tehát harmadmagammal, három lóval és egy számmal indultam. Én, Raphael, a katolikus arab dragomán és Szidi, a szolga, egy-egy revolverrel, az utóbbi még egy övébe dugott hosszú késsel is ellátva, Ali, a beduin, hosszú puskájával és görbe damaszkuszi karddal.

XII.

JERIKÓBA.

Bethania. — Lázár sirja. — Az utolsó forrás. — Az arab ló. — A judæai mészhegység. — Ebéd a sivatagban. — A moábi hegység és a holt tenger. — A Jordán völgye. — Jerikó hajdan és most. — A Ghór. — Tropikus növényzete.

Kora reggel, derült égnél, miután a tegnapi tartós eső elmosta a havat, indultunk meg hárman, mellettem Raphael, a dragomán és utánunk fiatal szolgálk, a mindig mosolygó Szidi, jámbor csacsiján, mely kívülre jólelkűen vitte a poggyászt is, jobbra-balra lógó zsákokban az élelmiszereket, bort, vizet, kancsót, szőnyeget és felsőruhákat. Ali, a beduin, az úton várakozik reánk. Óvatosan haladnak a lovak a kanyargó, meredek útczák kezdetleges kövezetén. Balkézre a Haram-es-Serif nagy udvarától lépünk ki ama várkapuból, melyet a moszlimok «Báb-el-Aszbát», törzsek kapujának, a keresztények «Báb-Szitti-Marjam», Mária asszonyunk kapujának, az európaiak a keresztés háború óta Szent-István-kapunak neveznek, mert a hagyomány szerint itten kövezték meg a vértanút. Jobbra-balra arab sírok. Meredek úton le a mostan fekete vizet hordó Kidron patakjához, kis híd vezet a túlpartra Mária sírjához, mely után az arabok a Kidron völgyét «Vádi-Szitti-Marjam»-nak is nevezik. Aztán a patak hosszán végig az Olajhegy alján, Gethsemane szomorú kis olajfa-kertje alatt el, hogy nemsokára hátat fordítsunk a Kidron völgyének és túl rajta a városnak, mert

útunk balra fölkanyarodik az Olajhegy és a Botrányhegy által képezett kis szoroson, mély szakadás mentén. Túl e szakadásán, az Olajhegy alján mutatja a dragomán a helyet, a hol Judás fölakasztotta magát. Azután útunkon a Jézus által elátkozott fügefa helyét. De nemcsak a hely, elátkozottnak látszik az egész vidék. A sárga kőzetet csak a gyér olajfák hamvas zöldje váltja föl. Elhagyatottan tekint le reánk jobbról egy kis kunyhó-csoport, Abu-Dísz falva. Itt lakik rendesen a sejk, a ki a jordánvölgyi útasokat védi. Nemsokára egy másik faluba visz útunk. Ez az utolsó egész Jerikóig; a civilizáció végső szomorú korcs hajtása: Bethania. Arab neve el-Azarije, Lázár neve után, melyben az l-et az arab névelőnek tették. Fekvése is, melyet János evangéliuma 15 futamatnyira tesz, mutatja, hogy ez a régi Bethania helye, a hol Mária és Mártha házánál megpihent Jézus, ha Jerikkóból Jeruzsálembe vonúlt, és a hol föltámasztotta Lázárt. Bethaniának azért nevezték el, mivel ily közel a városhoz csak szegény emberek választhatták itten, a pusztaságnak szélén, lakhelyöket.

Elhagytuk az utat és bebolyongtunk a faluba, mely minden egyszerűsége és szerénysége mellett is, legalább e kopár vidéken, elég nyájasan néz ki mandula-, füge- és szentjánoskenyér-fák közé rejtett kőházaival és a keresztes vitézek által épített templomok romjaival. Ezek közül kiválik egy torony, mely talán még a keresztes időknél is régibb. A helybeli arabok Lázár várának nevezik. Itten leszálltunk, már egy egész csoport gyermektől és asszonytól körülvéve. Egy vén ember előjön egy nagy kulccsal, a múlt századbeli kamaráskulcsok formájára. A Lázár sírjának ajtajához való kulcs. A sír bejárata a régi torony és egy mecset közt fekszik. Mert a moszlimok a régi és az új testamentom szent férfainak legnagyobb részével együtt Lázárt is szentnek tisztelik.

A nagyszerű jelenet, melyet egyszerű szavaiban oly meg-rázóan ír le János evangéliuma: «Vala pedig az kőből vágott

koporsó és követ tettek vala fölülr reá. Mondá Jézus: Vegyétek föl a követ Fölvevék azért a követ, a hol a megholt helyeztetett vala. Jézus pedig fölemelvén az ő szemeit, mondá: Atyám, hálákat adok neked, hogy engem meghallgattál. Én pedig tudtam, hogy te mindenkor meghallgatsz engemet, de a körülálló népért mondám ezt, hogy higyjék, hogy én te töled bocsáttattam. És mikor ezeket mondotta volna, kiálta nagy szóval: Lázár, jőjj ki!» Ez a megrázó jelenet nem képzeltető e sírban, legalább mai alakjában nem. Az Olajhegy felől 26, részben a sziklába vágott rossz lépcsőn alacsony, meredek ürege át jutunk egy tágasabb kamarába, és innen balra még három lépcsőn le egy szűk üregbe. Itten a koporsót be lehetett tolni, de a követ róla leemelni alig lehetett. Annál kevésbbé volt volna helye a körülálló embereknek. Így is kísértetiesen érdekes a gyertyák által megvilágított hely, a hová a moszlimok is járnak imádkozni, a katolikusok pedig a tágasb előkamrában évenkint misét mondanak. Eszembe jutott Rembrandt rézmetszete, mely a mi Eszterházy-gyűjteményünkben is látható: tágas barlang; a megholt Lázár kőkoporsóban, melyről a földéllap már le van emelve; Jézus körül az alakok nagy csoportja. A rajz ereje, árnyék és világosság csodás hatása feledteti a szín hiányát. De ez sem az evangélium jelene. A gyász, az áhitatos hit és remény helyett félelmes rémület; az isteni szeretet mindenhatósága helyett Jézusban a csodatevő főrabbi borzalmas ereje. Egész varázsában Rembrandt csodás, sötét szelleme: Lázár még holt és dermedt, de a kezeit kimeresztő Krisztus-alakon látjuk, hogy akár mennyire meg legyen halva, föl kell kelnie. De Rembrandt szelleme ez, nem János apostolé.

Midőn ismét lóra szálltunk, egy pár rézpénzdarabot osztogatott Rafael a kulcsárnak és a kolduló gyerekeknek. Mert minden fizetés a dragomán dolga. Bethaniában mutogatják Mártha és Mária, valamint a bélpoklos Simon házának helyeit is. Mert hiszen ebben az országban megmutatnak minden helyet és

mindent, a mi a szentírásban csak előfordúl. Nem időztünk e kétes hitelű látnivalóknál, hanem igyekeztünk vissza az útra, melyen Szidi szamarán azalatt már jóval előrehaladt. Fölfelé haladunk egy kis síkra, melyről utoljára látjuk a zöld Bethaniát, és aztán le a Vádi-el-Hód-ba és lent a már egészen kopár völgyben egy itató, a had-el-Azarije. Útitársaim isznak, itatják az állatokat és megtöltik a vizes korsókat. Nekem is ajánlják, hogy igyam, mert Jerikóig nem találunk többé vizet. De jól állom a szomjat és inkább nem iszom a vízből, melyben piócák úszkálnak.

Néhány száz lépésnyire tovább a völgyben vár bennünket beduinunk. Mozdulatlanul ül lován, komoly alak; a fejére kötéllel erősített és vállaira leeső selyem kefije nem olyan szép sárga-piros csíkos, mint Rafaelé; az abaijé, a szűrforma burnusz is kopottabb, színehagyottabb, időviseltebb, sötétebb, mint a dragománé, melynek szürke és barna csíkjai még egészen élénkek és élesek. Csak a hosszú, kék felső ing mutat rajta igazán színt. De férfias, komoly tartása ez egyszerű, színtelen öltözéket is festőivé teszi. Puskáját egyik kézzel a nyeregkápára keresztbe fektetve tartja. Övének görbe kard lóg. Harczias látvány. De azért közletről kedélyes, jó legény. Szürke lovának finom feje és vékony, tiszta lábai nemes vérré vallanak. Az első szép ló, melyet eddig Szyriában láttam. A városokban és a közönséges forgalomban látható és kapható lovak jó természet, szívósság és főkép azáltal tűnnek ki, hogy kitartó, kellemes galoppot bámulatos sziklamászási biztossággal kötnek össze. A szikla és kavics miatt vannak az egész patát pánczélozó vaslappal is patkolva. Megélnék kevés árpából és szecskából, középmagasságúak, de sem finom alakra, sem szemre, sem szörre nem mutatósak. A nemes arab fajló itt is ritka madár. Csak egyes beduin-törzsek vannak birtokában, leginkább Aleppó körül és Ghazzánál, de nagyobb számmal csakis déli Arabiában, el-Yemenben. Drága kincs gyanánt őrzik, háborút viselnek

miatta; egy-egy állat néha több tulajdonosnak a tulajdona, és nagy áron is csak nehezen, kivételképen válnak meg tőle, a kanczát pedig épen nem adják. Idegen kézbe leginkább olyankor kerülnek ez állatok, ha a beduinok ellen razziára megy egy-egy basa, a mikor aztán hadizsákmányúl esnek.

A judæai mostoha mészhegység mindinkább sivatagszerű jellemet ölt. Szélesbedik a sziklás fensík, mind függőlegesebbek lesznek a meredek, zordonabb a tájék, szigorú, kopár, otthon-talan. Semmi növényzet, semmi forgalom, semmi ember, csak nagy néha, hosszú órákra egész útunkon háromszor találko-zunk a vadon egy-egy fiával, a ki magányosan, komoran halad el mellettünk; sivár, zord, barátságtalan, mint a természet, rongyokba öltözködve, mezítláb, de kezében fokos, hátán a szúrforma köpeny fölött puska. Fegyver nélkül nem jár itt senki sem. Szegény legényeink jutottak eszembe. A könyörü-letes szamaritánus története illik e vidékhez, melyben szerepel.

Délfelé, miután áthágtunk egy alacsony hegygerinczet, tanyát ütöttünk egy legalább viszonylag kiesebb helyen. Az útunkba szakadó keskeny mellékvölgy kerek fehér kavicsával és homokkal azt mutatta, hogy itt legalább néha víz is folyik, és erről tanúskodott egy-két alacsony fa is. Ezek árnyékába terítettük a szőnyegetek és vagy egy órai pihenés alatt elköltöt-tük ebédünket egy pohár jeruzsálemi bor mellett — mely nem terem Jeruzsálemben, mert Hebronból hozzák hozzá a szőlőt — kemény tojás, hideg húсок, narancs, mandula és mazsola-szőlő. A mindig kopár és kilátástalan útba csak egy pár elha-gyatott háznak romjai hoznak némi változatosságot. De mint-egy két óra múlva tágulnak a szorosnak oldalai, és mind impo-zánsabban tárul ki előttünk a hegység. Mindig kopár, mindig sárgás-szürke, de az alakzatok merészsége festői jellemet köl-csönöz neki. Nemsokára óriási színekör az egész vidék. E me-rész terrászok által képezett színekör fenekén, balra tőlünk, mélyen lent, szédítően alattunk tör magának útát az éjszak felől

jövő Vádi-el-Kelt sziklavölgye. Csak itten látunk megint, de hozzáférhetlenül a mélységben, kemény sziklacsatornában kigyózva, vizet. E patak, mely csak a forró nyári hónapokban apad el, a Jeruzsálemtől éjszagnak fekvő hegységből gyülekezik, és a Jordán völgyén át e folyóba szakad. A száraz vidéktől kifáradt szemet növényzet nélkül is fölfrissíti tajtékja és a sötétebb szín, melyet nedvességétől a sziklameder nyer. De miután egy darabra ismét elvesztettük oldalunkról, sokkal derültebb látvány tárul elénkbe. Meglátjuk szemben velünk a moábi sötét hegyláncot, és déli végén mintha egészen közel volna, úgy kéklík a naptól ragyogó azurban egy fényes víztükör, a Holt-tenger éjszaki része. Pedig még egy napi járányira van, de a fényes, síma vízlap a kopár hegység fantasztikus alakzatai közt csalja a szemet, melynek a távolságra semmi sem szolgálhat mértékül. Egy óra múlva ismét a Vádi-el-Kelt mellé jutunk és nemsokára kitárul előttünk egész szélességében a Jordán völgye, a mint hosszan húzódik el köztünk és a moábi hegység között egész az ismét fölragyogó Holt-tengerig. De csak a fák és bokrok egy hosszú szalagja a túlsó hegylánc alján mutatja a szent folyam menetét a nagyrészt homokbuczkáktól és egyes elszigetelt, mintegy mesterséges magaslatoktól elfoglalt völgyben. A Jordánt magát nem látjuk, mert mély medrét elfödi növényzete. És még ez is, mely legalább menetét mutatja, hosszú vonalokon eltűnik a homokbuczkák mögött, a mint inkább s inkább leszállunk a völgybe.

Így tehát, a ki a bibliai leírásokból merítette várakozásait, nagy csalódásra jut. A Jordán és Jerikó annyiszor megénekelt természeti pompájából mitsem látunk. Valamint általában Jüdæa, úgy ez sem az a Kanaán, melyben tej és méz folyik. Éjszakon, Galilæában, a Jordán felső mentén, a Gennezáreth tava körül kell keresni a gazdag, növényzetdús vidékeket. A mi előttünk fekszik, az is csak keskeny és sovány oázis a sivatagban. A híres Jerikó pedig oly jelentéktelen, hogy nem

is veszszük észre, míg fák mögé rejtett kunyhói közé nem érünk.

De kettőt kell tekintetbe venni. Nem a mi mérsékelt éghajlatunk hűvös, zöldelő, patakoktól, folyóktól, tavaktól villogó tájképeihez kell mérni az ó-testamentomi leírások lelkesedését. Hanem kell mérni ahhoz, hogy hosszú bolyongás után a kopár sivatagból érkeztek ide, egy nagy folyóhoz és növényzetéhez a zsidók, és hogy a Jeruzsálem felől jövők is nemcsak az úthoz, hanem még Jeruzsálemhez képest is gazdagon termő földet találtak. Másodszor pedig nemcsak a szentírás szavai tanúskodnak arról, hogy egykor dúsabb lehetett ezen föld, mint ma.

Egy kiveszett kulturának hatalmas romjaival találkozunk. Nagy vízművek maradványai ezek és a hol a nagy vízművek álltak, ott nemcsak sok embernek kellett együtt élni, hanem ott sokkal dúsabb lehetett a természet is, mint e művek elpusztulása után. A mint leérkeztünk a völgybe, jobbra egy mesterseges tavat látunk, fönntartva faragatlan kövekből épült ősrégi bedőlt falakkal. Birket-Músza, Mózes-tava, mai neve. Talán az a tó, melyet Heródes készíttetett palotája mellé és akkor ez volna az a hely, hol a római korbéli Jerikó állott. Ide vezetett nyilván a római vízvezeték is, melynek hatalmas csúcsívei alatt el kell haladnunk, midőn egy negyedórai galop után átgázoljuk a most már a homokos völgybe érkezve lassan és kiszéledve folyó Kelt-patak sekély vizét. De az új-testamentomi Jerikó helye ma ép oly pusztta, mint az ó-testamentomi, mely ettől éjszagnak a Kelt-patakon túl, a hegység alján feküdt. A tamariskot, a balzsambokrot, a rózsafákat és a pálmákat is hiába keressük, ámbár még nem régen voltak itten pálmák, termett a datolya, és csak a múlt században vészett ki. Tehát hosszas, lassú, de folytonos pusztulásban találjuk e vidéket, és így fogamzott meg, habár csak nagy későre is az átok, melyet Józsva a ledőlt pogány városra mondott: «Átkozott legyen az a férfiú, a ki fölkél és megépíti ezt a várost, Jerikót». De ez

az átok a kulturának hanyatlása és ennek a nyomán a víznek a fogyása által fogamzott meg. Mert ez a vidék forró éghajlatával paradicsommá válhatnék, ha újra kapna művelő és vízvezető kezeket. Ezt mutatja a buja növényzet a mai Jerikó, az arab er-Rihá kis falva körül, melynek földkunyhói közé a patak átgázolása után nemsokára beérkezünk.

Az alsó Jordán völgye, a «Ghór», üreg, mint az arabok nevezik, azon körülménynél fogva, t. i., hogy 370—390 méternyire fekszik a tenger színe alatt, éghajlat és növényzet tekintetében oly viszonyokat mutat föl, melyek különben csak sokkal közelebb az egyenlítőhöz találhatók. Míg Jeruzsálemben havas télben voltunk, itten egy napi-járásnyira, nem délnek, hanem keletnek, mostan január első napjaiban is teljes nyárban vagyunk. Még Felső-Egyiptomban is, legalább reggel és este, érezhető hideget találtam, itten nem. Ennek folytán a növényzet is egészen új jellemet nyer, a Földközi-tenger és az ázsiai pusztasági növényzet két régiója után itt egy harmadikba jutunk, mely valamint az éghajlat, a térítő vidékeinek, Nubiának, Abessziniának felel meg. Ezért mindig különös érdekléssel voltak a botanikusok a «Ghór», mint az Európához legközelebb eső szubtropikus vidék iránt. Hiszen még az áfrikai papyrus is föltalálható itten. A helység körül fekvő földeken zöldel az árpa, melyet már április elején aratni fognak. A házak közt elterülő kertek, sok szőlővel, áttörhetlen tövis-sövénnyel vannak körülvéve, a *Zizyphus Lotus* és a *Z. Spina Christi*, melyből Krisztus töviskoronája készült. Itt terem apró dióival a *Zakum*, a hamis balzsamfa, melynek olajával kínálják az idegent, mint a szentírás balzsamjával, noha nem az, mert az igazi balzsamfa kiveszett úgy, mint a pálma. De az úgynevezett jerikói rózsza, e bőrös virág, mely a vízben mindig újra nyílik, nem Jerikónál, hanem tovább délre, a Holt-tenger partjain található.

A kevés számú szétszórt házak a legközönségesebb arab földkunyhók, némelyik földél nélkül. A lakosságon meglátszik

a forró, lázas éghajlat enerváló hatása. Csak egy nagyobb, toronyszerű épület emelkedik ki a többiek közül, a keresztes idők maradványa. Mert akkor keletkezett a mai helység, mely a keresztesek elűzése óta folyton hanyatlott. Nincsen semmi forgalma, mint a beduinokkal, kiknek a khuvve-tributumot fizetik, és a zarándokokkal, kik a Jordánt látogatják, de élelmöket többnyire magokkal hordják és sátraikban vagy a szabad ég alatt tanyáznak. Remeték, mint ősidőktől fogva tették, most is letelepülnek e vidéken, kivált koptok és abessziniaiak, de a judæai hegységnek, a Karantel-hegynek barlangjaiban vonulnak meg, ugyanott, a hol a hagyomány szerint Krisztus is negyven napig élt a sivatagban.

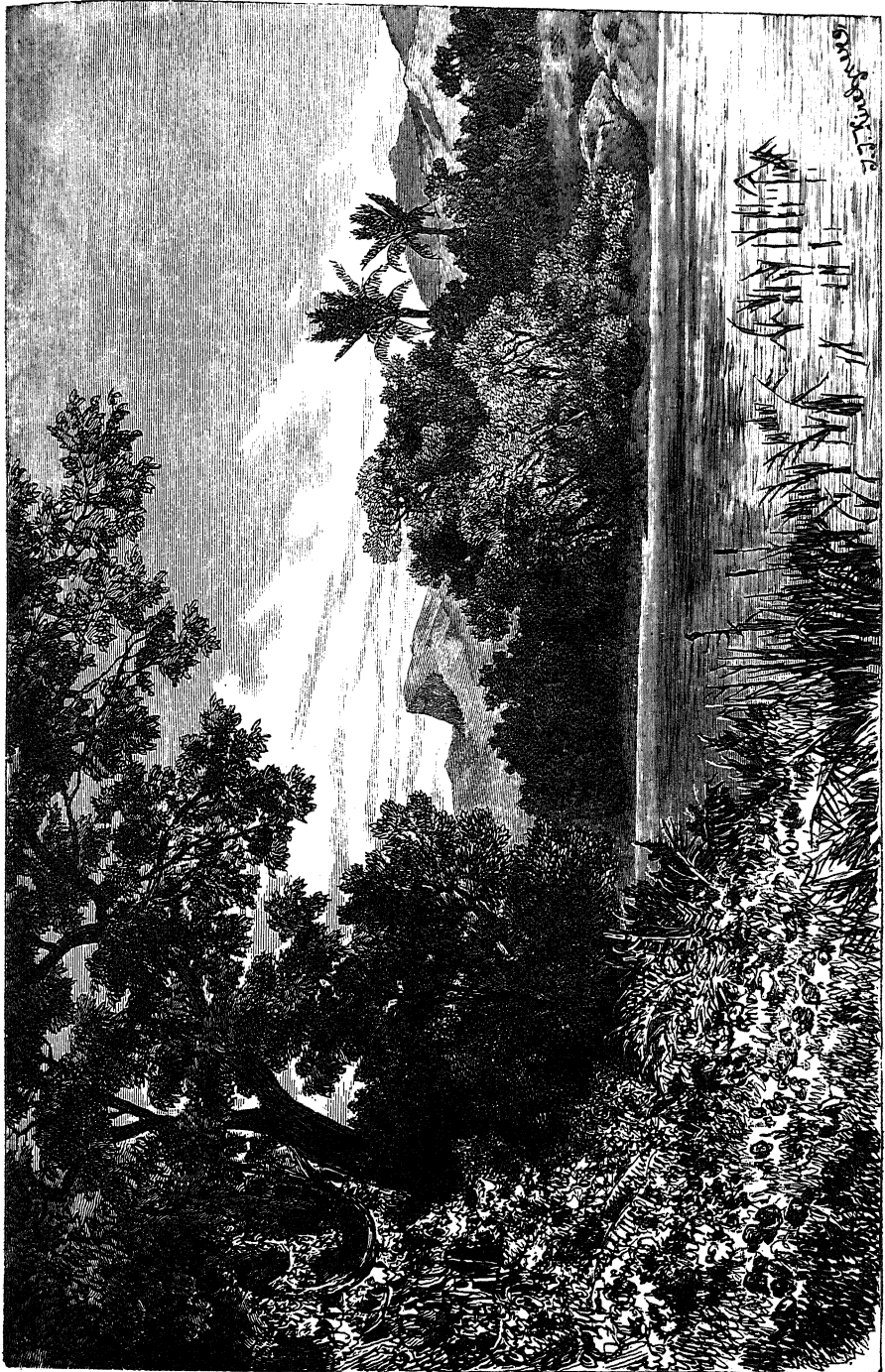
A házak között van egy tágasabb, jobban földött, belül meszelt falakkal. Ebben főztek nekem vacsorát, még pedig egészen jól, mert sivatag-tyúkot és gránátalmát is kaptam és egyik kamrájában, melyben még ágy is volt, találtam éjjeli szállást, míg kísérem a fogadó népségével együtt a nagyobbik szoba sarkaiba falazott háromszögű padkákra terített szőnyegen aludtak. Az én kamrám előtt még egy szoba volt, de falai az utolsó vihartól bedőltek, úgy, hogy most nyílt terrászt képezett. Az éjjeli szél egy párszor fölnyitotta ajtómat, míg széket nem állítottam eléje. Aztán aludtam úgy, a mint csak a szent helyen, tiszta lelkiismerettel aludni lehet, s ha az ember egész nap oly nyeregben ült, melyet itten franknak neveznek, alighanem azért, mivel még a keresztes időkől maradt fenn.

XIII.

A JORDÁN ÉS A HOLT-TENGER.

Világítási tünetek. — Teve-gulya. — A Jordán. — Vándor beduinok. — Az arabok. — A Jordán és a zarándokok. — A fehér síkság. — A Holt-tenger. — Szodoma és Gomorha. — Lynch expedíciója.

Reggeli hatkor sötét éj borította még a «ghórt», midőn már ismét nyeregben voltunk. Aludt még az egész falu, a mélyen árnyalt földgunyhók és a kertek sötétén bölintő bokrai. Csak a félhold vetett felhőkön át kísérteties világítást a homokbuczkás síkságra, a hátunk mögött felbástyázott judæai mészhegységre és az ezzel szemben sötétlő moabita bérczlánczolatra, mely felé délkeletnek indultunk. A sötétségnek, a felhőknek, a Jordánból és a Holt-tengerből felkelő párázatnak, a gyöngeholdvilágnak és a moabita bérczek mögül felkelő óriás napgolyónak küzdelme ecsettel is alig leírhatóan mozgalmas és fényes volt. Néha mintha meg akart volna nyílni a mennyeknek boltozata, hogy túlvilági fény-sugárkévéket bocsásson az isteni kinyilatkoztatások által annyiszor megszentelt völgyre. Ilyen légtüneti jelenetek mellett hiszszük, hogy ihletett férfiak, e forró pusztaságban távol a világtól élők, azzal a forró képzelettel, melyet feltüzel, azzal az idealizmussal, melyet határtalanná tesz a teljes magányosság, nem egyszer az eget látták maguk előtt megnyílni, látták az istenségnek azt a pompáját és fenségét, mely mögött elhalványul minden földi lét, és

A. Jordán.

hallották a kárhozat szavát amaz embertársaik fölött, a kik a világnak hiúságain megfeledkeztek az eszményről, melynek ők, a pusztákat futó próféták egyedül éltek.

Nagyszerű, de rövid küzdelem után győzedelmesen vette át uralmát a nap. Mindent elárasztott fényes világossága, de a Jordán vizét most is hiába kereste a szem a hullámos homokpusztában. Most is csak helyről-helyre kiemelkedő buczkák által megszakítva egy éjszokról délnek, párhuzamosan a moabita hegylánczczal lekanyarodó barnás zöld csík, a partokat kísérő növényzet mutatta menetét. Ezenkívül csak Jerikónak zöld oázisa, egy-egy szinte mesterségesnek, vagy óriás kéz által elhullajtottnak látszó magányos hegy, és nagy néha egy-egy árva fa hoz változatosságot a két hegyláncz közt elhúzódó pusztaságba, melyben az életnek nincs más jele, mint a századok sőt évezredek óta megtaposott karaván- és zarándokút. Végre egy töltésszerű hosszú buczkán átkelve, elhagyatottan, szabadon, szétszórva látunk mintegy 20—25 tevét legelni a sovány füvekben és a homokon kuszó, száraz, fon nyadt bokrokon. Tehát vannak közel beduinok is. De nem látható egy sem.

Mintegy órai lovaglás után nyiltabban látszik a csalit, élesebben egyes fűzei. Nem fékezem tovább türelmetlenségemet, megsarkantyúzva szürkémet, előre rugtatok. Társaimat csakhamar elfödi a hullámos talaj. A fák alatt vagyok, de csak mire közjök hatolok, látom meg egyszerre váratlanul a várva vártat; magas partok közt, mélyen lent a tépett mederben hömpölygeti sárga vizét a Jordán, épen előttem csinálva egy merész kanyarulatot. A túlparton, a medernek agyagos bástyája fölött ép oly sűrű a folyamot rejtő csalit, mint ide át. Mozdulatlan néma csend. Még a levegő sem mozdul, a levél sem zörög. Csak a víznek kanyarodó sebes áramlatai, színezve a felmosott agyaggal, mutatnak életet. De a mint magam is elálmélkodva nézném a magányos szent folyót, melyet kegye-

letből keresnek föl évezredek óta az emberek ezrei, a civilizációnak központjaiból, messze tengereken átkelve keresve fel miatta a sivatagot; lovam fölé és fejét emeli és e jelre én is hallom a bokrok csöndes neszt, és a mint élesebben figyelnek, a kanyarodáson túl, de mindenesetre az innenső parton, alig észlelhető kékes füstöt látok felszállingózni a sűrűből. Ugyane pillanatban lóhalálában vágat utánunk a mi beduinunk. Épen akkor érkezik hozzám, midőn a füst felé fordítom lovamat és midőn ugyanonnan éles csaholás szakítja meg a mély csöndet. — Ali int, hogy maradjak hátra, és nyeregkápájára véve puskáját, behatol a csalitba. Ekkor már a lépésben közeledő Rafael és Szidi is feltűnnek a buczkák mögül, és mire hozzám érkeznek, Ali is visszatér, jelentve, hogy idegen beduinok ütötték fel éjjeli tanyájukat a parton. Szidit a poggyászszal hátrahagyva, mostan hárman megyünk meglátogatni a sivatag fiait. Egy kis rakáson, szorosán a parton, tízen állnak elhamvadt tűzük körül, lovaik szabadon legelve, kutyájuk vigyorogva, ők maguk sötét, komor alakok. Némán viszonzozák, homlokukhoz emelve kezüket, köszöntésemet. Kérdésből és feleletekből álló nehézkes, egyszerű konverzatio fejlődik. Arábia belsejéből jöttek s oda térnek mostan vissza, miután elvégezték üzleteiket. Az utóbbi esőzések által felduzzadt víznek apadását várják, hogy átkelhessenek a Jordánon. Az övék a tevék is, melyekkel találkozunk. Csak midőn dohányt osztogattam közöttük, lettek egy gyöngé árnyalattal barátságosabbak az arcok. Itten tünt fel nekem először a külömbőség a sivatag szabad beduinja, és a civilizációval folyton érintkező, a khedivei tekintély által megfélekezett Nilus-völgyi beduin közt. Az utóbbival nem lehet találkozni sem a városban, sem a magányos pyramisoknál, hogy első szava ne a «baksis» legyen. A sivatag beduinja kirabol vagy életével is megvéd, de kérni nem kér soha. Ezeken is meglátszott a sajnálkozás, hogy nincsenek többen, vagy hogy mi nem vagyunk kevesebben. De nagynak kell lenni túlerejük-

nek, hogy egyszerű puskájukkal és lándzsájukkal vagy fokosukkal megtámadják az európaiat, a kinek fegyvereit respectálják. Így minden ellenségeskedés, de minden barátkozás nélkül is bucsuztunk, mint két hatalom, melyben a kölcsönös tisztelet képezi a békének legbiztosabb zálogát. Csak a bozontos ebek adtak

Beduinok a Ghórból.

távozásunknál is nyílt kifejezést a kis táborban uralkodó hangulatnak.

Egy darabig még a Jordán partján lovagoltunk lefelé, a sűrű csalitban követve folytonos kanyarodásait. Ezek a kanyarodások okozták, hogy a Gennezareth tava és a Holt-tenger

közi 14 mértfölden a háromszoros útat is megteszi. De még így is oly nagy az esése, hogy a Gennezareth taván túl elveszítve eredeti tisztaságát, melylyel a Hermon hegy aljáról érkezik, felmosva a ghór agyagját, egészen sárga, zavaros lesz. A Hermontól a Holt-tengerig 914 métert esik és ebből 394 már a Középtenger színén alól van. Ezen gyors esésétől ered héber neve «jardén»; az arabok csak «itatónak,» *es-seria* nevezik. Mélyen fekvő sivatagos alsó részét az arabok «ghór», mélyedésnek mondják; a zsidóknál «Arába», pusztá volt a neve. A hosszú völgy szélessége változik, legszélesebb, mintegy 3 órai a judæai és a moábita hegységek közt Jerikónál. A mintegy 30 méternyi szélességű folyam képezte mindig a természetes határt Palestina és Arábia közt, jóllehet majd a zsidók, majd izmaelita vándortörzsek, arabok, e határon túl is foglaltak. Ezen ősi lokális jelentősége, mely már akkor bizonyos szent jelleggel bírt, universalissá emelkedett a kereszténységgel, mely a Jordán vizéhez kapcsolja elválaszthatlanul a keresztiséget, a mint megírja Márk evangelista: «És kimegyen vala ő hozzá az egész Judæának tartománya és a Jeruzsálembeliek, és mindnyájan megkeresztelkednek vala ő tőle a Jordán vizében, az ő bűneikről vallást tévén. Jánosnak pedig öltözete vala teveszörből, és az ő derekának övedzője bőrből csináltatott; és eszik vala sás-kákat és erdei mézet. És predikál vala, azt mondván: Én utánam jön, a ki nálamnál erősebb, kinek nem vagyok méltó, hogy lehajolván, megoldjam sarujának kötelét. Én, jóllehet kereszteltelek titeket vízzel, de ő keresztel titeket Szent Lélekkel. És lön az napokban, eljőve Jézus Nazarethből, Galilæának városából, és megkeresztelkedék a Jordánban Jánostól. És azonnal feljövén a vízből, látá az egeket megnyilatkozni és a Szent Lelket, mint egy galambot ő reá szállani. És szózat lön az égből: Te vagy amaz én szerelmes fiam, kiben Én megengeszteltem.»

És azóta nem múlik esztendő, hogy lelkes hívek fel ne

keressék a Jordánt, és a mint terjedt a kereszténység, szaporodott a zarándokok száma, s a területek, melyről jöttek. Különösen a görögök most is sokat tartanak a Jordán-fürdőre. Husvét után nagy karavánok lepik el a Jordán partját. Éjjel fáklyák világítanak. A pópák mellig mennek a vízbe és a fehérbe öltöztetett ájtatosokat, férfiakat, asszonyokat, gyermekeket, a víz alá borítják. Mindenki visz magával haza Jordán-vizet. A hol mi járunk, ott van a latinok fürdőhelye. A görögöké feljebb van egy «Kaszr-el-Jehúdi», zsidóvár nevű romnál.

A mint elhagyjuk a csalitot, melyben a szent irás tanúsága szerint egykor az oroszlán tanyázott, de melyben ma már csak az ember az egyetlen állat, egyenesen a Holt-tengernek tartunk, melynek tükre csakhamar feltűnik előttünk, míg a folyam egy nagyot kanyarodik balra, hogy egy hosszú félszigeten át közel a keleti parthoz szakadjon a tengerbe. A hullámos homoksivatag kezdi megváltoztatni jellemét. A hullámok ellapulnak, mind símább lesz a terület, mindinkább leereszkedik a tenger tükre felé. A homok kezdi elveszteni consistentiáját, a lovak lába belesüllyed, az állatok csak nehezen haladnak, néhol besüppednek esőtől feláztatott agyagos foltokba. De a mi leginkább tűnik a szembe, nagy területek hófehérségben fényeskednek, gipszrétegek és kivirágzott só által bevonva. Mozdulatlan minden, a fehér síkság, a mind közelebről kéklő víztükör, jobbra-balra ettől az óriás hegyek, maga a levegő is. És mégis e teljes mozdulatlanság daczára rövid időközökben megüti a fület egy sajátságos zaj, mintha nehéz széláramlatok zúgnának végig a levegőn, de oly magasan, hogy csak hallani lehet őket, érezni nem. E rejtélyes hangok fokozzák a tájképnek hatását, mely elbűvölt inkább, mint halottias. Egy mezítlábos, de jól felfegyverzett barna beduin, a ki kerülőn suhan el mellettünk, az egyetlen élő lény, melyet látunk. A napnak forró fénye ragyogással tölt el mindent: a fehérlő síkságot, az ércztükörként síma és merev tónak tündöklő azurját, a növényzetétől és

távolságától sötétlő moabita hegységet, mely keletről; a nap-sugarakat visszaverő sárga, kopár, összevissza tépett judæai sivatag hegységet, mely nyugatról bástyázza be a tengert, melynek déli vége beláthatatlanul túlesik a láthatáron. A mint közeledünk a víz tükréhez, meg van magyarázva a sajátságos zaj. E nehéz víz fodrokat és hullámokat nem vet, de azért látszólagos mozdulatlanságában meg van neki a maga lélegzése, csakhogy az egész tömeg, meg nem szakítva símaságában, lassan, de folytonosan előrehatol s ismét visszaesik az elsimuló partokon; és ez az alig észrevehető lélegzés, a nehéz, vastag víznek partverése idézi elő időről-időre a mély, nehéz sohajhoz hasonló zúgást.

Mintegy másfél óráig jöhettünk a Jordántól a tónak éjszaknyugati csúcsához. A mindinkább puhuló fehér és homokos partot kiusztatott korhadtt fák és koromfekete vulkanikus kövek borítják. A lovak megijedve az előre s visszanyomuló víznek morájától, csak erélyes követelésre visznek bennünket egy darabnyire bele, szemben egy kis szigetecskével, az egyetlennel, mely maga is inkább csak a vízből kiemelkedő körakás.

A népben elevenen maradt hittél az arabok a tengerszerű mystikus tó fenekén néha még látni vélük az Isten átka által elmerült hét várost, köztük Szodomát és Gomorhát. Máig is «Bahr Lút», Lót tengerének nevezik. A próféták keleti tengernek nevezték, görög íróktól kapta élettelenése és a róla keringő rémregék miatt a Holt-tenger nevét. E rémregék mostan, mióta 1848-ban egy amerikai expedíció Lynch vezetésével alaposan megvizsgálta a Holt-tengert, reducálva vannak a valóságra. Rege, hogy élő lény e partokon meg nem élhet, hogy a vízen átröpülő madár odavész. De tény, hogy élő lény a Holt-tenger vizében nincs, még kagyló sem lelhető benne, és a tengeri hal is rövid időn eldöglik, ha e lúgos vízbe teszik.

Hadd álljon itt Lynch jelentéséből még néhány részlet.

Josephus, a római zsidó krónikás azt írja, hogy az ő idejé-

ben még hajózták a Holt-tengert. Azóta tán egy évezrednél tovább nem eveztek vizén. Az amerikai kormány erélyes támogatására és a török hatóságok védelmére volt szükség, hogy az arab lakosság babonás előítéletei ellenére Lynch két vasladikot Akkán át Tiberiasba és innen a Jordánon le a Holt-tengerre szállíttasson, a hol közel egy hónapig folytatta vizsgálódásait. E tó hossza 10 geogr. mértföld és szélessége $2\frac{1}{8}$ mtföldig terjed. A Holt-tenger színe 394 méternyire fekszik a Középtenger színe alatt, legnagyobb mélysége 399 m/. Míg tehát Jeruzsálem 760 m/ nyire van a tenger színe fölött, a Holt-tenger fölébe 1154 méterrel emelkedik. Az egész üreg mélysége pedig a tenger színe alatt 793 m/. A tónak színvonala most is változik az évszakok szerint, ezt mutatják a partra messze kihordott sóval bekérgezett fadarabok. De egyéb lerakódások a hegységeken mutatják hogy előbbi geológiai korszakokban a tó jelenlegi színvonalánál 100 méternél is többet emelkedett. Ekkor tehát az egész ghórnak, a Jordán alsó völgyének hozzá kellett tartozni. Hogy azonban, a mint az előtt gondolták, valaha a Vöröstengeterrel kapcsolatban állott, úgy, hogy a Jordán ebbe eredhett, az ellen nemcsak a déli végén áthuzodó gerincz, hanem még kézzel foghatóbban bizonyít az, hogy tengeri kövületek sehol sem lelhetők környezetén. Lynch azt hiszi, hogy a Holt-tenger színe most is lassan, de állandóan apad. A víznek ez apadása, visszalépése teszi érthetővé azt az ellentétet is, mely a Jordán völgye mai állapota és bibliai leírása közt mutatkozik. A Jordánból a tóba ömlő vizet naponként 6 millió tonnára teszik. E roppant víztömegnek kell tehát naponként elpárologni, minthogy a tónak lefolyása nincs. A télen is magas fokú hőség által okozott e gyors elpárolgás következménye, hogy e víz 25 % szilárd anyagot tartalmaz, melyet medenczéből és partjaiból lúgoz ki folytonosan. E szilárd részek fele konyhasó, melyet ősi időkől fogva innen vittek Jeruzsálembe. A chlor-magnesium okozza undorító keserű ízét, a chlorcalcium olajos

természetét. Az asphaltot és egyéb vulkánikus anyagokat, leghíresebb termékét, főleg viharok és földrengések után löki ki. Lynch azt mondja, hogy viharban a hullámok mint kalapácsütések szólottak a vasladikokon. De a szélnek elállása után nehézségénél fogva gyorsan csillapúl a víz.

Ha attól nem tartottam volna, hogy elkésünk éjjeli szállásunkról, a görög zárdából a judæai sivatagban, és ha azok a fent összehúzódó felhők nem mutatták volna, hogy ma még hideg esőbe, tán hóba is juthatunk, és a testnek szüksége lesz egész melegére a nehéz úton, megpróbáltam volna ebéd előtt a Holt-tengerben fürödni; oly multság, melyet az arabok sohasem engednek meg maguknak, mert halálosnak tartják. Az emberi test csak nehezen merülhet a víz alá és minden mozdulat nélkül úszhat. De az úszást azért mondják kellemetlennek, mert a víz felemeli a lábakat. Azt is állítják, hogy fürdés után a víz égeti a bőrt.

Így még egy darabig lovagoltunk a parton a judæai sziklák felé és itten egy mostan kiapadt hegyi pataknak széles medrében ütöttünk tanyát, pihenőt és ebédet tartva, melyhez a Jordánból magunkkal hozott vizet ittuk.

Egy óra múlva ismét lóra ültünk, hogy éjjelre a zárdát és másnap Bethlehemet érijük el.

XIV.

A JUDAEAI SIVATAG.

Geologiai alakzatok. — Beduin táborok. — Beduin földművelés. — Már-Szába, zárdavár a sivatagban. — Szent Szabbász. — A zárdá története. — Zárdaélet. — Modern anachoréták. — A Kidron völgye holdvilágnál.

Mint keletről a moábita hegység, úgy emelkedik nyugatra a judæai sivatag meredeken és merészen a Holt-tengerből, alig hagyva keskeny járható helyet maga s a víz tükre közt. E tépett szikla-pusztaság falain kapaszkodtunk fölfelé forró déli nap alatt, mély szakadások mentén, melyek között néha csak sovány gerincz vezetett át, úgy, hogy egészen a lovak lábának kegyelmére bízva éreztük magunkat. A mint emelkedtünk, mind szélesebben, áttekinthetőbben fejlődött ki alattunk a Jordán völgye, zöld szigeteivel a homoktengerben, só- és gypsmezőivel, az óriás tónak tündöklő tükre és hátul, kerete a nagy képnek, a moábita hegyláncz. Negyedórai kapaszkodás után széles szikla-medenczéhez értünk, tele poshadt vízzel, az egyetlen édes víz a Jordántól a bérez-sivatag közepén álló zárdáig, ez is alig iható. Csak a beduin talál ezenkívül életveszélylyel vizet a mély szakadások alján. Útunk szakadatlan kapaszkodás. A puszta kőtalajon, meredek hegyoldal mentén, néha valóságos lépcsőkön kell fáradságosan fölhaladnunk, melyekből lovaink lába alatt szakadnak le a kövek, hogy leguruljanak a tátongó mélységbe. Valóságos csodának vettem, hogy mikor

az ilyen helyen lovam elveszítve lába alatt a talajt, megcsuszamlott és összerogyott, nemcsak én, a ki a hegyoldalnak vettem magamat, hanem a ló is helyben tudta magát tartani. Innentől fogva magam is gyakrabban követtem előttünk járó beduinunk példáját, és kézen vezettem az úgy is nehezen haladó állatot.

A helyek, melyeken órákig kapaszkodtunk fáradságosan fölfelé, egy idő múlva, mélyen alattunk szélesen elterülő tépett terrászoknak tünnek föl, s az egész úton újra s újra ismétlődött ez, a mint az egyik condignatiót a másik után megmásztuk. Csak a Holt-tenger tükre, a mint egy-egy pontnál föl-föltűnt, látszott mindig hasonló közelségben maradni. Mert az elhagyott sziklatömegek mélyen alattunk összezsugorodtak, szinte ellapúltak, de a fénylő óriás víztükör mindig ugyanaz maradt.

E leírhatatlan vadonba jól beleillettek a fekete beduin-táborok, melyekkel itten gyakrabban találkoztunk, fölütve majd a hegylejtőn, majd mélyen lent a szakadásban. Ezekről már nem volt mit tartani, mert barátok voltak, a kik állandóan e vidékeket lakják, és Alit, a mi beduinunkat, mint rokont fogadták. Az egyikhez odalovagoltunk és közelebből megtekintettük. A szakállas magas seikh a kutyák ugatása közt jött elénk, hogy bevezessen a táborba. Tágas körben szorosan egymás mellé ütött sátrak képezik e tábort, két sátor közt üres köz a bejáratot. Ettől jobbra az első sátor a törzsfőnöké, a ki meghí bennünket, hogy lépjünk be; e sátrak egyszerű karókra aggatott kemény, vízhatlan terítőkből állanak, melyeket fekete kecskeszőrből magok készítenek a beduin asszonyok; ugyanazon sátrak ezek, melyeket a szentírás emleget, midőn a fekete kedardunsokról beszél. Udvariasságból és kíváncsiságból győztem félelmemen a férgektől, melyekkel e táborok bővelkednek, és beléptem a sátorba. Két részből állott, ugyanazon fekete kecskeszőrkelmével elfüggönyözve egymástól, az egyik a férfiak, a másik az asszonyok számára. Az utóbbiban egy pár összezsu-

gorodott alak suttogott. A másikban alacsony tűzhelyen száritott ganéj égett, mely csakhamar kifüstölt bennünket. A tábor többi lakói, sátraikban és sátraik előtt fekete kecskéikkel vegyest ácsorogva, keveset látszottak velünk törődni. Csak egy pár félig meztelen gyermek báméskodott reánk. Kéregetni ezek sem kéregettek. A dohányt is, melylyel a seikhot megajándékoztam, komoly méltósággal köszönte meg.

Némelyike mellett e táboroknak meglepetve láttam, hogy lakóik még e kétségbeejtően terméketlen területen is, a hol találnak a sziklák közt egy-egy foltot, mely valamennyire hasonlít a földhöz, szántás-vetéssel is foglalkoznak. Ez egyszerű ekével húzott barázdák inkább kavics-, mint földbarázdák. De ez emberek, a kik megvetnek minden fényűzést, beérik azzal, a mit a természet ottan ad, a hol épen fölütik sátraikat.

Lassan-lassan, a mint mind magasabbra emelkedtünk és a nap is eléhaladt, mindinkább éreztük, hogy nem vagyunk már a ghórnak tropikus éghajlata alatt; erősen hanyatlott a hőmérséklet, és néha-néha egy kis hideg eső is húzódott el fölöttünk.

Már esteledett, midőn egy kis fensíkon túl leereszkedtünk a Vádi-en-Nár-ba, a Kidron völgyébe, mely a Holt-tenger felé erre veszi útját, szűk sziklaüregeken áttörve. De nemcsak a Kidron emlékeztet bennünket, hogy ismét közeledünk a civilizációhoz, hanem még inkább és közvetlenebbül a kőbe vert és részben fölfalazott széles lépcsők, melyek a patak mély szakadásának mentén fölfelé vezettek, folytonos letekintést engedve az óriási, néha egészen színeköryszerűen kiöblösödő sziklaszakadásnak sötét, fekete vadonába. Végre megpillantunk egyik fordulónál egy hatalmas négyszögű tornyot és nem sokára rá magát a sziklasivatagba épített várszerű klastromot.

Már-Szába ez, szent Szabbász klastroma. Ismét egy darab eleven középkor. Ilyenek lehettek a rablólovagok korában a hatalmas klastromok, külsejükben védelemre képes erős várak.

Két lépcsőzött út vezet le két külön ajtóhoz — a felső az állatok, a másik az emberek számára. Az alsónál mi dörömböltünk Rafaellel, a másikonál beduinunk és legényünk, mintegy negyedórán át, fölverve a sivatag néma csöndjét. Erősen alkonyodott már s ha besötétül, senkinek sem nyitnak többé ajtót. A hatalmas bástyafalakon az ajtók fölött óriási torony emelkedett. Ezen áll éjjel-nappal a toronyőr, kitekintve, hogy ki közeledik a klastrom felé. Most, úgy látszik, talán mivel már alkonyodott és senkit sem várt többé, pihenőt engedett magának. Mert csak darab idő múlva halljuk hosszú kiáltását a magasból. Tehát észrevettek, várjunk türelemmel. Hiszen van mit nézni. Mögöttünk magasan emelkedő sziklafal s ezen az út, melyen jöttünk s mely tovább kanyarodik Bethlehem és Jeruzsálem felé. Innen a várfalakhoz a jó karban tartott lépcsőzet. A várklastromon túl a Kidron mély sziklaszakadása, melyben zúg a víz. Jobbra, néhány száz lépésnyire tovább a vártól egészen magára állva egy második, négyszögű torony. Mi a célja?

Eléggé sajtáságos. Minthogy a barátok szigorú törvényei nem engedik meg, hogy nő a klastromba lépjen, ha asszonyok vannak az útasok közt, ezek itten kapnak éjjeli szállást, bezárva, férfi-kiséretüktől elzárva.

A klastrom oly erősen van építve, bástyafalai s a sziklahasadék által annyira megközelíthetlen, hogy csak ágyúkkal volna sikerrel ostromolható, és így az ajtónyitás nagy óvatossága mellett biztosítva van minden merész beduin-vállalat ellen. E sziklasivatag barlangjaiban a kereszténység kezdetétől fogva mindig laktak jámbor anachoréták és ezekből már az ötödik században keletkezett egy nagyobb telep szent Euthym vezetése alatt. Ennek tanítványa, szent Szabbász alakította át e telepet klastrommá, de egyúttal az egyházi orthodoxia szellemi középpontjává és erős várává emelte. A monofiziták — a mai egyiptomi koptok — tanaival szemben, melyek oly mélyen belevágtak a byzanci hatalom politikai viszonyaiba is,

szent Szabbász volt legfőbb előharczosa a Krisztus kettős természetéről szóló orthodox dogmának, ennek köszönte klastroma Jusztinián császár bőkezű támogatását és ennek köszöni mind a mai napig fő-fő tekintélyét és szent hírét a görög orthodox egyházban. Midőn 614-ben a perzsa Khozroesz rettentő pusztítást vitt véghez e tartományokban s különösen keresztény lakosságában, a klastromot is elpusztították, lakóit leölték. A nyolczadik és kilencedik században az arabok, kivált Hárunal-Rasid fiai alatt ismételték a mészárlásokat. Azóta várnak építették föl újra a klastromot. De kincsei miatt ezután is gyakran megtámadták és kifosztogatták az arabok, egész a legújabb időkig, még 1832-ben és 1834-ben is. Jelenlegi erős állapotában az orosz császár építtette föl újra 1840-ben és azóta ha nem is békében, de biztosságban élnek a barátok.

Türelmünket veszítve, újra kitartóan döngetjük az ajtókat s végre kiabálást hallunk már nem fölülről, hanem alúlról. Darab időre zárt ajtó mögül megkezdődik a parlamentirozás, melyet a görög baráttal arab nyelven folytat a dragomán, válaszolva a kérdések hosszú sorára: kik és hányan vagyunk, honnan jövünk, mi járatban vagyunk, van-e ajánlólevelünk a jeruzsálemi görög patriarchától, mert a nélkül útast be nem bocsátanak. Miután a válaszok kielégítőknek találtattak, végre fordul a nehéz zár, nyikorog a súlyos ajtó és bebocsáttatunk. Szűk folyosóba jutunk, melyen mintegy félszáz lépcső vezet lefelé egy másik ajtóhoz, melyet az óvatos kapus maga után szintén bezárt volt. Innen ismét lépcsőkön haladunk le egy kövezett szűk udvarba, melynek közepén kupolás kápolna áll, és innen újabb lépcsőkön le a divánhoz, a refektoriumszerű vendégszobába. Lovainkat és kíséreinkeket nem láttuk többé, mert azok a felsőbb ajtón bebocsátva, felsőbb terrászra jutottak, a hol az istállók vannak.

Míg a kapus-barát tüzet rak a szomszédos konyhában, hogy Szidi segítségével a Rafael által szolgáltatott élelmisze-

rekből elkészítse az estebédet, egy másik barát vezetése alatt mindjárt megindulunk, hogy lámpavilágnál tekintsük meg a klastromot, mert holnap reggel még hajnalban folytatni akarjuk útunkat. A kupolás kápolna, mint minden görög szentély, de a keresztény keleti templomok általán, inkább dúsan, mint ízléssel vannak ékítve. Nevezetessége, mely a görög egyház egyik főszentélyévé teszi, szent Szabbász sírja. De a sír üres, mert a szentet még a kereszties időkben elvitték Velenczébe. Szent Szabbász, a ki után a szabbaiták régi görög barátrendje keletkezett, nemcsak szent életeért, hanem kivált a monofiziták ellen folytatott theologiai harczi miatt is egyik főalakja a görög egyháznak. Az udvarnak nyugati részén egy másik templom, szent Miklósé áll, tulajdonképen sziklabarlang, melynek mélyében egy üreg, üveggel elzárva, tele halálfőekkel, mint a kísérő barát naiv hittal magyarázza: negyvenezer darab, csupa martyr, a kit e vidék barlangjaiban Khozroesz pogányai gyilkoltak le. A túloldalón van a bazilikaszerű tulajdonképi templom, homályosan világítva, teleaggatva régi aranyozott byzanti képekkel, melyek közül azonban a legérdekesebbeket elvitték az oroszok. Itten találjuk a falak körül álló karosszékekben fekete talárban, magas lapos fekete süvegben, hosszú szakállal a barátokat, mintegy 50-et, mély kontemplációban elmerülve, mely azonban fölöttébb hasonlít ahhoz a keleti pihenéshez, melyben a szellem még inkább élvezi a teljes nyugalmat, mint a test, melynek legalább szervei működnek. Reánk nem hederít egyikök sem.

E templom legfőbb szentélye damaszkiusi szent Jánosnak, a görög egyház utolsó hittudós szentjének sírja. E szent, Almanzor név alatt, kiváló állást foglalt el a kalifák szolgálatában, de 730-ban szent Szabbász klastromába vonúlt és itt írta meg híres, a görög egyházban azóta mérvadó könyvét «az igaz hit»-ről, mely egyfelől új fényt derített a klastromra, másfelől végleges befejezése volt a görög egyház hittudományi kifejlődésének.

Egy mellékhelyiségben tányérokat látunk fakanalakkal és annak kétségtelen bizonyítékaival, hogy a jámbor barátok nem rég végezték száraz babból álló vacsorájokat. A klastrom lakói igen egyszerűen és szigorúan élnek, csak növényekből táplálkoznak; de a Keleten általában sokkal kevesebbet adnak az emberek az élvezetre és a fényűzésre, mint a nyugalomra és a pihenésre. Ez a főkülönbség a keleti és a nyugati élet közt. Mi meglehetősen a közepén állunk az élvezetben, fényűzésben és munkában egyaránt lázas nyugati civilizáció és az egyszerű kevés igényű keleti közönyösség közt, mely a gondviselésre bizza a gondviselés bajainak eligazítását. Most azonban erősen belejutottunk a haladásba: nagy rétegeknél, és talán egy kicsit az államnál is párosítani kezdjük a nyugati nagy igényeket és fényűzést a régi indolentiával. Mert az elébbit megszeretni könnyebb, mint az utóbbitól elszokni. És ez a kritikus momentum a keleti fajokra nézve a nyugati civilizációval való érintkezésökben.

Ily krízisnek e barátok kitéve nincsenek, mert igényeik valóban az emberileg lehető legcsekélyebbek; fizikai és szellemi megerőltetésök alig áll egyébből, mint hogy a klastrom számos terrászain földfelhordással mesterségesen készített apró veteményes kertecskéket megműveljék és hosszas imákat elmondják. Van egy ősrégi könyvtáruk, de ebbe nemcsak hogy idegent, de erősen hiszem, hogy magukat sem bocsátják be. Szükségeiket a Görög- és Oroszországból érkező jámbor adományokból fedezik.

A templomoktól udvarról udvarra, terrászról terrászra mentünk keskeny lépcsőkön fölfelé. A hol csak hely van, azok a mesterséges kertecskék. Az egyikben rég nem látott hatalmas pálma. Állítólag szent Szabbász ültette saját kezével és datolyáinak nincs magva. Minden esetre elég csoda magára is ez árva pálma, az egyetlen az egész tartományban. De itt, a szelektől megvédett és a naptól égetett sziklák közt nagyobb a meleg, mint Jeruzsálemben.

E terrászokról néhol letekinthetünk a Kidron rettentő sziklászakadásába, melynek falai csaknem merőlegesen esnek le talán száz ölnyi mélységbe és mely fölött hatalmas kőfalakkal támasztva, mintegy sasfészek lebeg a klastrom. A szakadás túloldalán a hegység tele van barlangokkal, egykor anachorétáknak, most csak sakálóknak lakhelyei. Néhol farácscsal elzárt czellák mellett haladtunk el; állítólag a barátok ápolásában levő örültek vannak odazárva; valószínű, hogy disciplinát nem tartó barátokkal is így bánnak el, és senki sem nézhet utána, hogy minő állapotban, mennyi ideig, kik részesülnek ilyen Ubrik Borbála elbánásban, mely ismét élénken emlékeztet a középkorra.

De vannak olyanok is, a kik a mellett, hogy a klastromban laknak, követik a régi anachoréták kegyes életét is egész szigorában, a klastromba benyúló sziklák természetes barlangjait választván állandó lakhelyül; a mi a lakást illeti, az alig lesz sokkal rosszabb a többiek czelláinál; a barlangok és földalatti üregek mindenütt állandóan a vidékők évi középmelegével bírnak; és így itten télen-nyáron mérsékelten melegék és szárazak; a levegő e nyílt barlangban bizonyára jobb, mint az elzárt és alig igen kényesen tisztogatott czellákban; ez újkori anachoréták életmódjának szigora azonban az által tetéztetik, hogy csak főtlen növényekkel élnek és társaikkal csak kivételképen érintkeznek. E barlangok egyikét, melyben soha nem lakik senki sem, különös kegyelettel mutatják. Csak hosszú szűk folyosón át jut az ember a meglehetősen tág üregbe, melyből egy lyuk kisebb második üregbe vezet. Itten lakott maga szent Szabbász. Egyszer hazatérve, oroszánt talált a barlangban, de félelem nélkül elmondta szokott imáit és elaludt; az oroszán kétszer egymásután kivonszolta a szentet a barlangból; ez aztán nem vette tréfára a dolgot, hanem megparancsolta az oroszánnak, hogy menjen hátra a második, kisebb üregbe; és azóta aztán békekességben éltek haláluk napjáig.

Vándorlásunk után ismét lejöttünk azon a számos terrázos udvaron, mely természetesen alakúl, a mint az egész klastrom lépesőzetesen van odaépítve a tátongó szakadás szélére. A divánban már vártak az ebéddel. E tágas és csinos terem két hosszú és egyik széles oldalán keleti szőnyegekkel és párnákkal borított támlás pamlag vonúl végig, közepén nagy asztal, fölötte lámpa lóg, körülötte székek; itten megvacsoráltam és aztán lefeküdtem az egyetlen ágyba, mely a klastromban van: t. i. a diván negyedik falának egy fülkéjében, függöny által elborítva, faállványokra rakott deszkák, és ezeken a matrácz.

Más nap reggel még holdvilágnál keltem föl, hogy a torony magasáról vessek egy búcsúpillantást a Holt-tenger ez előcsarnokának leírhatatlanúl zordon vadonába. Tépett sziklakopárság hatalmas alakzatai, a meddig a szem csak lát; itt-ott egy fekete beduin-tábor; alattunk a Kidron szakadása két-háromszáz méternyire egyenesen leeső falaival, melyeknek öblös kanyarodásai, barnás-szürke réteges sziklázata, óriás dimensiói, itt-ott a római colosseumra emlékeztetnek. Mindez a félholdnak homályos reszketeg világításában, sötét árnyában.

Vettem még egy pár már-szábai szentelt olvasót, hogy haza vigyem ismerős görög hölgyeknek, és aztán folytattuk útunkat. Ugyanazon nehézségekkel és huzavonával jutottunk ki, mint be. Rafaellel már régen künn voltunk az alsó kapunál, mire lovainkat is kibocsátották a felsőnél.

XV.

BETHLEHEM.

A bethlehemi völgy. — Boáz völgye. — Bethlehem. — A bethlehemi barátok. — Sinai apáca. — A Mária-templom. — A templom és a felekezetek. — Krisztus születési helye. — A tej-barlang. — Rákhel sírja. — Hazafelé.

Egy neme a megváltás hangulatának, visszaverődő sugara a pásztorok örömének, ez az érzés, mely *Bethlehem* láttára fogja el az utast, hogy ha a judæai sivatag sziklavadonának magaslatáról bocsátkozik le a viruló város mosolygó völgyébe.

Napokon át jártam a sziklasivatagot, az Arabah homokját, a Jordán és a Holt-tenger néma magányát; kíséretemen kívül nem volt más társaságom, mint a komor beduin és utolsó éjjeli szállásunkon a sivatag klastromvárának asceta barátja. Már hajnal előtt ismét nyeregben, órákig lovagoltunk nem lépésben, hanem lassú kapaszkodásban, szédítő úton, melyek mind merészebben föltornyosuló óriás sziklapyramisokon végtelen serpentinákban kanyarodnak föl és le; úton, melyeket a kopár sziklán még nyom sem jelez, melyeket mindannyiszor a vezető beduin ösztönének kell újra fölfedezni; úton, melyek nem lovaknak, hanem kecskéknak valók. És az egész idő alatt nehéz eső áztatja a szőrös burnuszokat, súlyosítja a fej körül csavart sűrű selyem-keffijét és dermedti hidegével a kantárszárat tartó kezét. A lovak lihegnek, áznak és gőzölögnek, csak

a poggyászszal megrakott számár végzi rendületlen egykedvűséggel útját. A sűrű fekete felhőktől, melyek kis karavánomat mindenütt beborítják, semmit sem látok, mint előttem beduinomat, utánam dragománomat és a szolgát, fölöttem a sziklapiramist, alattam tátongó katlanokat, melyekbe lemenni nem, csak lezuhanni lehet. De végre leereszkedünk e zordon vadonból, megenyhül a lég, kividül a határ, mögöttünk marad köd és felhő és lassan-lassan viruló tágas völgy bontakozik ki előttünk, Bethlehem völgye.

A hegylejtőkön jobbra-balra fölhúzódó mezők és olajfakertek közt vezet el útunk, a tágas völgynek hosszában. E földek és kertek tele vannak őrtornyokkal, emlékeztetőkkel, hogy a civilizáció határörvidékén vagyunk. Ibrahim basa emeltette nagyrészt, mikor atyjának, az egyiptomi Mohammed-Alinak seregével Syriát elfoglalva tartotta, és pedig nemcsak a sivatagbeli beduinok, hanem a folyton föllázadó bethlehemiek ellen is. De ilyen őrtornyok állottak itten már a zsidók idejében is. Velünk szemben félkörű magas bástya zárja el a völgyet, két domb és a köztük elhúzódó nyereg által képezve. E két dombon és az összekötő nyergen nyugszik a város, laposfedelű szürke kőházakból emelkedő színekör, sűrűn tarkázva füge- és olajfák zöldjével; a tőlünk balra eső dombon erődített várhoz hasonló épülettömeg: a keresztény klastromok és templomok; legelől, a sziklából fölemelkedve, széles terrászszal, hatalmas falakkal a latin-katholikus monostor a Mária- és Katalin-templomok tornyaival.

A hívő gyermekkor karácsonyi érzelmei ébrednek föl rejtelmes örömeikkel az emberi szívben, földidézve a szentírás legköltőibb emlékei által: íme ottan balra Beth-Szahur kis falva előtt egy mostan kőfalakkal körülvett mező, melyet a legrégebb hagyományok a pásztorok mezejének mondanak, a hol a gloria in excelsis hangzott, és még errébb egy másik «Boáz földje», a biblia legszebb idylljének színhelye.

E viruló termékenység a sivatag határain magyarázza a nevet: Beth-Lehem, a kenyér városa a zsidóknál, melyből ma Bét-Lahem, a húsnak városa lett az araboknál. De a mind-ebben mélyebb jelentőséget kereső kora keresztény és gnostikus magyarázat nem érte be ezzel és közelfekvőnek találta, hogy a városnak ősi nevét kapcsolatba hozza azzal, a ki megmondta magáról, hogy én vagyok az élet kenyere, és a kinek megszületésében itten «testté vált az ige».

A jólét, a «kenyér és a hús», meglátszik a vidéken, meg az egész városon, de látszik a harcz és küzdelem is. Ismét meredek úton, de most már kertek közt jutunk föl a klastromba. Vendégszerető barátok fogadnak. Az egyiknek kíséretében addig, míg terítik az asztalt, körültekintek a terrászon, voltaképen bástyás udvaron, le az élénk völgybe, át a sivatag zordon sziklahegyeire és aztán körültekintünk a klastromok és templomok közti téren. Nagy élénkség van itten. Épen most útatott vissza Jeruzsálembe a szentföldi ferenczrendi barátok főnöke, a kinek kormányzására vannak bízva az egyház részéről a palestinai szentségek és egyházi intézetek. Mozsárlövések hangzanak búcsú-üdvözlétül. A tér tele van lovakkal, öszvérekkel és emberekkel. Meglátszik ezeken a jólét és meglátszik mindenütt a béke virulása és munkássága. Bethlehemnek nagy ipara van. Szinte húzzák az embert mindenfelé a faragványos boltokba. A gyöngyházból, a Holt-tenger fekete köveiből, az olajfából faragott keresztcsékék, csészék, olvasók és egyéb emlékek, melyeket az egész szentföldön, de különösen Jeruzsálemben árulnak, legnagyobbbésztt itt készülnek és nem egy köztök természetes nagy ügyességre és fejlett ízlésre mutat. De a mezeti munka és az ipar e tevékenysége mellett az összes lakosság föl van fegyverkezve, jelétül annak, hogy habár mostan békében él is, de nem bízik a békében. És az épületek is, jóllehet nem állanak többé a várfalak, melyek még nem rég körülvették a várost, régi harczok emlékét idézik föl, mintegy véde-

lemre készen állanak daczosan, kivált a főbbek, valaminthogy védelmi posztión áll maga az egész város.

És valóban nehéz harcok tették harciassá a várost, melyből a béke és szeretet igéi eredtek egykor, melyben a béke és szeretet megtestesülése született.

Bethlehemet a legrégebb krónikások csekély helységnek mondják, de ezt erősítik még Máté evangéliumának e biztató szavai is: «Te is Bethlehem, Juda földének városa, semmiképen sem vagy legkisebb Juda fejedelemségének városai között; mert te belőled támad a fejedelem, ki az én népemnek az Izráelnek legeltetője leszen». Úgy látszik, hogy csak a növekvő keresztény buzgalom, a zarándokok összesereglése által nyert jelentőséget, ámbár mint Dávid városa nagy és szent hírben állott már a prófétáknál is. Constantin császár épít először templomot, Justinián klastromokat és erősíti fallal a várost. 600-ban már híres és fényes városnak mondják. De a kereszties hadak jöttének hírére Bethlehem ellen fordul mindenekelőtt a moszlimok haragja és lerontják. A győzelmes keresztiesek újra fölépítik, sőt itt koronázzák meg I. Balduin királyt. De a tizenharmadik és a tizenötödik században mindig újra lerontják a mohammedánok és azóta csak lassan és folytonos küzdelmek közt tud emelkedni. Minduntalan vérengzések és útczai harcok folytak a keresztény és a mohammedán lakosság közt, néha pedig mindketten közösen kénytelenek védeni városukat portyázó beduinok ellen. 1831-ben a többségben levő keresztények véres harc után kiűzik a mohammedán lakosokat, 1834-ben pedig Ibrahim basa házaikat is lerontja, mivel az egyiptomi hatalomnak hódolni nem akartak. Ma az 5000-nyi lakosság közt csak mintegy 300 mohammedán van s így a város egészen kereszténynek mondható. De latinok, — többnyire katolikus syriaiak és arabok, — görögök és örmények jobban gyűlölnek egymást, mint a mohammedánt. Van mintegy száz protestáns is, a mint hogy angol és amerikai missiók az egész

keleten mindenütt nagy buzgalommal igyekeznek terjeszteni a protestántizmust; mindenütt kevés sikerrel, mert zsidók, mohammedánok és keresztények egyaránt megbotránkoznak azon, hogy a protestánsok nem bőjtölnek.

Ebéd alatt azzal mulattatott a cicerone gyanánt mellém szegődött barát, hogy álljak be francziskánusnak a bethlehemi klostromba. És jóságos, derült arcza inkább mondta még, mint szavai, hogy a művelt élet lázai után itten nagy emlékek kontemplációjában pihenni nem rossz dolog lehet. A vallás varázsa egyébiránt e földön erősebb, hatásai magasabbak, mint másutt és érthetővé teszik az olyan bámulatos lemondást, az olyan rendkívüli áldozatokat, a minőket például egyik asztal-szomszédom képviselt. Egy nő, még mindig fiatal és szép, a szépség ama forró, fekete typusából, mely úgy látszik sajátja a Földközi-tengernek, valamint partjainak megvan a maga sajátos növényzete, a karmelita-rendnek szigorú öltözkékében. A déli élénkség társalgás közben is csak egyes villámokként tört át természetes előkelőségén és azon a tartózkodáson, melyet állása parancsolt. Ez a nő Chinából jött. Karmelita-klostromot alapított volt Shangaiban. Zavargások folytán el kellett hagyni a klostromot összes lakóinak. Mostan Európába visszatértében a szentföldet jött meglátogatni és az egész hosszú, fáradságos és nem veszélytelen útat Jaffából Jeruzsálembe és Bethlehembe vén kísérőnőjével együtt gyalog tette meg. Nagy erkölcsi erők azok, melyek gyöngé és nyilván nem ilyen életmódra született nőket ilyen bátorságra és ilyen odaadásra bírnak. És a hol nagy erőket hatni látunk, ottan ezek mindig imponálnak.

Ebéd után Bethlehem nevezetességét mentünk megtekinteni, a Mária-templomot és alatta a sziklás üregeket, melyekben Jézus születési helyét mutatják. A klostromból folyosók vezetnek a kisebb és egyszerűbb, de szintén régi Katalin-templomba, mely a barátoké és ebből van egy bejárat a közvetlen melléje épült hírneves ódon bazilikába.

Sajnos, hogy e byzanci remek építészet nem élvezhető összhatásban. Az oltárrészek, az úgynevezett apsis, — melynek éjszaki oldalán jöttünk be a Katalin-templomból, — ez tehát és a keresztben fekvő hajó újabban emelt fallal teljesen el van zárva a bazilika fő részétől, mely elhagyatva, pusztán áll, míg a kereszthajó és az apsis túl van halmozva a keresztény egyházak kultusza által. A görögök, kik már régóta a leghatalmasabbak e templomban, emeltették a falat, nyilván azért, hogy jobban elzárják a szentélyeket a profanáció elől, melynek a mohamedánokkal való villongások gyakran kitette e templomot. Ezért vannak egy kis ajtócska kivételével befalazva a bazilikának a térre, keletre nyíló főbejáratai is, úgy, hogy csak a különféle klastromokból szoktak bemenni, és bizonyára ezért van a templom főcsarnoka is annyira elhagyva, föladvá, hogy mostanában a gyermekek játszóhelyét képezi. Midőn a választó falban hagyott kis ajtón át beléptünk a főcsarnokba, most is egy egész raj gyermek töltötte be zajával; de daczára a kurjantásnak és szaladgálásnak, a történelem fenséges lehellete ütötte meg e pusztuló csarnokban az embert. Mint minden régi remekmű, ez is egyszerű nagyszerűség által imponál. A tágas négyszögű, mintegy harmincz öl hosszú és fél annyi széles csarnok nagy kőlapokkal van kövezve és öt hajóra oszlik négy hatalmas oszlopsor által, úgy, hogy a középhajó magára jóval szélesebb, mint a két-két oldalhajó. Ez oszlopok képezik a szemet lebilincselő legfőbb díszét a templomnak. Minden egyes sorban tizenegy oszlop, csupa háromöles monolith fehéres-vörös mészkőből, egyszerű négyszöglapon nyugvó, és korintheta módon megkoronázva; csak e korintheta oszlopfejek túlságos, nehézkes czifrasága vall a hanyatlás korára. Az oldalhajók oszlopai architrávok által vannak összekapcsolva és ezeken nyugszik faragott cziprusfából a lapos födélgerendázat. De ezeken messze fölülmagasodik a középhajó födélzete, mert a középoszlopsorok architrávjain az oszlopoknál is magasabb hossz-

falak emelkednek és csak ezek felett záródik ismét cziprusfagerendákból az itt már csúcsos fedel. Ablakok csak e magas középfalakban vannak, minden két oszlop között egy. Valamennyi fal egyetlen, de nagyszerű díszítésül most már persze megkopott, részben egészen letördelt mozaikkal van borítva, szentek, templomok, tájképek perspectiva nélkül való egyszerű rajzban és görög felírások, mindez színes üvegdarabokból arany lapon.

Az e csarnoktól az ujon emelt fallal elzárt kereszthajó ugyanolyan széles, mint a középhajó és két kerek apsidában végződik; rajta túl mintegy a főcsarnok folytatódik, a mellék-hajók egyenes fallal, a középhajó az előbbiekhöz hasonló apsidával elzárva. E részek is mozaikkal voltak borítva, de itten még kevesebb látható belőlük azért is, mivel ezek a részek az isteni tiszteletnek lévén szentelve és pedig az örmények, a görögök és katolikusok isteni tiszteletének, úgy mint minden templom a szent földön, inkább gazdag és jóakarátú, mint mindig jóízlésű díszítésekkel és adományokkal túl vannak halmozva. De a főcsarnoktól elzárva, architecturái hatásukat sem érvényesíthetik e részek. Nagy érdemet szerezne, a ki ki tudná vinni, és ez leginkább az orosz czár lehetne, hogy az 1842-ben emelt válaszfal eltávolíttassék.

Gróf Vogüé, ugyanaz, aki néhány év előtt nálunk Franciaország nagykövete volt, a szentföld régi keresztény műemlékeiről írt nevezetes munkájában azt vitatja, hogy e basilika ugyanaz, melyet Constantinus, az első keresztény császár 330-ban emeltetett Krisztus születésének helyén. Az épület nagyszerű egyszerűségére és arra hivatkozik, hogy fel található benne amaz ismertető jelek, melyek Constantinus császár épületeit jellemzik. Mások szerint, ha e templom nem is Justinian által emeltetett, de alatta (527—565) erősen restauráltott. Az angol Robinson topographiájában hivatkozva Eusebiusnak, Constantin életírójának szövegére, épen szent Ilonának

tulajdonítja a templomot. Hogy Justinián lerontatta Constantin épületét, hogy még fényesebbet emeljen helyébe, azt négyszáz évvel Justinián halála után Eutychius arab krónikája írja; de az egykorú Prokop, aki urának minden építkezését felsorolja, erről mit sem említ. Akárhogy döntse el a tudomány a kérdést, bizonyos, hogy itt a keresztény építkezés egyik legtisztelretméltóbb, mert legszebb és legrégebb művével van dolgunk.

1101 karácsony napján itt koronázták meg a frankok I. Balduint, a jeruzsálemi királyt. 1169-ben Emanuel Komnenos császár helyreállította a templomot és talán tőle erednek a mozaikok. A XV. század végén burgundi Fülöp által szállított fával és IV. Eduard angol király által ajándékozott ólommal újra fedték a velenceiek. A candiai háború alatt 1645-ben maguk a barátok odaadták a földel ólomját a törököknek golyókra. A kálvinista tanokat terjesztő Cyrillus Lukaris ellen 1672-ben Jeruzsálemben összeült görög synodus állította helyre ismét a födelet és ekkor a görög pátriárcha újra föl is szentelte a bazilikát és azóta a görögök uralkodnak benne.

E templom legújabbban mint a krimi háború egyik fő oka szerepelt, jöllehet a szultán 1853 május 3-án kelt firmánjával megadta az orosz kormánynak azt az elégtételt, hogy a katolikusoknak adományozott kulcs nem tulajdoni, hanem csak bejárati jogot jelent.

Annak illusztrációjául, hogy miként osztozkodnak a különböző egyházak a szent föld szentélyeiben, ime e templom példája: a térre nyiló és most nagyrészt befalazott előcsarnok déli oldalába van egy bejárat az örmény zárdából; a főcsarnokba ugyanez oldalról a görög zárdából; előtte egy régi keresztelő medence a görögöké; a közép és déli mellékhajó végén a görögöknek van bejárata a kereszthajóba; az éjszakinak végén a bejárat közösen görögöké és örményeké; a kereszthajó éjszaki apsidájában az örményeknek van oltáruk és ugyan itt van a bejárat a kath. Katalin-templomba; a főoltár és

mögötte a kórus, valamint a jobbra eső mellékoltár, a görögöké.

Ugyanígy vannak felosztva a földalatti barlangok, Krisztus születési helyével is. És daczára e szoros felosztásnak, mégis fordulnak elő czivódások, sőt dulakodások, melyek megakadályozására Krisztus születési helyén ép úgy mint Jeruzsálemben Krisztus sirjánál, török katonaság szegzett szuronynyal őrködik. Ez összekocczanások természetesek ott, a hol a vallási meggyőzések erősek és nem mindig magas fokú a műveltség; hogy azonban e czivódások miatt lenéznék a mohamedánok a keresztényeket, amint gyakran állítják, azt nem hiszem; mert hogy a nagy iszlamban a felekezeti és nemzetiségi ellentétek ép oly nagyok, élesek, mint a keresztény világban, azt csak az nem tudja, a ki nem ismeri a keletet. Az ember mindenütt ember.

A gyermekkori benyomások emlékeivel, de a szent írás szövegéből is alig ha azt várjuk, hogy földalatti üregekben, a templom kryptájában mutassák nekünk Krisztus születésének helyét. És az önkénytelen is működő képzelet alkotásai mellett szinte kiábrándít, mindenesetre megzavar és idegenszerű, ha a főoltár előtt egymással szemben levezető két lépcső egyikén tarka márványokkal borított, selyemmel függönyözött, gazdag lámpák által világított földalatti kapolnába jutva, ennek egyik fülkéjében, mely meglehetősen a főoltár alá esik, ezüstből és jaspisból készült fényes csillag körül e feliratot látjuk a földön: «Hic de virgine Maria Jesus Christus natus est». Máté evangéliuma csak házat említ, Lukácsé pedig azt mondja, hogy «helyhezteté a jászolba, mivelhogy nem vala nékik helyek a vendégfogadó háznál». Barlangot, földalatti üreget egyik sem említ. És mégis nemcsak a népben elevenen élő hit, hanem az egyháznak tekintélye is, és pedig a legrégebb időktől fogva e barlangot, tulajdonképen a barlangok egy egész complexumát fogadta el és szentesítette, mint a Megváltó születési helyét. De az ellenmondás nem kiegyenlíthetetlen. «A vendégfogadó

házban nem volt hely,» istállónak pedig, — és csak ebben lehetett jászol, ma is használnak Szyriában barlangokat. A barlang mindenesetre igen régi hagyományon alapul. A második század közepe táján keletkezett apokryph evangyeliom, és Justin a vértanú, aki talán még valamivel előbb, csak mintegy ötven — hatvan évvel Lukács evangyeliomának keletkezése után írt, már kétségtelen közhitet találtak, melynek alapján egyenesen barlangról írnak. És az akkori eleven kegyelet sőt imádás elfogadható biztosíték arra nézve, hogy a valóság tévedés nélkül szállt az első keresztény nemzedékekben apáról fiúra egész az első írott tanúságokig. Innen Constantinus császárig ismét nem múlt el annyi idő, hogy midőn az első keresztény császár Krisztus születési helye fölé akarta emelni templo-mát, az egyszer már megállapított hely iránt tévedés történhetett volna. Annyival inkább, mert ez időközbe esik Origines tanúsága, aki nemcsak azt említi, hogy az ő idejében mutatták Bethlehemben a születési barlangot a jászollal együtt, hanem azt is, hogy a nem-keresztények is nagy kegyelettel voltak iránta.

Ezek tehát az argumentumok, melyek minden kétséggel szemben felhozhatók. Annyi azonban bizonyos, hogy az építkezések és díszítések, tágítások és falazások által a századok folyamában a kegyelet annyira megváltoztató e helyeket, hogy magára ez is elegendőképen magyarázza, ha ma idegenszerű benyomást tesznek ahhoz képest, amit az utas vár. E földalatti szentélyekben még szembetűnőbb a különböző felekezetek közötti osztozkodás, mint fent a templomban. A csillag közös. Mert azt — és ez bizonyára érdekes tény — a szultán ajándékozta már említett 1853-iki fermánjával «a keresztény nemzet iránti hajlamból», egy régibbnek a helyére, mely 1849-ben ismeretlen tettesek által ellopott. De már a lámpák közül 6 a görögöké, 5 az örményeké, 4 a katolikusoké, vagy amint itten mondják, a latinoké. E kápolnából a csillagos fülkével szemben három lépcső vezet a jászol-kápolnához, márvány-jászol-

lal, benne a Jézus-gyermeket ábrázoló viaszbábúval és a «három király» oltárával; e kápolna egészen a latinoké.

Szűk folyosón át, mely elébb nyugotnak s majd éjszának fordul, még több kápolnának feldíszített kisebb üregbe jutunk, melyek már a katolikus Katalin-templom felé esnek, a merre kivezető lépcsőjük is van. A folyosóban egy mélységet mutatnak, ahol a szent családnak forrása volt. A tizenötödik században jegyezték fel róla azt a hagyományt, hogy ebbe a kútba esett a három király csillaga és szűz leányok most is láthatják a fenekén. Az akkori erős hittel szemben mindenesetre kényes lett volna szűzre nézve tagadni, hogy látja. Az egyik üregben kapta József a parancsot, hogy meneküljön Egyiptomba; a következőben a gyermekeket ölette le Heródesz. Mutatják továbbá Szent Jeromosnak és tanítványainak, a cremonai szent Özsébnek, a római szent Paulának és lányának sírját. Mind a hárman eladták vagyonukat, hogy szent Jeromost követve, klastromokat alapítsanak Bethlehemben, a hol a világról lemondva, a szent iratok tanulmányozásának éltek. A stridoni szent Jeromos egyike volt a legnevezetesebb egyházatyáknak. Egy vízió folytán lemondott a pogány írók tanulmányozásáról és asceta életet élt. Ő fordította a vulgatát és tőle származik a negyedik század közepéről a szent földnek és szent helyeinek egyik legrégebb leírása. Csak a bordeauxi névtelen zarándok leírása 339-ből régebb az övé-nél és Özsébénél, melyet szintén ő fordított görögből latinra.

Elhagyva a kriptákat és templomokat, ezektől nem messzire még egy kápolnát, a tejbarlangot látogattuk meg. Ebben egy apácza árul mészke-porból készült apró golyócskákat. — A monda szerint t. i. e barlangban leesett egy csepp a szűznek tejéből, és ettől fehér a kő. E golyócskákat vízben felolvasztva, most is adják és pedig nemcsak keresztények, hanem mohamedánok is asszonyoknak, teheneknek, kecskéknak, ha kevés a tejük.

Félóra múlva ismét nyeregben voltam, most már csak dragománom és szolgám által kísérve. Mert miután ismét

czivilizált földet értünk, Ali, a beduin, bucsút vett, hogy visszatérjen a sivatagba.

A jeruzsálemi úton, nem messze túl a városon, szakadó esőben találtam kísérőnőjével gyalogolva asztalszomszédomat, a shangai carmelita-zárda ifjú fejedelemasszonyát. Megálltam s csodálkozásomat fejeztem ki, hogy ily időben is gyalog utazik. Az előkelő születésű nő, aki messze világrészben zárdát alapított, alázattal felelte: «Les religieuses sont pauveres, Monsieur». Minthogy említette volt, hogy a rendnek nápolyi zárdájába fog vonulni, kértem, mondaná meg nevét, hogy láthassam, ha oda-kerülök. «Nem lehet,» — volt válasza. Azt kértem tehát, hogy imádkozzék egy emberért, akit világi nehéz küzdelmek tartanak lefoglalva. Nem sokára visszatekintve sem láthattam többé, mert közénk emelkedett volt a domb, melyen Rákhel sírja áll.

. . . . És ez volt utolsó keleti emlékem. Innen Jeruzsálemen, Alexandrián át siettem haza, Európába.

A rozsz tarlócs hegye
Judas fája
Hinnám völgye

Bethlehemi út

Péter sírsímanak helye

Szemétkapu
Mögérb minarett
Zsion hegye
Zsionok szőlődjé
Rothschöld kör-
lakás
Dávid mecsete

Sion-kapu

Szegények
iskolájá

Zsinagógák

Órszáy
templom

Nebi Dáúd külváros

Sion hegye

Örmény kolostor

Fellegvár

Anglikán templom
Angol leányiskola
Róssé-minarett
Német körház

Dávid torony
Jaffa kapu
Murrásán-ker
Már-Hanna
görög templom

Görög zárda

Szt. sir temploma
Ladán parókhiás

Kankab minarettje
Német konzulátus
János-keréti körház
és német iskola

San-Szavador latin
zárda

Hanná minarettje

Orosz telep

Damaskusi kapu

Körház
Muhariré
minarettje

Konzulátus
Templom

Zarándok lakások
Tudítta-khumi
körháza

Herodes kapuja

Arab protest. templom
Német gyermekkörház

El Aksa mecsét

Mória-hegy
(Templom hegy)

Mozlim sirok

Arany-kapu

Ómar mecsete
(Sziklatemplom)

Sirok

Régi soraj
Gethsemane

Kaszárnya (Antonia vára)
út Szt. István kapu

A kath. Sion-apácák új zárdájá

Mozlim sirok

A Mária-Magdolna templom romjai

Kidron vagy Josaphát-völgy

JERUZSÁLEM, AZ OLAJFÁK HEGYÉRŐL TEKINTVE.